

4/1-0
+
Titul. list

1

Sociologický časopis

Ročník 35 (1999)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Miloslav Petrušek, *Univerzita Karlova, Praha*

Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,

Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Alena Kropáčková, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Objednávky předplatného přijímá PNS a. s., Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4, tel. 0800 16 72 34-6 a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

PE 4584/35. 1999.

0410 / 00

STATI

<i>Immanuel Wallerstein: Dědictví sociologie – příslib společenských věd</i>	3
<i>Jadwiga Šanderová: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti</i> ...	17
<i>Jiří Večerník: Střední vrstvy v české transformaci</i>	33
<i>Otakar Šoltys: Ikonické znaky v mediální krajině</i>	53
<i>Zdeněk Lokaj: Komunikační strategie a ekonomický diskurs v tisku a televizi</i>	67
<i>Jiří Šubrt: Čas a disciplína. Klášter jako model</i>	89

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Jarmila Premusová: Vlastnictví jako interpretační klíč k povaze územního společenství</i>	101
--	-----

RECENZE

<i>M. Bútora, P. Hunčík (eds.): Slovensko 1995; M. Bútora (ed.): Slovensko 1996 (P. Machonin)</i>	111
<i>Georg Simmel: Peníze v moderní kultuře a jiné eseje (J. Sedláček)</i>	113
<i>Norbert Elias: O osamělosti umírajících (J. Šubrt)</i>	114

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Nové elity ve střední a východní Evropě (L. Gatnar)</i>	119
<i>Sociální transformace české společnosti (D. Ryšavý)</i>	120

DOKUMENT

<i>Postoj občanů k politice v roce 1968 (Z dosud nepublikovaného demoskopického výzkumu Mlynářova týmu) (J. Bečvář)</i>	121
---	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Dědictví sociologie – příslib společenských věd*

IMMANUEL WALLERSTEIN

International Sociological Association

The Heritage of Sociology. The Promise of Social Science

Abstract: The article criticises the present situation in sociology for not reflecting social reality. The solution is to create a new open culture of social sciences, not just a culture of sociology. Using the example of the sociological canon of Durkheim, Marx, and Weber it is shown that its heritage does not adequately reflect social reality. The main arguments are Freud's challenging of rationality, eurocentricity, the social construction of time, research into complex systems, feminism, and questions over modernity. As possible developments in the social sciences the author mentions the epistemological reunification of so-called dual culture, i.e., science and human sciences, organisational reunification and a new division of social sciences, and the presumption of the centrality of social sciences in the world of cognition.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 3-15)

Setkáváme se, abychom prodiskutovali téma: Společenské poznání: dědictví, výzvy, perspektivy. Dovolím si tvrdit, že naše dědictví, které se pokouším definovat, lze nazvat „kulturou sociologie“. Jsem přesvědčen, že poslední desetiletí přinesla významná zpochybnění této kultury, jež jsou výzvou k zapomenutí na kulturu sociologie... Uvědomuje si jejich sílu, pokusím se vás přesvědčit, že naši jedinou hodnověrnou vyhlídkou je tvorba nové otevřené kultury, tentokrát už ne jen sociologie, ale společenských věd. Kultury, která je (a to pokládám za nejdůležitější) umístěná v epistemologicky znovu sjednoceném světě poznání.

Poznání rozdělujeme a spojujeme třemi různými způsoby – intelektuálně jako disciplíny, organizačně jako korporované uspořádání a kulturně jako společenství vědců, kteří sdílejí určité základní premisy. O disciplíně můžeme přemýšlet jako o intelektuální konstrukci, jako o druhu heuristického návodu... Je nárokováním si takzvaného pole zkoumání s jeho určitou oblastí, jeho vhodnými metodami a následně s jeho hranicemi. Právě takto chápaná disciplína usiluje o zdisciplinování intelektu. Disciplína určuje nejen to, o čem máme přemýšlet, ale také *jak* o tom máme uvažovat, a také to, co je mimo obor. Když označíme nějaký předmět disciplínou, znamená to mluvit i o tom, čím není.

Sociologie jako disciplína byla spolu s dalšími obory, které zastřešujeme nálepkou společenské vědy, objeven 19. století. Jako samostatná věda byla více či méně vybudovaná mezi lety 1880 a 1945. Všechny stěžejní osobnosti sociologie tohoto období se snažily napsat alespoň jednu knihu, která by definovala sociologii jako samostatnou vědu. Poslední velkou práci této tradice napsal v roce 1937 Talcott Parsons, *Strukturu společenského jednání*, knihu, která má v našem dědictví velký význam a k jejíž úloze se ještě vrátím. V prvé polovině našeho století došlo k rozdělení společenských věd, které vytvo-

*) Jedná se o zkrácenou verzi přednášky, kterou proslovil I. Wallerstein 26. 7. 1998 na XIV. světovém sociologickém kongresu v Montrealu. Celý text je k dispozici v Sociologickém ústavu AV ČR.

řily samostatné disciplíny. Způsob, jakým se definovaly, kladl důraz na jejich odlišnost od blízkých věd.

Mým záměrem není přehodnocovat logiku hranic, která se tehdy vytvořila. Tyto hranice odrážejí tři rozštěpení v objektech zkoumání, které se soudobým vědcům zdály jasné a samozřejmé a jejichž klíčový význam hlásali a bránili. Je to *rozštěpení minulého a přítomného*, které oddělovalo idiografickou historiografii od nomotetického tria ekonomie, politologie a sociologie. *Rozštěpení civilizovaného a jiného* anebo *evropského a neevropského* oddělovalo všechny čtyři vzpomínané disciplíny (které v podstatě zkoumaly panevropsky svět) od antropologie a orientalistiky. A dále tu došlo k rozštěpení, které se považovalo za relevantní jen pro moderní civilizovaný svět – *rozštěpení trhu, státu a občanské společnosti*, jež ustanovovalo oblasti pro ekonomii, politologii a sociologii. Intelektuální problém s tímto souborem hranic spočívá v tom, že změny v systému světa po roce 1945 – nastolení pozice USA jako světového hegemonu, politické vzkříšení ne-západního světa a expanze světové ekonomiky s korelující expanzí světového univerzalistického systému – se společně spřáhly v podkopávání logiky tohoto rozštěpení a nakonec po roce 1970 došlo k vážnému rozmazání těchto hranic. Smazávání hranic na bylo takového rozsahu, že – podle mnohých, i podle mě – už více nebylo možné obhajovat tyto názvy, tyto soubory hranic jako intelektuálně závažné, či dokonce jako užitečné. V důsledku toho mnohé disciplíny společenských věd přestaly být samostatnými obory, protože už více nepředstavovaly zřetelně odlišná pole zkoumání s odlišnými metodami, a proto s pevnými a zřetelnými hranicemi.

To neznamená, že jejich jména zmizela. Naopak! Řada těchto věd už byla dávno institucionalizována v podobě univerzitních kateder, programů výuky, akademických hodností, vědeckých časopisů, národních a mezinárodních sdružení, či dokonce knihovnických třídících systémů. Institucionalizace disciplíny je způsob zachování a reprodukování činnosti. Představuje tvorbu skutečné lidské sítě s hranicemi, sítě, která dostává formu sdružujících se, spolkových uspořádání, které mají vstupní požadavky a kódy zajišťující uznávané cesty vzestupné kariérové mobility. Vědecké organizace se snaží zdisciplinovat ne intelekt, ale činnost, praxi. Utvářejí hranice, které jsou mnohem silnější než ty, které vytvářejí disciplíny jako intelektuální konstrukty, a mohou trvat déle jako teoretické ospravedlnění jejich tělesných hranic.

Jak jsem již řekl, nevěřím, že sociologie je ještě disciplínou (podobně jako žádná z nám blízkých společenských věd). Všechny však zůstávají organizačně velmi silné. Podle mě z toho vyplývá, že jsme se octli všichni ve značně anomální situaci: trváme na základě naší mýtické minulosti, a to je zkrátka značně pochybné. Raději se však hodlám zabývat sociologií jako kulturou, to jest společenstvím vědců se společnými premisami. Jsem přesvědčený, že taková diskuse představuje půdu, na které je možné budovat naši budoucnost.

Dědictví

Co chápeme pod pojmem kultura sociologie? Začnu dvěma poznámkami. Za prvé, běžně chápeme kulturu jako *soubor předpokladů a činností*, které jsou společné pro většinu členů většinu času – sdílejí je otevřeně, ale co je důležité, *sdílejí je podvědomě*, a tak se základní předpoklady zřídka stávají předmětem diskuse. Takto pojaté předpoklady musí být nutně značně jednoduché, dokonce banální. Čím jsou určitá tvrzení hlubší, jemnější, učenější, tím je méně pravděpodobné, že je bude sdílet velký počet osob a že by byly schopné vytvořit celosvětové společenství vědců. Tvrdím, že právě takový soubor před-

pokladů sdílí většina sociologů, ale už ne nutně ti, kteří se nazývají historiky nebo ekonomy.

Za druhé si myslím, že sdílené předpoklady odhalují – odhalují, nedefinují – ti, které pokládáme za naše formativní myslitele. Dnešní standardní seznam sociologů na celém světě tvoří Durkheim, Marx a Weber... Odkud tento seznam pochází? Durkheim se označil sám za sociologa, Weber tak učinil až na sklonku svého života, a dokonce i tehdy velice dvojnásobně, a Marx se tak nikdy nepojmenoval. A dále, když jsem se setkal se sociology, kteří sami sebe označovali za durkheimovce, a jiní se zase nazývali marxisty či weberiány, nikdo sám sebe neoznačil, že je durkheimovsko-marxistický weberián. V jakém významu je tedy možné hovořit o těchto třech jako o otcích zakladatelích, kromě toho, že to opakuje kniha za knihou a učebnice za učebnicí.

Tak tomu však vždy nebylo. Toto seskupení je ve značné míře dílem Talcotta Parsonse a jeho formativní práce kultury sociologie *Struktura společenského jednání*. Jistě si vzpomenete, že Parsonsovým záměrem bylo kanonizovat trio Durkheim, Weber a Pareto, ale jaksi se mu to nepodařilo, aby druhé o významu Pareta přesvědčil, a tak zůstává většinou ignorován. Marx byl doplněný *proti* Parsonsovým nejlepším snahám držet ho mimo seznam. Přesto připisujeme hlavní úlohu při vytvoření toho seznamu hlavně Parsonsovi. Navíc je to seznam poměrně zánovní – je v podstatě výtvořem období po roce 1945.

V roce 1937, kdy Parsons svou knihu psal, Durkheim stál již méně v centru francouzských společenských věd, než jak tomu bylo před dvaceti lety a jak to potom nastalo po roce 1945. Nebyl referenční postavou ani v dalších velkých národních sociologických sdruženích. V tomto směru je velmi zajímavé přečíst si *Úvod*, který George E. G. Catlin napsal pro první anglické vydání *Pravidel sociologické metody*. V roce 1938 píše pro americké publikum, že Catlin obhajoval význam Durkheima tím, že ho zařadil do stejné linie jako Charlese Bootha, Flexnera a W. I. Thomase a tvrdil, že ačkoli Durkheimovy myšlenky anticipoval Wundt, Espinas, Tönnies a Simmel, není proto ještě méně důležitý. To není způsob, jakým bychom Durkheima představovali dnes. V roce 1937 se Weber na německých univerzitách nepřednášel, a když máme být féroví, ani v roce 1932 tu nebyl tak velkou postavou, jakou je v německé sociologii dnes. Jeho práce nebyly přeloženy ani do francouzštiny, ani do angličtiny. Pokud jde o Marxe, v nejuctyhodnějších akademických kruzích o něm padla zmínka zřídka.

R. W. Connell nedávno potvrdil moje dávné podezření, že učebnice sociologie publikované před rokem 1945 se sice zmiňují o této trojici, ale jen v rámci rozsáhlého seznamu dalších autorů. Connell to nazývá „spíše encyklopedickým než kanonickým pohledem na novou vědu jejími praktikami“. Kulturu ale vymezuje kánon a tento kánon zaznamenal rozkvět v letech 1945 až 1970 – bylo to velmi zvláštní období, ve kterém dominovali američtí praktikanti sociologie a v sociologické komunitě byl vedoucí perspektivou strukturální funkcionalismus.

Kánon musí začínat Durkheimem, z těch tří „sociologicky“ nejuvedomělejších, zakladatelem časopisu *L'Année Sociologique* (1898). Durkheim odpověděl na první a nejasnější otázku, která musí znepokojovat každého studenta společenské skutečnosti, který praktikuje empirickou práci. Jak to, že se jednotlivci drží určitých a ne jiných souborů hodnot? A jak je možné, že osoby s „podobným zázemím“ mají s větší pravděpodobností tytéž hodnoty než ty, jejichž zázemí je jiné? Tuto odpověď známe tak dobře, že už v ní nevidíme problém.

Přesto si připomeňme Durkheimovu odpověď. Durkheim velmi jasně znovuzformuloval své základní argumenty v *Úvodu* k druhému vydání *Pravidel sociologické metody* napsaného v roce 1901. Mínil je jako dopověď kritikům prvního vydání a snažil se vyjasnit svá tvrzení, protože cítil, že jej špatně pochopili. Stanovil tři základní předpoklady. Za prvé, „k společenským faktům musíme přistupovat jako k věcem – ustavil, že toto tvrzení je „základem naší metody“. Tvrdil, že tím neredukuje společenskou realitu na nějaký fyzikální substrát, ale jen prostě vyžaduje, aby se společenský svět chápal jako „přínejmenším v takové míře skutečný, v jaké to každý přiznává fyzikálnímu světu...“. Druhá základní propozice je, že „sociální jevy (jsou) vůči jednotlivci tím vnějším.“ A nakonec Durkheim říká, že společenský tlak není totéž, co je tlak fyzikální. („nepramení z nepoddajnosti určitých vzorů molekul, ale z prestiže, kterou jsou obdarované určité kolektivní představy. Je pravdou, že zvyky – ať jsou jedinečné pro jednotlivce, nebo dědičné – působí také tlak... Ale ovládají nás zevnitř... Naopak, sociální víry a praktiky působí na nás zvnějšku.“).

Durkheim dále poznamenává, že k tomu, aby mohl sociální fakt existovat, musí existovat individuální interakce, které vyústí „do přesvědčení a způsobů činnosti svázaných kolektivitou; sociologii je tedy možné definovat jako vědu o institucích, jejich genezi a fungování.“ Takto jasně mluvíme o společenské realitě, která je sociálně konstruovaná, a je to právě sociálně konstituovaná skutečnost, již mají sociologové zkoumat – věda o institucích. Tyto tři premisy společně zakládají zdůvodnění Durkheimova „základního principu, to jest objektivní reality sociálních faktů. Je to právě tento princip, na kterém v konečném důsledku vše spočívá a vše se k němu vrací.“

Nehodlám diskutovat o svých vlastních náhledech na tyto Durkheimovy formulace. Rád bych naznačil, že jeho snaha vyhradit pro sociologii oblast, již nazývá „sociálními fakty“, oblast, která se liší od oblastí, které zkoumá biologie a psychologie, je skutečně *základní premisou sociologické kultury*. Tvrdím, že právě *tiché přijímání* durkheimovského *principu skutečnosti sociálních faktů*, ať je už jakkoli rozdílně operacionalizované sociálními psychology, symbolickými interakcionisty, metodologickými individualisty či fenomenology, je právě tím, co je vede k označení jeho prací za sociologické, a nikoli psychologické, biologické nebo filozofické.

V *Úvodu* k prvnímu vydání Durkheim píše o tom, jak by si přál být zařazen. Není dobré, říká, nazývat mne „materialistou“ nebo „idealistou“, jsem „racionalista“. I když je tento termín předmětem staletých filozofických debat a nesouhlasů, je to určitě nálepka, kterou by téměř všichni sociologové od dob Durkheima aspoň do roku 1970 přivítali. Proto nyní přeformuluji Durkheimův argument jako *první axiom* kultury sociologie: *Existují sociální skupiny, které mají vysvětlitelné racionální struktury*. Jsem přesvědčený, že jen málo sociologů bude zpochybňovat platnost tohoto jednoduchého tvrzení.

Problém s prvním axiomem není v existenci těchto skupin, ale v nedostatku jejich vnitřní jednoty. Právě zde nastupuje Marx. Hledá odpověď na otázku, proč sociální skupiny, které se zdají být jednotné (to je význam slova *group*), mají ve skutečnosti vnitřní rozbroje? Odpověď známe všichni. Je to věta, která otevírá první část *Komunistického manifestu*: „Dějiny všech dodnes existujících společností jsou dějinami třídních bojů“... Zbytek Marxova vstupu se opírá o zpracování historiografie třídního boje, analýzu mechanismů fungování kapitalistického systému a politické závěry, které je možno odvodit z tohoto analytického rámce... Nebudu diskutovat o zásluhách marxismu nebo o argumentech jeho oponentů. Jen se ptám, proč tak bídně selhal Parsonsův pokus vyloučit

Marxe z obrazu sociologie, a to navzdory studené válce a opačným politickým preferencím většiny sociologů světa. Zdá se mi, že to bylo proto, že Marx diskutoval o něčem tak ústředním pro společenský život, a to o sociálním konfliktu, že je prostě nemožné to ignorovat.

Marx měl zajisté své vlastní vysvětlení společenského konfliktu, které se soustředilo na fakt, že lidé mají rozdílné vztahy k výrobním prostředkům. Jistý čas bylo módní tvrdit, že Marx se mýlil a že třídní boj není jediným a primárním zdrojem společenského konfliktu. Nabízely se rozmanité náhrady: statusové skupiny, skupiny politické blízkosti, rod, rasa. Hodlám se omezit jen na zjištění, že každá náhrada za třídu předpokládá jako centrální boj a jenom žongluje se seznamy bojovníků. Existuje vůbec někdo, kdo Marxe vyvrátil tvrzením, že všechno je nesmysl, protože sociální konflikty neexistují?

Vezměme si takovou základní aktivitu sociologické praxe, jako je průzkum veřejného mínění. Co při něm děláme? Většinou vytváříme to, co se nazývá reprezentativním vzorkem a tento vzorek vystavíme sérii otázek na dané téma. Normálně předpokládáme, že na otázku dostaneme řadu (různých) odpovědí. Kdybychom předpokládali, že všichni budou odpovídat stejně, nemělo by pak valný smysl průzkum dělat. A co děláme, když získáme odpovědi? Korelujeme je se souborem základních proměnných – jako socioekonomický status, zaměstnání, pohlaví, věk, vzdělání atd. Proč to děláme? Jestliže bychom nepředpokládali sociální různorodost, nepouštěli bychom se do výzkumů. Víme, jak blízko má různorodost ke konfliktu; hovorově řečeno ty, kteří se snaží popřít, že neshoda-odlišnost vede ke konfliktu, podezříváme, že se snaží popřít samozřejmou realitu z čistě ideologických důvodů.

V tomto směru jsme všichni marxisty. A to v rozředené formě toho, co nazývám *druhým axiomem* kultury sociologie: *všechny sociologické skupiny obsahují podskupiny, které jsou seřazeny hierarchicky a jsou ve vzájemném konfliktu*. Je to zajisté vážné rozředení marxismu, je to však určitě premisa většiny sociologů.

Z druhého axiomu však plyne otázka: jak to, že společnosti jednoduše nevybuchnou, nerozpadnou se na části či se nezničí jinak? I když se občas takové výbuchy dějí, většinu času tomu tak není. Zdá se, že na rozdíl od druhého axiomu má sociální život nějaký pořádek. A právě tady přichází Weber, protože on má vysvětlení pro existenci pořádku navzdory existenci konfliktu.

Obyčejně Webera klasifikujeme jako antimarxistu, jako toho, kdo stojí na pozicích kulturních, a nikoli ekonomických vysvětlení, a kdo ústřední hybnou sílu moderního světa vidí spíše v byrokracii než v akumulaci. Ovšem klíčový Weberův pojem, který slouží k ohraničení Marxova vlivu, či ho aspoň vážně modifikuje, je *legitimita* (oprávněnost). Weber se zabývá základem autority. Ptal se, proč jednotlivci poslouchají ty, kteří rozkazují. Existuje pro to více zřejmých důvodů, jako je zvyk nebo materiální vypočítavost. Ale Weber říká, že nestačí na vysvětlení obecnosti poslušnosti. Přidává třetí klíčový faktor – „víru v legitimitu“. V tomto bodě Weber načrtává svoje tři čisté typy autority či legitimního vládnutí: legitimita založená na racionálních základech, legitimita založená na tradičních základech a legitimita založená na charismatických základech. Je-li pro Webera tradiční autorita strukturou minulosti, a nikoli moderní, a je-li charisma, hrající jakkoli důležitou úlohu v historické praxi a i ve Weberově analýze v podstatě přechodným jevem, který je vždy eventuálně „rutinizovaný“, zůstává nám „racionálně-právní autorita“ jako „specifický moderní typ správy (veřejných věcí)“.

Weber nám nabídl obraz autority, kterou spravují zaměstnanci, byrokracie, která je „nezajatá“ v tom smyslu, že nemá žádný *parti pris* ať vůči subjektům, nebo státu. Hovoří o byrokracii, že je „nestranná“, to je, že rozhoduje v souladu s právem, které je tou autoritou, kterou Weber nazývá racionálně-právní. Jistěže Weber připouští, že v praxi je situace trochu složitější. I když Webera takto zjednodušíme, máme zdůvodněné vysvětlení faktu, že státy jsou obvykle uspořádané, tzn., že autority se obvykle – více či méně, či do určité míry – akceptují a poslouchají. Nazveme to *třetím axiomem*, který zní takto: *Rozsah, v jakém skupina/stát krotí vnitřní konflikty, ve značné míře závisí na tom, že nižší podskupiny uznávají legitimitu skupinového uspořádání autority na takových základech, že to umožňuje skupině přežít a že podskupiny vidí dlouhodobou výhodu v přežití skupiny.*

Pokouším se ukázat, že sdílená kultura sociologie, nejsilnější v období 1945-1970, obsahuje tři jednoduché východiskové předpoklady – skutečnost sociálních faktů, trvalost sociálních konfliktů a existenci mechanismů zadržující konflikt – které spolu tvoří minimální základnu zkoumání sociální skutečnosti. Opět opakují, že tato sada axiomů není hlubokým a určitě neadekvátním způsobem nazírání na společenskou realitu. Je východiskem, které si většina z nás zvnitřnila a které většinou působí na úrovni nezpochybnitelných předpokladů, o nichž zřídka kdy diskutujeme. Nazývám to kulturou sociologie a naším esenciálním dědictvím. Je to ale dědictví konstrukt, který nemá dlouhého trvání, a i když je životaschopný, je současně slabý.

Zpochybnění

Nyní předložím šest zpochybnění, která podle mne vyvolávají vážné otázky týkající se souboru axiomů sociologické kultury. Představím je v časovém sledu jejich působení (i když mohly být napsány dříve). Předem zdůrazňuji, že jsou to pochybnosti a výzvy, nikoli pravdy.

První zpochybnění spojuji s Freudem. Freudův místopis psyché – id, ego a superego – jsme dlouho používali jako intervenující proměnné, které vysvětlují individuální vědomí. Nemuseli jsme použít jeho přesnou terminologii, ale jeho základní myšlenka tu působila. V tom smyslu je Freudova psychologie součástí našich kolektivních domněnek-předpokladů.

To, o čem chci diskutovat, je Freudovo implicitní *zpochybnění samotného pojmu racionality*. Naši formativní myslitelé (Durkheim, Weber a Marx) byly všichni dětmi osvícenství. Ani Freudovi nebyla tato tradice cizí. Celá psychoanalytická terapie je metodologií odvozena z osvícenství. Odráží názor, že rostoucí uvědomění může vést k zlepšenému rozhodování, tj. k racionálnějšímu jednání.¹ Freud tvrdí: jestliže bychom se měli rozhodnout, co je formálně racionální, musíme nevyhnutelně vyjádřit v konečné detailní složitosti a specifčnosti zamýšlený cíl. V tomto případě vše závisí na úhlu pohledu a rovnováze zájmů. Nejradikálnější solipsistické verze postmodernismu tak posouvají tuto Freudovu premisu do cílové stanice bez toho, aby vzdávaly Freudovi aspoň trochu úcty. Avšak tito postmodernisté nechápou Freudovu pochybnost (o racionalitě) jako pochybnost, ale jako věčnou univerzální pravdu, největší z velkých narácí. Tento druh extrémní vnitřní protiřečové pozice je sebezničující. Freud zpochybnil, a možná fakticky i zdemoloval užitečnost pojmu *formální* racionality. Formální racionalita je vždy *něčí* formální

¹) Autor dále rozebírá Freudovu diskusi o základním předpokladu racionality v psychoanalytické terapii, ze které je podle něho možné vyvodit, že Freud v konečném důsledku popřel existenci či možnost určení kritérií formální racionality.

racionalita. Jak tedy může být univerzální? Formální racionalita je obyčejně představována jako využití nejefektivnějších prostředků pro dosažení určitého cíle. Ale cíl není lehké definovat. Proto postmodernisté vítají Geerzovu „hustou deskripci“. Freud naznačuje, že každý je formálně racionální. Právě *substantivní* racionalita je pokusem dostat se do souladu s touto neredukovatelnou subjektivitou a naznačit, že navzdory všemu můžeme dělat inteligentní, smysluplná rozhodnutí, a to sociální rozhodnutí. K této otázce se ještě vrátím.

Druhá pochybnost se týká *eurocentrismu*. Toto zpochybnění je nyní mnohem více rozšířeno, než tomu bylo před třiceti lety. Geografické zpochybnění se ukázalo být alternativním pojmem času.²

Třetí zpochybnění se také týká času, ale netýká se dvou vizí času, ale mnohočetných realit času – *sociální konstrukce času*. Čas může být podle Fernanda Braudela mistrem, ale je současně mistrem, kterého jsme si vytvořili sami a kterému je těžké se vzepřít. V chápání času podle Paula Lacomba jako sekvence událostí či „epizodické historie“ je čas ekvivalentní euklidovské přímce, která má nekonečné množství bodů. To je v souladu s antickým názorem, že všechno se stále v každém okamžiku mění, vysvětlení je sekvenční a zkušenost je neopakovatelná. Toto pojetí času je základem idiografické historiografie a též ateoretického empirismu, které jsou rozšířené v moderních společenských vědách.

Alternativní pohled na čas konstatuje, že sociální procesy jsou bezčasové v tom smyslu, že to, co vysvětluje události, jsou pravidla nebo teorémy, které se uplatňují v každé době a v každém prostoru, i když v daném momentě nedokážeme všechna tato pravidla vysvětlit. V 19. století se tento pohled někdy označoval jako „sociální fyzika“ v narážce na newtonovskou mechaniku, která poskytla model pro tento druh analýzy.

Braudelova základní výhrada vůči těmto dvěma pojmům času naznačuje, že sociální skutečnost se primárně objevuje ve dvou jiných druzích času, které většinou ignorovali ideografičtí historici a nomotetičtí společenští vědci. Tyto doby nazývá Braudel časem *dlouhého trvání* anebo *strukturálním* časem, dlouhým, ale ne věčným, a na druhé straně *konjunkturálním* časem (časem shody okolností) anebo *cyklickým*, středně rozsahovým časem – časem cyklů *v rámci* struktur. Oba tyto časy jsou analytickými konstrukcemi, ale také současně jsou časy, které vyvíjejí tlak na sociální aktéry. Asi cítíte, že Durkheim, Marx a Weber nebyli zcela rezistentní vůči takovým braudeliánským konceptům. Ale v tom, co se z nich vělenilo do sociologické kultury, není místo pro sociálně konstruovaný čas. Proto Braudel představuje základní zpochybnění takové kultury. Vznik historické sociologie v 70. letech byl nepochybně aspoň částečnou odpovědí na braudeliánské pochybnosti, naneštěstí tato sociologie byla vstřebána do sociologie jako její specializace, a tak na Braudelův implicitní požadavek větší epistemologické rekonfigurace nebyl brán zřetel.

Čtvrté zpochybnění přichází mimo hranice společenských věd – z poznávacího hnutí v přírodních vědách a matematice, které se zabývá zkoumáním složitých systémů.³

---

²⁾ Autor přibližuje teoretizování o rozdílech mezi evropským chápáním času (čas jako zboží) a neevropským (čas jako vládce).

³⁾ Autor se dále zabývá koncepcí Ilyi Prigogina, který podle něho formulovat toto zpochybnění nejradiálněji, zabývá se problémy non-ekvilibrí a složitých systémů, jeho koncepcemi „proudů“

Páté zpochybnění přináší *feminismus*.⁴ Právě zpochybnění nejzákladnější vědecké práce – vystavení všech požadavků empirické verifikace je zpochybněním, které feminismus adresuje vědě. Svým zpochybněním jakéhokoli apriorního předpokladu, že rod je irelevantní vůči vědecké praxi, feminismus od základu zpochybňuje kulturu sociologie.

Šesté a poslední zpochybnění je možná nejvíce překvapující a nejméně diskutované. Je to tvrzení, že *moderna* – úhelny kámen vsí naší práce – *nikdy skutečně neexistovala*.⁵

Připomínám, že uvedené zpochybnění nejsou podle mne pravdy, ale oprávněné výzvy k reflexi základních předpokladů. Můžeme o nich pochybovat. Útočí však nebezpečně na sociologickou kulturu a nemůžeme zůstat vůči nim lhostejní. Může existovat formální racionalita? Máme brát vážně civilizační zpochybnění západního/moderního hlediska? Vyžaduje skutečnost mnohých sociálních časů, abychom uspořádali jinak naše teoretické myšlení a metodologii? Jakou vědeckou metodu nás nutí vynalézat výzkum složitosti a konec jistot? Je možné dokázat, že rod je strukturující proměnná, která vstupuje všude, i do zdánlivě neuvěřitelně vzdálených zón jako matematická konceptualizace? A je moderna podvodem – ne iluzí, ale podvodem, kterému naletěli v prvé řadě společenská vědci? Mohou výše uvedené tři axiomy odvozené z Durkheima, Marxe a Webera, konstituující sociologickou kulturu, adekvátně řešit tyto problémy? A pokud ne, zkolabovala tím kultura sociologie? A pokud ano, čím ji můžeme nahradit?

Výhledy

Příslib společenských věd budeme chápat jako tři vyhlídky, které se mi zdají být možné a žádoucí pro 21. století: epistemologická reunifikace takzvaných dvou kultur, vědy a humanitních věd, organizační reunifikace a nové dělení společenských věd a předpoklad centrality společenských věd ve světě poznání.

Jaké závěry lze vyvodit z mé analýzy sociologické kultury a jejího zpochybnění? Za prvé, ultraspecializace, kterou sociologie trpí spolu s ostatními společenskými vědami, je stejně nevyhnutelná jako sebezničující. Přesto s ní musíme zápasit a doufat, že vytvoříme nějakou zdůvodněnou rovnováhu mezi hloubkou a šířkou poznání, mezi mikroskopickým a syntetickým viděním.

Za druhé, jak to nedávno vyjádřil Smelser, „sociologicky naivní aktéři“ neexistují. Ale máme sociologicky dobře informované aktéry? To jest, jsou racionální? A jaký znají svět?

času“ a „konce jistot“, ireverzibilitou jako zdrojem pořádku, výjimečností existence integrovaných systémů, o problémech racionality.

⁴) Autor diskutuje o bádání Evelyn F. Kellerové, Donny J. Haraway a Vandany Shivy, aby ukázal, že toto zpochybnění pramení z feministických varování před „univerzální totalizující teorií“ jako „hlavní chyby, kvůli které uniká většina skutečností“.

⁵) Autor dále rozebírá koncepci, kterou formuloval Bruno Latour v práci *Nebyli jsme nikdy moderní* – jeho feministickým tvrzením blízký argument o nečistých směsích jako základních složkách skutečnosti. Centrálním jevem reality jsou podle Latoura hybridy – síť reality „současné reálné, jako příroda, vyprávěné jako diskurs a kolektivně jako společnost“, proto je klíčové překonat vědeckou a společenskou segmentaci skutečnosti do tří kategorií přírody, politiky a vyprávění (rozpravy). Latour tvrdí, že svět, v kterém žijeme, je založený na základním falešném přesvědčení o nezvratnosti moderního a na zdůrazňování úplné svobody lidí v netranscendentální společnosti.

Zdá se mi, že sociální fakty jsou sociálními v dvojakém smyslu: jsou sdílenými percepcemi skutečnosti, sdílenými více či méně nějakou skupinou střední velikosti, ale s odlišným stínováním pro každého individuálního pozorovatele. To jsou sociálně konstruované percepcce. Necht' je nám jasné, že není zajímavá analytikova sociální konstrukce světa, ale sociální konstrukce kolektivity aktérů, kteří tvoří svým kumulativním konáním společenskou skutečnost. Svět existuje, a existuje především proto, že předcházel tomuto momentu. To, co se pokouší analytik zjistit, je, jak kolektivita konstruuje svět. Používá pro to samozřejmě svoji sociálně konstruovanou vizi.

Proudu času se proto nedá vyhnout a ani jej není možné předvídat, před námi jsou vždy bifurkace, jejichž výsledek je inherentně neurčitý. A dále, navzdory „proudu času“ je tu mnohost časů. Nemůžeme si dovolit zanedbávat ani strukturální čas dlouhého trvání, ani cyklické rytmy historického systému, který analyzujeme. Čas je více než chronometrie a chronologie. Čas je trvání, cykly a disjunkce.

Svět můžeme poznat jen prostřednictvím naší představy o něm, je to kolektivní sociální vize, a nepochybně je to i lidskou vizí. To samo sebou platí stejně o vizi fyzikálního jako sociálního světa. V tomto smyslu všichni závisíme na brýlích, které používáme, na organizujících mýtech (ano, velkých naracích), které McNeil nazývá mýtohistorií, bez nich nedokážeme nic říci. Z těchto omezení vyplývá, že neexistují pojmy, které by nebyly pluralitní: všechny univerzálie jsou částečné, existuje pluralita univerzálií. Z toho též vyplývá, že všechna používaná slovesa musíme psát v minulém čase. Přítomnost je pryč dříve, než ji vyslovíme, všechna tvrzení musíme umístit do historického kontextu. Nomotetické pokoušení je stejně nebezpečné jako idiografické a vytváří past, do které už mnohé z nás zavedla kultura sociologie.

Ano, jsme na konci jistot. Co to však znamená v praxi? V dějinách myšlení se nám stále nabízí jistota. Teologové nabízejí jistoty, které viděli proroci, kněží a kanonizované texty. Filozofové nabízejí jistoty jako rozumově odvozené nebo induktivně vyvozené nebo získané intuicí. A moderní vědci nám nabízejí jistoty empiricky verifikované kritérii, která sami vymysleli. Všichni tvrdili, že jejich pravdy jsou viditelně validizované skutečným světem, ale že tyto viditelné důkazy jsou jen vnějším a omezeným vyjádřením hlubších pravd, pro které tajemství a odhalení byly předurčenými zprostředkovateli.

Nějaký soubor jistot převládal v určitém období na určitých místech, ale žádný z nich všude a věčně. (Z toho však nevyplývá, že filozofové a vědci nemají žádné zásluhy nebo že žádná pravda není validnější než druhá, a určitě ani to ne, že každá z vědeckých pravd je jen gigantickým podvodem.) Z toho vyplývá, že by bylo rozumné formulovat naše hledání s vědomím trvalé nejistoty a nedívat se na tuto nejistotu jako na nešťastnou, či dočasnou slepotu, anebo jako na nepřekonatelnou překážku poznání, ale spíše jako na neuvěřitelnou možnost imaginace tvorby, výzkumu. Pluralismus v tomto chápání přestává být lhostejností slabého a ignorujícího a stává se rohem hojnosti možností pro lepší universum.

V tomto roce skupina fyziků vydala knihu nazvanou *Slovník ignorance* [Cazenave 1998]. Tvrdí v ní, že věda hraje větší úlohu ve vytváření zón ignorance než zón poznání.

Jedním z problémů tvorby nových ignorancí je, že není věrohodný důvod předpokládat, že s novými ignorancemi se můžeme lépe zabývat v úzké oblasti, kde byly odhaleny. Fyzik může klást novým ignorancím, vyžadujícím řešení, otázky, které se předtím považovaly za biologické nebo psychologické. To určitě platí, pokud jde o nové ignoran-

ce, které objevují sociologové. Ochrana vlastního rájónu před novými ignorancemi, je nejhroší z vědeckých hříchů a největší hrozbou jasnosti.

Je to právě problém místa, který je základem organizačních problémů společenských věd. Institucionalizace jmenného rozdělení společenských věd je dnes mimořádně silná i oproti častému poklekávání před růžovým poupětem „interdisciplinarity“. Ano, tvrdím, že interdisciplinarity je sama návnadou, nejsilnější možnou podporou současného seznamu disciplín, protože naznačuje, že každá má určité zvláštní poznání, které by bylo užitečné kombinovat s jiným speciálním poznáním, abychom vyřešili určitý praktický problém. Faktem je, že tři velká rozdělení vědy 19. století: minulost/přítomnost, civilizovaný/jiný a stát/trh/občanská společnost se dnes vůbec nedají obhájit jako intelektuální směrovky. Dnes je nemožné v takzvaných oblastech sociologie, ekonomie či politologie učinit žádné citlivé tvrzení, které není současně historickou analýzou bez užití takzvaných generalizací, které se používají v jiných společenských vědách. Proč tedy nadále předstíráme, že se zabýváme odlišnými věcmi?

Pokud jde o civilizované/jiné, existuje sice množství zvláštností, ale rasistická zjednodušení moderního světa jsou nejen škodlivé, ale také intelektuálně ochromující. Musíme se naučit pracovat s univerzálním a partikulárním jako se symbiotickým párem, který se nikdy nerozejde a musí obohacovat všechny naše analýzy.

Rozlišení státu/trhu/občanské společnosti je vcelku jednoduše nevěrohodné. Ví to každý skutečný aktér skutečného světa. Trh je vytvářený a omezovaný státem i občanskou společností. Stát odráží trh i občanskou společnost. A občanská společnost je vymezená státem a trhem. Není možné oddělovat tyto tři způsoby vyjadřování zájmů, preferencí, identit a vůlí aktérů do uzavřených oblastí, o kterých se vytvářejí tvrzení rozličnými skupinami lidí.

Nadále však sdílím Durkheimovu premisu, že psychologie a společenská věda jsou dvě oddělené záležitosti a že psychologie je blíže určité části biologie. Všiml jsem si toho, že většina psychologů, od behavioristů po freudiány sdílí tento názor. Skupinu, která nejvíce vzdoruje této separaci, je možné fakticky najít právě v sociologii.

Jsem přesvědčen, že se musíme kolektivně otevřít a uznat omezení našeho vidění. Musíme číst více literaturu z širšího okruhu, než to činíme v současnosti, a musíme značně povzbuzovat naše studenty, aby také nečetli jen sociologické práce. Měli bychom získat doktorandy z mnohem širšího společenskovědního prostředí, než jsme to dělali doposud, a musíme jim dovolit víc určovat to, čím jim můžeme pomoci růst. A je pro nás klíčové, abychom se učili jazyky. Vědec, který neče ve třech až pěti jazycích, je vážně handicapovaný. Angličtina je sice hlavní, ale sama angličtina znamená, že máme přístup jen k asi polovině toho, co je napsané, a postupem desetiletí se tento podíl zmenší, protože oblasti nejvyššího růstu produkce vědců jsou ve své písemné tvorbě neanglické. Růst schopnosti číst ve více jazycích jde ruku v ruce s rostoucí internacionalizací našich výzkumných jednotek, i když to není identické. Nevím, kam to povede, ale pochybuji, že se jednou skuteční sté výročí jakékoliv mezinárodní společenskovědní společnosti pod jejím dnešním názvem.

Nakonec jsem si nechal to, co považuji za nejvíce fascinující perspektivu a možná i nejdůležitější. Když se na konci 18. století dovršil takzvaný rozvod mezi filozofií a vědou, společenské vědy byly chudým příbuzným – ani ryba, ani rak – a byly zesměšňované na obou stranách boje „dvou kultur“. Společenští vědci si tuto představu zvnitřnili, cítíce se tak, že nemají jinou možnost, než se spojit buď s přírodními vědci, nebo huma-

nitními vědami. Dnes se situace radikálně změnila. V přírodních vědách narůstá hnutí zabývající se zkoumáním složitých systémů, které hovoří o proudu času, o neurčitostech, a věří, že lidské sociální systémy jsou nejsložitější. V humanitních vědách narůstá hnutí – kulturní zkoumání, které je přesvědčené, že neexistují žádné esenciální estetické kánony a že kulturní výtvoru jsou zakořeněny ve svém sociálním původu, sociálních recepcích a sociálních narušeních.

Zdá se mi jasné, že zkoumání složitosti a kulturní zkoumání posunuly přírodní a humanitní vědy do terénu společenské vědy. To, co bylo centrifugálním polem sil ve světě poznání, se stalo centripetálním a věda o společnosti je nyní pro poznání ústřední. Jsme v procesu pokusu překonat tyto „dvě kultury“, pokusu sjednotit je do jedné oblasti bádání o pravdivém, dobrém a krásném. Je to důvod k veselí, i když tento záhon bude velmi těžké okopávat.

Poznání ve světle nejistot obsahuje volby – volby ve všech otázkách a určitě i volby sociálních aktérů a mezi nimi volby vědců. Volby vyžadují rozhodování o tom, co je substantivně racionální. Nemůžeme dále předstírat, že vědci mohou být neutrální, to jest očištěni od své sociální skutečnosti. To ale neznamená, že je dovoleno vše. Znamená to, že musíme starostlivě vážit všechny faktory ve všech oblastech a pokoušet se dospět k optimálním rozhodnutím. Na druhé straně to znamená, že musíme navzájem komunikovat a musíme to dělat jako rovný s rovným. Každý z nás má více určitého specializovaného poznání o určitých speciálních oblastech než druzí, ale nikdo, žádná skupina nemá všechny znalosti potřebné pro substantivní racionální rozhodnutí, dokonce ani v relativně omezených oblastech, jestliže nevezala ohled na poznání druhých mimo tyto oblasti. Zručnosti se přitom nerozpouštějí v nějakém beztvarem vzduchoprázdnu, ale jsou vždy částečné a potřebují se integrovat s jinými částečnými zručnostmi. V moderním světě to však děláme zřídka. Ani vzdělávání nás na to dostatečně nepřipravuje. Když si uvědomíme, že funkcionální racionalita neexistuje, jen pak můžeme začít dosahovat substantivní racionalitu. Věřím, že na to mysleli Prigogine a Stengers, když mluví o „znovuzačarování světa“. To neznamená popírat velmi důležitou úlohu „odčarování“, ale trvat na tom, že musíme všechny části zase uvést do souladu. Příliš rychle vylučujeme konečné příčiny. Vědci zevšeobecnili taktiku, která je užitečná pro vymanění se z teologických a filozofických systémů kontroly, na metodologický imperativ, a toto je ochromující.

A nakonec, svět poznání je rovnostářským světem. To je jeden z největších příspěvků vědy. Každý má právo zpochybnit věrohodnost existujících tvrzení o pravdě za podmínek, že svoje protitvrzení vybaví určitými empirickými důkazy a poskytne je komukoli pro kolektivní přehodnocení. Když ale přírodovědci odmítli být společenskými vědci, nevěnovali pozornost zjištění, že toto počestné setrvání na rovnostářství ve vědě není možné a ani hodnověrné v nerovnostářském společenském světě. Buďme si jisti, že politika vzbuzuje ve vědcích strach a oni hledají bezpečí v izolaci. Vědci se bojí mocenské minority – menšiny při moci. Bojí se i mocné většiny, která by se mohla dostat k moci. Nebude lehké vytvářet rovnostářštější svět. I tak, abychom dosáhli cíle, který přírodní vědy odkázaly světu, vyžaduje to egalitárnější sociální uspořádání, než jaké máme dnes. Zápas o egalitarismus ve vědě a ve společnosti nejsou oddělené. Jsou tím, co nám opět ukazuje na nemožnost oddělování hledání pravdy, dobra a krásy.

Lidská arogance je největším omezením, které si lidstvo na sebe uvalilo. To je, podle mne, poselství příběhu o Adamovi. Byli jsme arogantní v tvrzení, že jsem dostali a

pochopili boží zjevení a poznali záměry bohů. Byli jsme ještě arogantnější, když jsme tvrdili, že jsme schopni dospět k věčné pravdě užitím lidského rozumu, toho zrádného nástroje. A nepřestáváme být arogantními, když se snažíme vnutit jeden druhému s takovou zuřivostí a krutostí naše subjektivní představy o dokonalé společnosti. V těchto arogancích jsme v první řadě zradili sebe sama a uzavřeli naše potenciality, schopnosti, které jsme mohli mít, imaginace, které jsme mohli rozvíjet, a chápání, ke kterému jsme mohli dospět. Žijeme v nejistém vesmíru, jehož největší předností je trvání neurčitosti, protože neurčitost umožňuje tvorbu – vesmírnou, a tím i lidskou tvorbu. Žijeme v nedokonalém světě, ve světě, který bude vždy nedokonalý, a proto bude vždy skrývat nespravedlnost. Před touto skutečností však vůbec nejsme bezmocní. Můžeme svět učinit méně nespravedlivý, krásnější a naše poznání světa může růst. Potřebujeme ho pouze budovat, a abychom ho mohli budovat, potřebujeme jen uvažovat společně a bojovat za to, abychom mohli získávat jeden od druhého originální poznání, které je schopno získat každý z nás. Můžeme pracovat na této vinici a přinést ovoce, jakmile se o to pokusíme.

Můj blízký spolupracovník Terence Hopkins mi roku 1980 napsal poznámku, z níž učiním náš závěr: „Nemůžeme jít jinam než vzhůru, vzhůru a vzhůru, což si můžeme přeložit náročněji a náročněji v kladení intelektuálních norem. Elegance. Přesnost. Krátký rozsah. Snaha o správnost. Věčně. To je vše.“

Přeložily Zuzana Kusá a Jitka Stehliková

IMMANUEL WALLERSTEIN je americký sociolog a historik ekonomie. Působil jako ředitel Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations. Zabývá se makrosociologií, systémovou sociologií a otázkami sociální změny. V letech 1994-1998 byl prezidentem Mezinárodní sociologické asociace (ISA).

Literatura

- Braudel, Fernand 1972. „History and the Social Sciences: The Longue Durée.“ Pp. 11-42 in *Economy and Society in Early Modern Europe*, ed. by P. Burke. London: Routledge and Kegan Paul.
- Braudel, Fernand 1980a (1959). „The History of Civilizations: The Past Explains the Present.“ Pp. 177-218 in *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braudel, Fernand 1980b (1960). „Unity and Diversity in the Human Sciences.“ Pp. 55-63 in *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Catlin, George E. G. 1964 (1938). „Introduction to the Translation of Emile Durkheim.“ In *The Rules of Sociological Method*, by Emile Durkheim. Glencoe, IL: Free Press, 8th ed. Translation by Sarah A. Solovay and John H. Mueller.
- Cazenave, Michel 1998. *Dictionnaire de l'ignorance*. Paris: Bibl. Sciences Albin Michel.
- Connell, R. W. 1967. „Why is Classical Theory Classical?“ *American Journal of Sociology* 102: 1511-1557.
- Durkheim, Emile 1982. *The Rules of Sociological Method*. Glencoe, IL: Free Press.
- Freud, Sigmund 1955 (1900). *The Interpretation of Dreams*. New York: Basic Books.
- Freud, Sigmund 1957 (1915). „The Unconscious.“ Pp. 161-204 in Standard Edition XIV.
- Freud, Sigmund 1960 (1923). *The Ego and the Id*. New York: W. W. Boston.
- Freud, Sigmund 1961 (1930). *Civilization and Its Discontents*. New York: W. W. Norton.
- Haraway, Donna 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Keller, Evelyn Fox 1985. *Reflections on Gender and Science*. New Haven: Yale University Press.

- Latour, Bruno 1991. *Nous n'avons jamais été modernes: Essai d'anthropologie symétrique*. Paris: La D'couverte.
- Marx, Karl 1963 (1852). *The 18th Brumaire of Louis Napoleon*. New York: International Publishers.
- Marx, Karl, Friedrich Engels 1948 (1848). *The Communist Manifesto*. New York: International Publishers.
- Mc Neill, William J. 1986. *Muthistory and other essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, Talcott 1949 (1937). *The Structure of Social Action*. 2nd ed. Glencoe, IL: Free Press.
- Prigogine, Ilya 1996. *La fin des certitudes*. Paris: Odile Jacob.
- Prigogine, Ilya 1997. *The End of Certainty*. New York: Free Press.
- Prigogine, Ilya, Isabelle Stengers 1984. *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. Boulder, CO: New Science Library.
- Shiva, Vandana 1993. *Various chapter in Maria Mies and Vandana Shiva, Ecofeminism*. New Delhi: Kali for Women.
- Wallerstein, Immanuel et al. 1996. *Open the Social Sciences: Report of Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press.
- Weber, Max 1946 (1919). „Politics as a Vocation.“ Pp. 77-128 in *From Max Weber: Essays in Sociology*, ed. by H. H. Gerth and C. Wright Mills. New York: Oxford University Press.
- Weber, Max 1968. *Economy and Society*. Ed. by Guenther Roth and Claus Wittich. New York: Bedminster Press.

Sexual Diversity & Human Rights

Second International Conference *Beyond Boundaries*

21-24 JULY 1999

Manchester Metropolitan University, UK

The second international conference of the International Association for the Study of Sexuality, Culture and Society (IASSCS) is being hosted by Manchester Metropolitan University, UK, on 21-24 July 1999. The theme of the conference is Sexual Diversity and Human Rights.

Further details about the conference – including costs and booking information – will be available in the near future.

If you require further information, please contact:

Gail Hawkes

Department of Sociology

Manchester Metropolitan University

Geoffrey Manton Building

Rosamond Street West

Off Oxford Road

Manchester M15 6LL

phone (+44) (0) 161 247 3464

fax (+44) (0) 161 247 6321

e-mail g.hawkes@mmu.ac.uk

www <http://www.miid.net/diversity/>

Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti

(Čtyři obecné hypotézy)

JADWIGA ŠANDEROVÁ**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Classes and Strata in Contemporary Capitalism Again

(Four general hypotheses)

Abstract: This study is a contribution to the 'class debate'. The class and hierarchy perspectives are discussed within the context of the discussion on cross-class families. The author presents a modified neo-classical approach to the classification of cross-class families: the position of the spouse whose class culture is supposed to be better-crystallised counts. Four general hypotheses are presented: (1) Stratification systems of contemporary capitalist societies include both classes and strata. The classes do not cover the whole population and strata are not 'subclasses'. (2) A modified Goldthorpe class schema based on the previous hypothesis is presented. (3) The joint and modified neo-classical classifications of cross-class families (especially of workers' families) are discussed. Hypothetically, joint classification suits better the situation where the class cultures amalgamate (the embourgeoisement of the working class). The modified neo-classical classification suits better the situation where the middle class and strata are proletarianised. The embourgeoisement and proletarianisation theses are not meant in terms of Popper's historicism. They are rather two competitive tendencies. (4) A hypothetical stratification system of the Czech Republic based on the previous hypotheses is presented. The desirability of qualitative research (alongside classical representative surveys) in this regard is stressed in the conclusion.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 17-31)

V roce 1973 Ackerová a Haughová [Acker 1973, Haugh 1973] nezávisle na sobě podrobily zdrcující kritice tehdejší výzkum sociální stratifikace, který se omezoval na populaci mužů. Možná vůbec netušily, že tím k nesčetné řadě „stratifikačních sporů“ přidávají další, jenž je dodnes považován ze jeden z nejkontroverznějších. Přehled o stavu diskuse na toto téma zhruba do poloviny 80. let podává Stockman [1991]. Mimo jiné ukázal, že rozhodnutí o tom, jak určit sociální postavení vdáných žen, má významné teoretické implikace.

Uvedená diskuse totiž nastolila problém, co s tzv. třídně smíšenými páry. Lze ještě hovořit o třídní struktuře, procházejí-li hranice tříd rodinami? Má být nahrazen dosavadní konvenční model (postavení rodiny určuje postavení muže) tzv. modelem nekonvenčním (postavení rodiny určuje postavení toho z partnerů, jenž stojí výše) nebo tzv. sdruženou (joint) klasifikací [Szelényi 1994], která bere v úvahu postavení obou partnerů? Jsou třídně smíšené rodiny jedním z příznaků odumírání tříd? Spěje vyspělá kapitalistická

---

*) Stat' vznikla zkrácením a úpravou textu publikovaného v edici *Working papers* SoÚ AV ČR [Šanderová 1998].

**) Veškerou korespondenci pošlete na adresu: PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc., ISS FSV UK, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail sander@s.fsv.cuni.cz

společnost ke zcela otevřené hierarchii vrstev? Má ještě smysl považovat za jednotku analýzy rodinu, nebo jí je dnes individuuum?

Spor o jednotku analýzy a třídně smíšené rodiny tak znovu nastoluje otázku, který ze základních modelů sociální stratifikace (hierarchický či třídní)¹ lépe odpovídá současné západní společnosti. Přibývá sice autorů, kteří jsou přesvědčeni, že obě pojetí mají svá oprávnění, žádný z nich však neříká nic bližšího o jejich vzájemném vztahu a konkrétním využití. Dnešní stav diskuse o umístění žen ve stratifikačním systému podle mého názoru nabízí, byť jen implicitně, tři obecné hypotézy, z nichž první se týká vzájemného vztahu tříd a vrstev v současném kapitalismu, druhá modifikuje u nás nejužívanější třídní schéma a třetí naznačuje, že strategický význam pro zkoumání vývoje stratifikačního systému by mohly mít právě třídně smíšené rodiny. Od těchto hypotéz pak odvíjím hypotézu čtvrtou věnovanou stratifikačnímu systému u nás.

1. Třídy nebo vrstvy?

Rozhodnutí, zda za základní kámen sociální stratifikace budeme považovat individuuum nebo rodinu, záleží především na tom, zda se přikloníme k hierarchickému nebo třídnímu pojetí sociální stratifikace. Zastánci hierarchického pojetí, kteří popisují stratifikační systém vyspělých společností západního typu jako lineární vertikálu vrstev, volí zpravidla individuuum [např. Abbott 1987, Stanworth 1984, Walby 1986]. Ti, kdo hájí třídní pojetí, volí rodinu [např. Evans 1996, Britten a Heath 1983, Heath a Britten 1984, Wright 1989, Leiulfsrud a Woodward 1988, McRae 1986]. Otázkou je, zda lze tyto dva přístupy považovat za konkurenční či komplementární.

Zhruba od konce 50. let se opakovaně setkáváme s názorem, že jsou oba relevantní, avšak každý z nich je vhodný pro analýzu jiných typů problémů. Například Dahrendorf [1959] hovoří o dvou pohledech na sociální strukturu, které nelze propojit (hierarchie vrstev jsou vhodnější pro popis stavu a třídy pro analýzu změny). Lenski [1966] je naopak přesvědčen, že provedl jejich syntézu, pracuje však pouze s pojmem třída, který je navíc v jeho pojetí klasickou sociální kategorií (tj. vrstvou). Cromptonová [1993] se omezuje na ne mnoho říkající konstatování, že není zapotřebí nových teorií a metod, jako spíše flexibilního přístupu, který by odrazil provázanost různých aspektů sociální stratifikace v celé její úplnosti. Sorensonová [1994] považuje vrstvy za vhodné pro popis struktury a variability postavení na trhu práce a třídy pro analýzu životních šancí. S určitým zjednodušením lze říci, že zastánci kompromisního názoru vesměs považují třídy za výraz určitého konfliktu, který je ve společnosti vždy přítomen, byť většinou jen latentně. Zároveň si jsou však vědomi, že žádná společnost nemůže existovat bez určité míry konsensu ohledně sociálních nerovností. Na takovém konsensu je založena hierarchie vrstev. Spokojují se však bohužel s obecnými formulacemi spíše proklamativního charakteru. Nezmiňují se tedy ani o konkrétní podobě stratifikačního systému vyspělých kapitalistických společností, ani o tom, zda a případně jaký je mezi vrstvami a třídami vztah.

---

¹) Jak je v sociologii téměř všeobecně zvykem, není ani v teorii a výzkumu sociálních nerovností pojmový aparát jednotný. Pojmem stratifikační systém (sociální stratifikace) rozumím více či méně hierarchické uspořádání určitých segmentů společnosti lišících se životními podmínkami těch, kdo je tvoří. V rámci teorií a výzkumů zabývajících se tímto problémem rozlišují přístupy třídní a hierarchické (viz následující text). Domnívám se, že v literatuře lze pozorovat silící tendenci používat tyto pojmy právě v uvedeném smyslu.

Máme-li se však rozhodnout, zda budeme považovat za základní jednotku stratifikačního systému rodinu či individuum, nemůžeme se podle mého názoru obejít bez vstupní (byť jen hypotetické) představy o tom, s jakými konkrétními segmenty je třeba v stratifikačním systému počítat, jak jsou uspořádány, kudy vedou jejich hranice a jaký je mezi nimi vztah.

Nesčetná řada výzkumů ukázala, že každý stratifikační systém lze úspěšně popsat jako hierarchické uspořádání většího či menšího počtu sociálních kategorií vymezených sociálně ekonomickým statusem (sociálně ekonomických vrstev). Takový popis však (jak už bylo mnohokrát konstatováno) nezachycuje nositele latentního napětí ve společnosti, které určuje politický život, případně provokuje změny sociální struktury.² Zde je vhodnější třídní přístup. Ten však podle mého názoru vychází z ne příliš realistické představy, že třídně strukturována je celá populace. Jinými slovy, zatímco zastánci hierarchického přístupu ponechávají stranou pozornosti důležitá sociální uskupení, zastánci třídního přístupu vidí třídy i tam, kde nejsou. Stratifikační systém vyspělých společností podle mého názoru tvoří vrstvy i třídy.³

Vrstvy jsou sociální kategorie, jejichž počet a hranice jsou výsledkem arbitrárního rozhodnutí. Jsou tak zcela zřetelné a jejich hranice jsou jednoznačně určeny, takže každé individuum lze snadno přiřadit ke konkrétní vrstvě a takto beze zbytku „roztřídit“ veškeré obyvatelstvo (zpravidla ekonomicky aktivní). Třídy představují uskupení osob, které nejsou prostými sociálními kategoriemi, ale představují tzv. demografickou identitu [Goldthorpe 1987: 327-351] či třídní (generační) kontinuitu [Parkin 1971: 48-78]. Předpokládá se také, že třídy mají přirozené hranice. Je pro ně totiž typická relativně nízká inter- a intragenerační mobilita i sociální blízkost (uzavírání sňatků a přátelské vazby jsou pravděpodobnější v rámci třídy než mezi třídami). Podobné objektivní podmínky a životní šance spolu s generační kontinuitou a sociální blízkostí pak mohou, alespoň potenciálně, nalézt svůj výraz nejen v podobném životním stylu, ale i v utváření specifické subkultury, hodnotového systému a životních strategií (habitu, milieu apod.), což se může projevit v pocitu určité sounáležitosti („my“ a „oni“), blízkých politických názorech, postojích a jednání. Tyto subkultury pak mohou nalézt svůj výraz i v určitých třídních ideologiích, které do jisté míry vyvolává a ovlivňuje činnost jednotlivých politických stran, hnutí, odborů apod. Zmíněné ideologie se dnes liší především tím, zda spíše podporují neviditelnou ruku trhu nebo státní intervencionismus (tzv. neosocialismus [Porket 1997]). Souvisí to s určitou životní filozofií, s níž se člověk ztotožňuje zejména v průběhu socializačního procesu a která je dále podporována či korigována na základě životních zkušeností a reálných i pocitovaných životních šancí.

Stručně řečeno, třídy jsou podmnožinou hierarchie vrstev a na rozdíl od nich nejsou uspořádány lineárně. „Třídní mapy“ či schémata, která zahrnují celou populaci a jsou

---

²) Ponechala jsem stranou analýzu konsistence statusu. Nikoli snad proto, že bych ji považovala za irelevantní. Domnívám se však, že jde o specifický problém, který navíc není v rozporu s předloženými hypotézami. Je to jistě otázka, která by si zasloužila více než krátkou poznámku. V prostoru, jenž je vymezen statí, se však nelze zabývat vším.

³) Rozpor s mým nedávným tvrzením [Šanderová 1995], že třída není pojmem relevantním analýze současné společnosti, je menší, než se možná na první pohled zdá. Mým přáním tehdy bylo vymýtit ze sociologie „gumový“ pojem, nikoli však problém. Mohla jsem samozřejmě zavést nový pojem. Obávala jsem se však, že by pak text mohl být vnímán spíše jako definiční cvičení než jako hledání nového přístupu k problému. V podstatě jsem ovšem kapitulovala.

v zásadě hierarchické, tak jak je předkládají např. Goldthorpe nebo Wright, nutně podporují přesvědčení některých jejich kritiků, že nic takového jako výše vymezené třídy v dnešních vyspělých společnostech reálně neexistuje a že i hranice mezi třídami jsou (stejně jako mezi vrstvami) výsledkem arbitrárního rozhodnutí badatele.

Tento názor zastávají například autoři tzv. Cambridžské škály zaměstnání [Stewart, Prandy a Blackburn 1980; Prandy 1990; Prandy a Blackburn 1997], která konkuruje Goldthorpovu třídnímu schématu. Z hlediska teoretických východisek se tvůrci této škály pohybují na pomezí hierarchického a třídního přístupu. Jednotlivá zaměstnání totiž seskupili do hierarchicky uspořádaných skupin na základě výpovědí respondentů o zaměstnání jejich partnerů a nejbližších přátel (tj. na základě sociální distance).⁴ Zároveň však tvrdí, že stratifikační systém je kontinuální hierarchií skupin zaměstnání, mezi nimiž lze určit hranice jednotlivých tříd jen arbitrárním rozhodnutím. Na základě řady analýz, v nichž porovnávali Cambridžskou škálu s Goldthorpovým třídním schématem, dospěli k přesvědčení, že třídy jakožto reálné entity s jasně vymezenými hranicemi neexistují. Všechny pokusy zakotvit stratifikaci nebo třídy v objektivních ekonomických podmínkách charakterizují jako mylné. Goldthorpovo schéma považují za sice vcelku dobrý nástroj popisu stratifikačního systému, nikoli však za důkaz existence tříd jakožto diskrétních homogenních uskupení se zřetelnými hranicemi [Prandy 1990, Prandy a Blackburn 1997]. Toto přesvědčení opírají především o zjištění, že Goldthorpovo třídní schéma silně koreluje s Cambridžskou škálou. Je však třeba zdůraznit, že tato korelace činí 0,5, což neznamená nic více a nic méně než to, že třídní struktura a hierarchie vrstev na sobě nejsou nezávislé.

Jádro problému podle mého názoru tkví v Goldthorpově zamlčeném předpokladu, že společnost je třídně strukturovaná jako celek. Stručně řečeno, Goldthorpe se dopouští stejné chyby, kterou Bourdieu kritizuje u Marxe [Bourdieu 1984b: 4]. Ztotožňuje „třídy na papíře“ s reálnými (aktuálními) třídami.

S názorem, že představu tříd jako reálných sociálních skupin s jasně vymezenými hranicemi je třeba opustit, nelze než souhlasit. Jasně vymezené hranice mezi třídami totiž implikují sociální uzavřenost, tj. spíše předkapitalistické uspořádání. Typickým znakem třídy ve srovnání se stavy ve feudální společnosti je kromě odlišného institucionálního zakotvení právě relativní otevřenost, tj. určitá propustnost třídní struktury (a tudíž určitá nejasnost či „rozmazanost“ jejích hranic). Na druhé straně ve srovnání s vrstvami (tak jak jsou chápány zastánci hierarchického přístupu) jsou ovšem třídy naopak relativně uzavřené.

Už v roce 1959 dospěl R. Nisbet [1959] k závěru, že o třídách má smysl hovořit spíše v souvislosti s minulostí, nikoli však v současné době (tj. koncem padesátých let). Téměř o 40 let později tvrdí Pakulski s Watersem (*The Death of Class* z roku 1996), že o třídní strukturu lze hovořit zhruba do konce sedmdesátých let. Dnes však jsou třídy podle názoru těchto autorů prakticky mrtvy. Jako by tedy třídy byly patrnější teprve až s určitým časovým odstupem. V zásadě historicistnímu názoru, že třídy jsou postupně se vytrácejícím reliktem minulosti a že tedy třídní přístup stále méně a méně odpovídá realitě (viz také např. [Clark a Lipset 1991, Hout 1988]), totiž i nadále odporují výzkumy řady autorů (za všechny jmenujme Goldthorpa [Goldthorpe et al. 1987], Bourdieu

---

⁴) Podrobnosti o této škále lze nalézt na internetu (http://www.sps.s.am.ac.uk/SRG_Cambridge_Scale.html).

[1984a] a Wrighta [1997]), kteří dosti přesvědčivě ukázali, že v rámci těchto neostrých hranic lze nalézt sociální uskupení se zřetelnou generační kontinuitou a specifickou subkulturou. Je silně pravděpodobné, že společnost raného kapitalismu byla uzavřenější, než jsou současné kapitalistické společnosti. To nás však neopravňuje k historicistní extrapolaci dalšího vývoje. Třídní vyhraněnost je třeba považovat spíše za „ideální typ“ a úvahy i výzkumy týkající se třídní struktury je třeba odvíjet od „neurčitosti sociální reality“ [Aron 1964] (podle [Giddens 1973: 61]).

Srovnáváme-li počátky moderní společnosti s dneškem, lze dále předpokládat, že sociální uskupení třídního charakteru pokrývala větší část společnosti než dnes, neboť pluralitní charakter společností z hlediska uspořádání života (life patterns) se promítá i do pluralismu stratifikačního systému. Počátky kapitalismu mimo jiné spadají v jedno s počátky tzv. zlatého věku rodiny, jenž v západních zemích kulminoval zhruba koncem padesátých let, kdy manželství a rodinný život byly téměř všeobecně rozšířeným uspořádáním života, přičemž ještě začátkem padesátých let šlo většinou o celoživotní soužití těchto partnerů v modelové situaci muže živitele a ženy v domácnosti. Tato situace, která přispívala k homogenitě jednotlivých tříd, je historicky ojedinělá [viz Hoffman-Nowotny 1988, Možný 1990]. Od 50. let se zvyšuje počet osob žijících samostatně (ať už svobodných, či rozvedených), neúplných rodin (stále častěji již takto založených), tzv. agregovaných rodin (druhé a další manželství s dětmi z aktuálního i předchozích manželství) a nesezdaných soužití. Bylo by ovšem přemrštěné považovat tento trend za všeobecný úpadek rodiny, který povede k úplnému vymizení rodinného života. Pouze se snížil počet lidí, kteří si takto svůj život uspořádali, případně se mění způsob soužití partnerů (neprovdaná žena s dětmi, jimž se otec pravidelně věnuje; tzv. oddělené manželství, kdy má každý z partnerů vlastní domácnost apod.).

Pluralita uspořádání života pak přispívá k pluralitnímu stratifikačnímu modelu, který však sotva bude odpovídat představě společnosti jakožto souhrnu *de facto* sociálně nezakotvených individuí, jak naznačují např. Clark a Lipset [1991] a podrobněji popisují Pakulski a Waters [1996].⁵ Jde spíše o pluralitu typů (zejména z hlediska pevnosti sociálních pout) těchto sociálních zakotvení. Pravdu má zřejmě Lyotard, který v jiné souvislosti konstatoval, že v pozadí představy o mase „složené z individuálních atomů podléhajících jakémusi absurdnímu Brownovu pohybu“ stojí pohled zaměřený „rajskou představou ztracené ‚organické‘ společnosti“ [Lyotard 1993: 115]. Tak jako ohniskem biologické reprodukce zůstává rodina, zůstávají, alespoň prozatím, ohniskem reprodukce stratifikačního systému třídy. Je ovšem pravděpodobné, že jejich význam v čase a prostoru kolísá.

2. Stratifikační systém vyspělého kapitalismu

Obecně můžeme charakterizovat stratifikační systém vyspělé kapitalistické společnosti jakožto lineární uspořádání socioekonomických vrstev, v jehož rámci lze identifikovat

---

⁵) Pakulski a Waters v této souvislosti hovoří o stavech stanovených konvencí (*status-conventional stratification*). Tento typ stratifikace je podle jejich názoru primárně jevem kulturním. Jde o to, že se člověk přihlásí k určitému životnímu stylu, pro nějž jsou typické určité preference. Statusy stanovené konvencí se do značné míry překrývají a představují nestálý systém křehkých formací. Existuje zde řada konfliktů, přičemž žádný nelze považovat za hlavní. Stratifikační procesy se průběžně mění, což činí stratifikační systém velice otevřeným. Pro takto stratifikovanou společnost je rovněž typická vysoká míra autonomizace, což znamená, že na základě znalosti statusu je obtížné předpovědět postoje a chování lidí.

několik tříd, které tuto hierarchii částečně protínají. Snad jenom J. H. Goldthorpe původně tvrdil, že třídy nejsou důsledně hierarchicky uspořádány. Za vzestupnou mobilitu považoval pouze mobilitu do servisní třídy a za sestupnou pouze mobilitu z této třídy [Goldthorpe 1987 (první vydání 1980)]. Nicméně, většinu tříd charakterizoval jako mezilehlé (*intermediate*) mezi servisní a dělnickou třídou, což určitou hierarchii evokuje. Poukazují na to např. Prandy [1990] a Payne [1996]. Payne navíc upozorňuje, že v novějších analýzách [Erikson, Goldthorpe 1992] pracuje Goldthorpe s hierarchií zcela explicitně.

Realitě se zřejmě více blíží Goldthorpovo původní tvrzení z roku 1980, kdy zdůrazňoval, že jednotlivé třídy nejsou striktně hierarchicky uspořádány jako vrstvy. Vysoce kvalifikovaný dělník může mít lepší životní šance než živořící živnostník (samostatný) či řadový úředník apod. V rámci dělnické třídy tedy sice nalezneme častěji představitele nižších vrstev než například v řadách rutinních nemanuálních pracovníků, ne však výlučně. Nejnížší vrstvy pak představují tzv. třídu chudoby (*underclass*), která však třídou ve vlastním slova smyslu není [Dahrendorf 1991]. Jde o atomizované vrstvy marginalizovaných na trhu práce a odkázaných po většinu svého života na sociální zabezpečení a charitu. Tyto nejnižší postavené vrstvy, podobně jako elity, nebývají předmětem stratifikačních výzkumů, a to především proto, že je obtížné je zkoumat reprezentativním dotazníkovým šetřením, které je dominantní metodou ve výzkumu sociální stratifikace.⁶ Jejich početnost a životní šance jsou však velmi významné pro celkovou atmosféru ve společnosti [viz Dahrendorf 1991, Saunders 1987, Murray 1984, Crompton 1993 a další] a je třeba je v úvahách o sociální stratifikaci vést v patrnosti.

Pomocí vrstev lze tedy charakterizovat jednotlivé třídy jen přibližně. Nejnížší vrstvy představuje výše zmíněná třída chudoby. V rámci tzv. vyšších nižších a středních vrstev existují více či méně zřetelně zformované třídy: v Goldthorpově terminologii jde zejména o třídu dělnickou, třídu těch, kdo řídí manuální pracovníky, rutinní nemanuální pracovníky a tzv. samostatné (živnostníky nenajímající pracovní sílu). Tyto čtyři třídy nezahrnují nižší a střední vrstvy v jejich úplnosti ani netvoří hierarchii – jdou jimi napříč. Větší počet těch, kdo se nacházejí na hranici s třídou chudoby, nalézáme v dělnické třídě. Naopak ti, kdo se zabývají rutinní nemanuální prací, a samostatní se častěji pohybují ve vyšších středních vrstvách. Nicméně situace, kdy dělník má vyšší sociálně ekonomické postavení než např. řadový úředník, může být poměrně běžná. V rámci neostrých hranic těchto tříd lze nalézt rodiny a individua s vysokou generační kontinuitou a třídní homogenitou. Konečně v rámci nejvýše postavených vrstev nalézáme servisní třídu, rovněž s určitým stabilizovaným jádrem či jádry v podobě různých typů elit (patří sem rovněž celebrity v tom smyslu, jak tento pojem použil Mills [1968: 91-100]).

Přísně vzato (plyne to např. z Goldthorpových analýz sociální mobility) má zřejmě charakter třídy ve smyslu pouze demografické identity část tzv. dělnické třídy (definované manuální prací), do jisté míry třída samostatných (tj. drobných vlastníků), kteří své postavení v rámci intra- i intergenerační mobility velmi často opakovaně ztrácejí a získávají (jde tedy spíše o určitou tendenci k demografické identitě), a jen část servisní třídy (která se početně rozrůstá, a je tudíž z hlediska sociálního původu značně heterogenní, avšak méně než třídy mezilehlé). Zbývající mezilehlé třídy (tj. s výjimkou samostatných)

---

⁶) To je zřejmě důvod, proč Goldthorpe nevěnuje třídě chudoby zvláštní pozornost. Pragmatické důvody tohoto typu ho totiž vedly k tomu, že nevymezil samostatnou třídu velkých vlastníků.

představují sociální uskupení na hranicích zmíněných tříd, která nelze charakterizovat jako třídy a která nelze striktně hierarchicky uspořádat.

Mezilehlé třídy spolu se středními vrstvami pravděpodobně hrají klíčovou roli v tom, nakolik je třídní struktura té které společnosti vyhraněná a zda je ve společnosti tendence k podpoře spíše viditelné ruky státu [Porket 1997] nebo neviditelné ruky trhu. Hypoteticky lze předpokládat, že třídní struktura z hlediska své vyhraněnosti a rozsahu (tj. jak velké části populace se týká) pulzuje pod vlivem celé řady faktorů (ekonomické, politické i kulturní povahy) mezi více a méně vyhraněnou.

Pro období restrukturalizace trhu práce, kdy převládá růst početnosti pracovních míst ve středních a vyšších segmentech stratifikačního systému jakožto důsledek technicko-technologického pokroku, ale i strategií lépe postavených, jejichž cílem je udržet či získat zpět výhodné postavení [Bourdieu 1984a], je typická vzestupná sociální mobilita. V této souvislosti lze pozorovat jistou erozi tříd, tj. rozostření hranic a snížení jejich početnosti. Extrapolace tohoto procesu pak vedla koncem šedesátých let k historicistnímu závěru o tzv. „zburžoazňování dělnické třídy“, které povede k úplnému vymizení tříd. Tento pojem je trochu zavádějící, neboť jde spíše o prorůstání dělnické třídy do středních tříd a politický příklon střední třídy spíše k vyšší třídě, který doprovází růst podpory neviditelné ruky trhu.

V období, kdy je nabídka nových výhodných pozic, a to zejména ve středních segmentech, stabilizována, či dokonce klesá (ať už v důsledku recesí a krizí nebo snížení kvalifikačních nároků na některé profese, které souvisí s technickým rozvojem), se dosavadní mobilní příležitosti uzavírají, případně se zvyšuje podíl sestupně mobilních. Tento proces bývá označován výstižnějším, avšak u nás zřejmě obtížně stravitelným, termínem „proletarizace středních tříd či vrstev“ [viz Pete 1987]. Je pravděpodobně provázen i růstem početnosti třídy chudoby. V rámci tohoto procesu lze počítat s politickým příklonem části středních vrstev a mezilehlých tříd k dělnické třídě (která se přechodně stabilizuje), tj. s vyšší podporou role státu (viditelné ruky státu, neosocialismu).⁷ Extrapolace této dočasné tendence vedla k opačnému historicistnímu názoru marxisticky orientovaných autorů, že stratifikační systém se polarizuje. Tyto procesy lze samozřejmě popisovat také jakožto snižování a zvyšování početnosti středních vrstev (případně tříd), jejichž růst je mimo jiné považována za důležitý předpoklad sociálního smíru a stability.⁸

Vraťme se však k výše uvedeným tezím či hypotézám. V západní sociologii se o nich diskutovalo zejména na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Teze o zburžoazňování byla formulována na přelomu padesátých a šedesátých let jako reakce na období růstu všeobecného blahobytu let padesátých. Obecnější podporu teze o proletarizaci lze považovat za teoretickou reakci na rozčarování konce šedesátých let. Podle mého názoru jsou obě hypotézy i nadále aktuální, avšak nikoli ve své historicistní podobě (vyspělá

⁷) Velmi důležitou roli v této souvislosti dále hraje činnost politických stran, nejružnějších sdružení a hnutí, masmédií i kulturní tradice té které země, které mimo jiné ovlivňují také to, jak si reálnou situaci (objektivní nerovnosti) lidé interpretují. Tendenci k třídní erozi či posílení tříd mohou jak posilovat, tak působit proti ní.

⁸) To je také základní východisko zatím nejnovější publikace týkající se sociální stratifikace u nás [Večerník, Matějů a kol. 1998], jejíž autoři vycházejí z přesvědčení, že hlavním úkolem transformace u nás je formování středních tříd. Pojmy střední třídy, střední vrstvy a střední stav(y) jsou zde používány nesystematicky, více méně jako synonyma. Stratifikační model, který předkládám ve čtvrté kapitole, je s tím podle mého názoru v souladu.

kapitalistická společnost spěje buď k proletarizaci středních tříd, či ke zburžoaznění dělnické třídy), ale v podobě zjišťovací (někdy lze pozorovat spíše rozvolnění třídní struktury, jindy spíše upevňování). Žádnou z těchto hypotéz nelze jednou provždy zamítnout.

3. Strategický význam třídně smíšených rodin

V rámci diskuse o nekonvenční indikaci sociálního postavení rodiny a sdružené klasifikaci poukazují Leiulfsrudová s Woodwardovou [1987, 1988] na fakt, že nekonvenční přístup ponechává stranou pozornosti tzv. třídně smíšené rodiny a nebere vůbec v úvahu pracovní zkušenosti žen (obsah práce, pracovní dobu, dominanci a subordinaci), které se mohou projevat v jejich zapojení do různých asociací (odborné, politické strany apod.) a odtud v jejich vědomí a politickém jednání. Leiulfsrudová a Woodwardová vycházejí z předpokladu, že nelze shrnout do jedné kategorie všechny rodiny, kde muž je příslušníkem střední třídy, je-li v některých případech manželka v domácnosti a v jiných vykonává dělnické zaměstnání nebo má stejné zaměstnání jako partner.

V kvalitativním výzkumu třiceti stockholmských rodin soustředily svůj zájem právě na třídně smíšené rodiny, v nichž má pouze jeden z páru dělnické zaměstnání. Na základě takového výzkumu pak dospěly k závěru, že typ manželství vymezený postavením partnerů (tj. fakt, zda dělnické povolání zastává žena nebo muž) ovlivňuje konkrétní obsah rolí mužů a žen v rodinném životě, dělbu práce v rodině, postoje k výchově dětí, politice i světu a liší se od charakteristik tohoto typu, které byly zjištěny jinými výzkumy v třídně homogenních rodinách.

Tak například, ačkoli v třídně homogenních rodinách zůstává doma s nemocným dítětem vždy žena, v heterogenních rodinách je to ten z páru, kdo vykonává dělnické zaměstnání (tj. bez ohledu na pohlaví). Na druhé straně, žena dělníka, která má jiné než dělnické povolání, se často ujímá tradičně mužských rolí. Je vlastníkem bytu a plátcem rodinných daní a určuje také dlouhodobé ekonomické cíle celé rodiny. Jinými slovy, bez ohledu na pohlaví a velikost příjmů se strategickým činnostem věnuje ten z manželského páru, kdo není dělník. Naopak, manželky-dělnice mužů ze středních vrstev se rády vzdávají některých tradičně ženských rolí, jako je například komunikace s učiteli dětí, neboť své partnery považují v tomto směru (jakožto vzdělanější) za kompetentnější. Konečně, muži i ženy v dělnických povoláních představují důležitý strategický přínos pro rodinu tím, že v případě potřeby výpomoci z vnějšku snadněji mobilizují své přátele, příbuzné a spolupracovníky. Neformální pomoc v případech, kdy nejsou k dispozici finanční zdroje na placené služby, je totiž typická pro homogenní dělnické rodiny. Heterogenní rodiny na pomezí dělnické a střední třídy tak mají podle názoru autorek citované stati určité výhody proti homogenním, protože mohou aktivizovat výhody obou „ideálně typických“ kultur (dělnické a střední třídy) a představují tak modelovou situaci prorůstání dvou třídních kultur [Leiulfsrud a Woodward 1987: 406].

V této souvislosti dále formulovaly hypotézu, že kdo je prostředníkem rodiny vůči vnějšímu světu, souvisí daleko více s jeho postavením na trhu práce, než s tím, zda je mužem nebo ženou. Údaje o obou partnerech tak umožňují detailněji zkoumat „třídně založené vzorce vyjednávání o sociálním zabezpečení“ [Leiulfsrud a Woodward 1988: 556]. Konečně poukazují na zjištění, že třídně smíšené rodiny se z hlediska politických postojů ve Švédsku i ve Velké Británii pohybují mezi dělnickou a střední třídou, což podle jejich názoru musí ovlivňovat každý politický systém, který spočívá na mobilizaci tříd, nemluvě o konkrétní artikulaci třídního konfliktu. Tuto hypotézu však dále nekon-

kretizují. Uvádějí ji spíše proto, aby ukázaly, že neokonvenční model tyto třídně smíšené rodiny nepodchycuje, a tudíž ani nemůže takovou hypotézu testovat.

K podobnému závěru vede stať amerických sociologů Zippa a Plutzer [1996]. Ti jsou rovněž nakloněni spíše sdružené klasifikaci, jejíž relevanci testovali na empirických datech z let 1973-1993 týkajících se ekonomicky aktivních manželských párů žijících v domácnostech bez dalších výdělečně činných osob. Cílem prezentovaných analýz bylo zjistit, za jakých podmínek zaměstnání manželky ovlivňuje nebo neovlivňuje to, s kterou třídou se partneři identifikují (tzv. sociální sebezařazení). Základní strategie analýzy je jednoduchá: zjišťovali, zda postavení manželky při daném postavení muže mění jeho i její subjektivní třídní identifikaci.

Analýza dat pak vedla ke zjištění, že ačkoli má postavení muže i ženy významný vliv na sebezařazení obou v páru, celkově je význam manželova postavení důležitější, a to pro muže i ženy. To však neznamená, že vliv postavení manželky je nulový či zanedbatelný. V případech, kde pracuje na plný úvazek a vydělává 43 a více procent rodinného příjmu, je vliv jejího postavení na třídní sebezařazení jí samé i jejího manžela zhruba stejný jako postavení muže. Na druhé straně tam, kde ženy přispívají do rodinného rozpočtu méně než 22 procenty, je význam postavení ženy menší než postavení muže. Tento vztah je navíc konstantní v čase (tj. v období let 1973-1993). Krom toho se ukázalo, že sklon nepřihlížet k postavení partnera mají daleko více muži než ženy. Jinými slovy, uvažuje-li muž o svém sociálním postavení, zpravidla nebere v úvahu postavení své manželky; žena v této situaci bere v úvahu postavení svého manžela i své vlastní.⁹ Chování mužů tak hovoří ve prospěch konvenčního přístupu, zatímco chování žen naznačuje, že nelze odmítnout sdruženou klasifikaci. K podobnému závěru, týkajícímu se však volebního chování, dospěl Prandy [1990]. Podle jeho zjištění není deklarovaná politická orientace mužů v Británii příliš ovlivněna zaměstnáním manželky, zatímco u žen je ovlivněna jejich vlastní pracovní zkušeností i postavením manžela.

Zipp a Plutzer však také zjistili, že pro třídní sebezařazení žen má největší význam jejich vlastní postavení, pokud zastávají buď odbornou, nebo dělnickou profesi. Toto zjištění interpretují jako důsledek specifických procesů kulturní povahy. „Tak například, kolektivistická povaha dělnického zaměstnání a s ní spojený životní styl i interakční vzorce mohou vést k dostatečně silnému pocitu třídní sounáležitosti, což ženám umožňuje efektivně zeslabit vliv třídního postavení jejich manželů na třídní identitu rodiny. Na druhé straně ženy-odborné pracovnice mají nezbytný kulturní kapitál, který jim umožňuje artikulovat jasnou třídní identitu dostatečně silnou, aby mohla ovlivnit je samé i manžely“ [Zipp a Plutzer 1996: 248]. Máme tak před sebou další model, o němž se ovšem Zipp a Plutzer explicitně nezmiňují. Třídní postavení rodiny určuje ten z manželského páru, jehož postavení implikuje silnější třídní identitu. V zásadě jde o specifický typ neokonvenčního modelu (dále modifikovaný neokonvenční model).

V této souvislosti připomeňme, že střední třídy jsou všeobecně považovány za nevyhraněné. Tak například Wright [1985] je charakterizuje jako třídy s rozporným třídním postavením, Goldthorpe [1987] jako třídy s nejnižší demografickou identitou, Parkin [1979] jako třídy uplatňující vůči vyšší třídě strategii usurpace a vůči dělnické třídě se uzavírají a podle Bourdieu [1984a] nemají specifický habitus a je pro ně typické, že se snaží odlišit od vkusu a životního stylu dělnické třídy tím, že napodobují třídu vyšší.

⁹) Adekvátní by ovšem bylo ptát se na postavení rodiny.

Hypoteticky tedy lze předpokládat, že realitě třídně smíšených párů odpovídají dva základní modely: (1) modifikovaný nekonvenční, který odvozuje postavení rodiny od třídního postavení toho z partnerů, jehož třídní kultura je vyhraněnější a (2) model sdružené klasifikace indikující určité „prolnutí třídních kultur“.

Vzhledem k tomu, že stupeň třídní vyhraněnosti jednotlivých tříd i společností je různý, nelze tyto modely „aplikovat“ plošně pro všechny třídy a jednotně ve všech společnostech či různých obdobích téže společnosti. Který z nich převládá, je empirický problém. Obecně lze předpokládat, že tendenci k prorůstání dělnické třídy do středních tříd, tj. tendenci k rozvolňování třídní struktury, bude odpovídat model sdružené klasifikace a tendenci k proletarizaci středních tříd, tj. tendenci ke krystalizaci třídní struktury, modifikovaný model nekonvenční.

Rodiny, v nichž má jeden z partnerů dělnické povolání a druhý spadá do některé ze středních vrstev či tříd, by mohly hrát ve výzkumu vývoje třídní strukturu klíčovou roli. Stranou pozornosti by také neměly zůstat rodiny na hranicích dělnické třídy a vrstev marginalizovaných. Zde totiž může v určitých podmínkách probíhat proces, který bychom mohli nazvat „tendence k marginalizaci dělnické třídy“, kdy ten z partnerů, který je příliš často vně trhu práce, může do svého postavení strhnout i druhého. V obdobích, kdy tato tendence sílí, roste početnost marginalizovaných vrstev, což ohrožuje společnost jako celek [Dahrendorf 1991]. V obou případech jde o procesy, které jsou zachytitelné pouze v rámci třídního přístupu, přičemž modelovou situaci představují uvedené třídně nevyhraněné rodiny, které v rámci běžného nekonvenčního přístupu nelze identifikovat.

4. Stratifikační systém u nás

Situace u nás se však zjevně od situace v západních zemích liší a model naznačený v kapitole 2 je proto třeba upravit. Především je podle mého názoru třeba vzít v úvahu úlohu státního sektoru. „Třídotovného“ charakteru vlastnického sektoru si všimají i někteří autoři v západních zemích. Například třída znalců (knowledge class) je podle P. L. Bergera ve své většině úzce spjata se státním sektorem, což vede k zainteresovanosti jejich příslušníků na rozšíření sociálního státu a distributivním systému vlády. Berger to uvádí jako jeden z důvodů, proč je tato třída „v západních společnostech hlavním antagonistickým protivníkem kapitalismu“ [Berger 1993: 94-97]. Velmi podobnou hypotézu testoval marxista Wright, který na základě analýzy dat srovnávacího výzkumu v USA, Japonsku a Švédsku dospěl k závěru, že oblíbené sousloví neoweberianských teoretiků stavějících do centra pozornosti stát „the state matters“ (důležitý je stát) v zásadě odpovídá realitě. Stát však není stejně důležitý pro všechny třídy ani pro jednu třídu v různých historických podmínkách. Wright mimo jiné také zjistil, že stát (tj. zaměstnání ve státním sektoru) má pro postoje lidí největší význam ve Švédsku, kde je také nejrozsáhlejší [Wright 1997]. Lze proto předpokládat, že význam faktoru sektoru zaměstnání u nás bude ještě větší než v západních zemích, a to především proto, že stát má u nás doposud velmi pevné postavení.

Na základě publikovaných analýz týkajících se sociální stratifikace u nás, statistických údajů, výzkumů veřejného mínění i některých publicistických článků¹⁰ lze hypoteticky předpokládat, že se u nás v současné době formují tři základní třídy:

---

¹⁰ Vzhledem k tomu, že seznam použité literatury je už tak poměrně rozsáhlý, rozhodla jsem se ho nezátěžovat další řadou titulů (lze je nalézt v [Šanderová 1998]). Předkládám zde obecnou hypotézu, kterou chápu jako odrazový můstek pro další práci. Jsem si tudíž dobře vědoma, že má

1. *Vyšší třída*: mocenská elita a celebrity, část velkých vlastníků, špičkového managementu a vysoce kvalifikovaných odborných pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru (tj. bez jakékoliv účasti státu) a jejich partneři.
2. *Střední třída*: živnostníci a drobní podnikatelé na celý pracovní úvazek a jejich partneři (s výjimkou partnerů vyšší třídy).
3. *Dělnická třída*: středně kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci bez ohledu na vlastnický sektor a kvalifikovaní dělníci ve státním sektoru a v podnicích s vysokým vlivem státu, jejichž partner(ka) má rovněž dělnické povolání.

Vyšší třídu lze do značné míry ztotožnit s nejvyššími vrstvami, střední třída je podмноžinou celého spektra středních vrstev. Dělnická třída má své těžiště ve vyšších nižších vrstvách s určitým přesahem do nižších středních. Nejnižší vrstvy pak představují třídu chudoby (tj. marginalizované na pracovním trhu).¹¹ Hranice těchto tříd dnes zřejmě nejsou příliš zřetelné. Prostor mezi nimi je vyplněn středními vrstvami, které se rekrutují z odborných pracovníků vyšší i střední kvalifikace, z tzv. rutinních nemanuálních pracovníků, ze všech článků řízení mimo ryze soukromý sektor, středních i nižších řídicích kádřů a kvalifikovaných dělníků v čistě soukromém sektoru. V rámci těchto vrstev pravděpodobně nelze předpokládat ani rodící se třídní identitu. Zejména o jejich příslušníky se dnes vede politický boj. Zvláštní pozornost zasluží ještě odborníci ve zdravotnictví a školství, kteří možná tvoří tzv. statusové skupiny (Weberovy stavy), stejně jako celebrity. Je otázkou, nakolik tito odborníci posilují či oslabují třídní identitu svých partnerů v třídně nevyhraněných rodinách.

Z hlediska posilování či oslabování třídní vyhraněnosti dělnické třídy, která je zřejmě pro politickou atmosféru a odtud vyšší či nižší sociální napětí klíčová, představují strategickou sociální kategorii na jedné straně smíšené rodiny, kde jeden z partnerů je představitelem dělnické třídy a druhý některé ze středních vrstev a na straně druhé rodiny na hranici s třídou chudoby. Zejména početnosti, postojům a životnímu stylu posledně jmenovaných je podle mého názoru třeba věnovat zvláštní pozornost.¹²

Tento hypotetický model je inspirován Goldthorpovým třídním schématem, nicméně se od něj v mnoha ohledech podstatně liší: (a) kromě tříd pracuje s vrstvami a je pouze trojtřídní (jak bylo řečeno marginalizované nejsou třídou v pravém slova smyslu); (b) třídy nezahrnují celou populaci; (c) ponechává stranou rozdíly mezi zemědělským a ostatním obyvatelstvem; (d) důležitým kritériem je vlastnický sektor; (e) část servisní třídy (Goldthorpovu třídu II) umísťuje do středních vrstev; (f) věnuje zvláštní pozornost marginalizovaným na trhu práce (bez ohledu na kvalifikaci).

Podobně jako původní Goldthorpův model je i tento jen částečně hierarchický. Třídní struktura sice značně koreluje s hierarchií vrstev, avšak nekryje se s ní. Nejvýše

---

slabá místa. Mohla bych ji samozřejmě nejdříve dopracovat a teprve potom publikovat, jak si přál anonymní recenzent. Domnívám se však, že odborný časopis by měl být spíše prostorem, kde má autor možnost průběžně konfrontovat svoji práci s názory ostatních, než autoritativním periodikem, kde se předkládají hotové „pravdy“.

¹¹) Nedávno ukázal poměrně přesvědčivě Sirovátka [1997], že vzdor nízké nezaměstnanosti u nás začíná vznikat (zatím nepříliš početná) kategorie lidí nacházejících se trvaleji v marginalizované pozici na trhu práce.

¹²) Konec konců jde o zrcadlový problém nutnosti vybudovat tzv. „středostavovskou společnost“, o níž hovoří Večerník a Matějů [Večerník, Matějů a kol. 1998: 205-224, 291-298].

stojí vyšší třída. Střední a dělnickou třídu nelze jednoznačně nadřadit jednu druhé, neboť obě prolínají v zásadě celým spektrem středních a vyšších nižších vrstev. Analytickou jednotkou vrstev je individuum, tříd rodina. Pro určení třídního postavení rodiny byl zvolen v případě vyšší třídy „klasický nekonvenční model“, v případě dělnické třídy *de facto* konvenční model (oba v páru mají stejné postavení) a příslušnost k střední třídě určuje ten z páru, který je samostatný (u samostatných předpokládám silnější, byť teprve se rodící, třídní identitu) – jde tedy o modifikovaný nekonvenční model.

Testovat a dopracovat tento hypotetický stratifikační systém by ovšem bylo nutné nejen na datech velkého reprezentativního šetření, ale rovněž prostřednictvím případových studií kombinujících kvantitativní a kvalitativní přístup a srovnávajících životní styl, strategie a postoje třídně vyhraněných a nevyhraněných rodin.

Závěr

Řešení dilematu hierarchický přístup versus třídní, které předkládám, je jen zdánlivě kompromisní. Netvrdím totiž, že relevantní jsou obě pojetí. Naopak za relevantní nepovažují ani jedno z nich. Zastánci třídního přístupu se podle mého názoru zcela nerealisticky snaží do třídního modelu „vtlačit“ celou populaci a představitelé hierarchického ponechávají stranou významné strukturní procesy. Jinými slovy, omezit se buď na hierarchický, nebo třídní přístup, vždy znamená výrazně zkrslit sociální realitu.

Nyní se nabízejí nejméně dvě otázky, a to: (1) zda lze předložené hypotézy empiricky testovat; (2) nakolik lze objektivně rozhodnout, zda v tom kterém stratifikačním systému v určitém období převažuje tendence k rozvolňování či krystalizaci třídní struktury.

Na první otázku lze v zásadě odpovědět kladně, pokud se neomezíme na dotazníková reprezentativní šetření a v jejich rámci pak na mnohorozměrné analýzy, do nichž vstupují údaje o celé zkoumané populaci a pro jejichž potřebu sociální postavení a jeho důležité koreláty (aspekty) jsou uniformně indikovány ordinálními nebo dichotomickými proměnnými, s nimiž se pak zachází jako s pseudoordinálními. Takovou metodou jednak postihneme jen ty nejrobustnější tendence, které nemusí mít pro život společnosti nutně větší význam než procesy méně nápadné. Zároveň se nevyhneme arbitrárnímu rozhodnutí o hranicích tříd, nemluvě o tom, že sotva lze rozhodnout, nakolik je zjištěná linearita artefaktem operacionalizace a nakolik výrazem reality. Velká reprezentativní šetření mohou poskytnout základní představu o „stratifikační mapě“, bez níž se neobejdeme. Měla by však být permanentně doplňována případovými studii orientovanými zejména na tři cíle: (a) prověřovat aktuálnost používaných indikátorů; (b) analyzovat základní strukturní procesy, jako je například sociální uzavření v pojetí Parkinové [1979], habitus v pojetí Bourdieu [1984a], „credentialismus“ v pojetí Collinsově [1979], vliv a význam sociálních sítí apod.; (c) zkoumat tendence k vyhraněnosti či rozvolňování třídní struktury. To vše mimo jiné i prostřednictvím komparace třídně nevyhraněných a vyhraněných rodin.

S objektivitou je to zdánlivě složitější. Lze jistě namítnout, že výsledky výše navrhované výzkumné aktivity nejsou jednoznačné, a vedou tudíž k subjektivním interpretacím. Například Erikson a Goldthorpe [1988] charakterizoval citovanou kvalitativní sondu Leiulfusrudové a Woodwardové jako impresionismus. Stejně nejednoznačné jsou však výsledky analýz opírajících se o reprezentativní data a komplikované statistické metody. Jak naznačují probíhající diskuse, i zde je dostatek prostoru pro subjektivní interpretace

týkající se toho, jakou povahu má stratifikační systém té které země a především toho, kam daná společnost v blízké budoucnosti směřuje. Očekávat, že diskuse na toto téma dospějí v dohledné době (pokud vůbec někdy) k všeobecnému konsensu, by bylo naivní. Nejde jen o to, že zjištěné vztahy je vždy třeba nějak interpretovat (a objektivní interpretace je *contradictio in adiecto*). Neméně významný je fakt, že do diskusí na toto téma se nutně promítá třídní habitus diskutujících. V každém případě je však třeba výzkum sociální stratifikace přiblížit pestrosti stratifikačního systému a spolu s tím upřesňovat teorii.

JADWIGA ŠANDEROVÁ vystudovala sociologii na Filozofické fakultě UK. Začínala jako podnikový sociolog. V osmdesátých letech působila v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Od roku 1994 přednáší na katedře sociologie Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se teoriemi sociální stratifikace. Publikuje především v časopisech a sbornících.

Literatura

- Abbot, P. 1987. „Women’s Social Class Identification: Does Husband’s Occupation Make a Difference?“ *Sociology* 21: 91-103.
- Acker, J. R. 1973. „Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism.“ *American Journal of Sociology* 78: 936-945.
- Aron, R. 1964. *La lutte des classes*. Paris.
- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Bourdieu, P. 1984a. *Distinction*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. 1984b. „Espace social et genese des ‚Classes‘.“ *Actes de la recherche en sciences sociales* 52-53: 3-12.
- Britten, N., A. Heath 1983. „Women, Men and Social Class“. Pp. 35-62 in *Gender, Class and Work*, ed. by E. Gamarnikov, D. Morgan, J. Purvis and D. Taylorson. London: Heineman.
- Clark, T. N., S. M. Lipset 1991. „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6: 397-410.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press.
- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike svobod*. Bratislava: Archa.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1988. „Women at Class Crossroads: A Critical Note.“ *Sociology* 22: 545-553.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constatnt Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans, G. 1996. „Putting Men and Women into Classes: An Assessment of the Cross-Sex Validity of the Golthorpe Class Schema.“ *Sociology* 30: 209-234.
- Giddens, A. 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson University Library.
- Goldthorpe, J. H. et al. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Haugh, M. R. 1973. „Social Class Measurement and Women’s Occupation Roles.“ *Social Forces* 52: 86-98.
- Heath, A, N. Britten 1984. „Women’s Jobs Do Make a Difference: A Reply to Goldthorpe.“ *Sociology* 18: 475-490.

- Hoffmann-Nowotny, H. J. 1988. „Budoucnost rodiny“. Pp. 136-200 in *Současné problémy rodiny*, ed. by J. Alan. Praha: VÚSRP.
- Hout, M. 1988. „More Universalism, Less Structural Mobility: The American Occupational Structure in the 1980s“. *American Journal of Sociology* 93: 1358-1400.
- Leiulfsrud, H., A. Woodward 1987. „Women at Class Crossroads: Repudiating Conventional Theories of Family Class.“ *Sociology* 21: 393-412.
- Leiulfsrud, H., A. Woodward 1988. „Women at Class Crossroads: Replay to Erikson and Goldthorpe's Note.“ *Sociology* 22: 555-562.
- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege*. New York: McGraw-Hill Company.
- Liotard, J. F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: FIÚ AV ČR.
- McRae, S. 1986. *Cross-Class Families: A Study of Wive's Occupational Superiority*. Oxford: Clarendon Press.
- Mills, Ch.W. 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina. Mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- Murray, C. A. 1984. *Losing Ground*. New York: Basic Book.
- Nisbet, R. 1959. „The Decline and Fall of Social Class.“ *Pacific Sociological Review* 2: 11-17.
- Pakulski, J., M. Waters. 1996. *The Death of Class*. London: SAGE.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: MacGibbon and Kee Ltd.
- Parkin, F. 1979. *Marxism and Class Theory: A bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Pete, M. 1987. „The Concept of Class.“ Pp. 63-95 in *Classic Disputes in Sociology*, Ed. by R. J. Anderson, J. A. Hughes, W. W. Sharrock. London: Allen and Unwin.
- Payne, G. 1996. „Investing in Class Analysis Futures.“ *Sociology* 30: 339-354.
- Porket, J. L. 1997. „Viditelná ruka versus neviditelná ruka.“ *Sociologický časopis* 33: 189-202.
- Prandy, K. 1990. „The Revised Cambridge Scale of Occupations.“ *Sociology* 24: 629-655.
- Prandy, K., R. M. Blackburn 1997. „Putting Men and Women into Classes: But is that Where they Belong? A Comment on Evans.“ *Sociology* 31: 143-152.
- Saunders, P. 1987. *Social Theory and Urban Question*. London: Unwin Hyman.
- Sirovátka, T. 1997. „Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice.“ *Sociologický časopis* 33: 169-178.
- Sorenson, A. 1994. „Women, Family and Class.“ *Annual Review of Sociology* 20: 27-47.
- Stanworth, M. 1984. „Women, and Class Analysis. A Reply to J. Goldthorpe.“ *Sociology* 20: 24-47.
- Stewart, A., K. Prandy, R. M. Blackburn 1980. *Social Stratification and Occupations*. London: Macmillan.
- Stockman, N. 1991. „Společenské třídy a manželství.“ *Sociologický časopis* 27: 369-375.
- Szelényi, S. 1994. „Women and Class Structure.“ Pp. 577-582 in *Social Stratification in Sociological Perspective. Class, Race and Gender*, ed. by D. B. Gruski. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Šanderová, J. 1995. „Nesnáze s pojmem společenská třída.“ *Sociologický časopis* 31: 71-76.
- Šanderová, J. 1998. „Co určuje postavení žen ve stratifikačním systému?“ Pp. 131-152 in *Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*, ed. by M. Tuček a kol. Praha: SoÚ AV ČR.
- Večerník J., P. Matějů a kol. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1999*. Praha: Academia.
- Walby, S. 1986. *Patriarchy at Work*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. Londond:Verso.

Wright, E. O. (ed.) 1989. *The Debate on Classes*. London: New Left Books.

Wright, E. O. 1997. *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zipp, J. F., E. Plutzer 1996. „Wives and Husbands: Social Class, gender, and Class Identification.“ *Sociology* 30: 235-252.

Summary

Four hypotheses are presented in the study. The discussion on cross-class families is the background of these hypotheses. The first one is an attempt to synthesise class and hierarchical conceptualisations of social stratification. The author believes that both classes and strata are relevant for an analysis of a contemporary capitalist stratification system. She finds inspiration in Bourdieu's work and sees the main problem in identifying 'classes on paper' with 'real classes'. This identification results in the idea that everyone belongs to a class, but this does not fit reality. With regard to classes, the author has in mind the demographic stability and socio-demographic continuity, that is, shared mobility prospects and social endogamy, which is supposed when searching for class culture. This continuity can be found especially among the working class and probably among the self-employed, and among some status groups among the service class. These groupings do not cover the whole population. We can describe the contemporary capitalist stratification system as a hierarchy of socio-economic strata while classes form a subset of it.

Secondly, the leading problem of class analysis is the conflict over the invisible hand of the market *vis-à-vis* the visible hand of the state. There is more support for the visible hand in a society when the working class is well crystallised, rather than for the invisible one. In fact, this is only a new wording of the working class embourgeoisement and middle classes proletarianisation theses. While these theses were formulated as forecasts or natural laws, the author believes that none of them is possible to reject forever. Sometimes there is a tendency towards embourgeoisement, at other times towards proletarianisation. It is a matter of empirical research to determine which of them is stronger.

Thirdly, cross-class families, especially the families of workers, could probably play the crucial role in an indication of the tendencies. The author presents the modified neo-classical approach to classification of these families. The position of a family is derived from the position of the spouse whose class culture is supposed to be better crystallised. Hypothetically, this classification fits the reality better if the embourgeoisement tendency is stronger than the proletarianisation one. And vice versa, the so-called joint classification fits better if the proletarianisation tendency is stronger. (In joint classification the positions of both spouses count.)

In the end the author presents a hypothetical stratification system of the Czech Republic which is to be tested. Goldthorpe's class schema is the starting point. The main reason is the fact that this model has been widely used in this country since the beginning of the 1990's. There are six deviations from Goldthorpe's model. (1) It is only a three-class-model; (2) It includes also strata besides classes. The classes do not cover the whole population. The strata are not 'sub-classes'. The other way around rather, the classes form a subset of the strata hierarchy; (3) No attention is paid to farmers and peasants; (4) The sector of ownership is an important criterion in the model; (5) A part of the service class (class II) is included in the middle strata; (6) Special attention is paid to the underclass.

In the conclusion the author emphasises that her conception is not a compromise between the class and hierarchical conceptions. Both of them distort the reality. Supporters of the former do not see classes, and defenders of the latter see classes even where there are none. In conclusion, the desirability of qualitative research (alongside classical representative surveys) with a view to testing the hypotheses is stressed.

SLON Vám přináší NOVÉ KNIHY

Anthony Giddens: Důsledky modernity

Anthony Giddens, významný britský sociolog, vstoupil touto knihou výrazně do soudobé diskuse o povaze doby, v níž žijeme. Neklade si akademické otázky o vztahu modernity a postmodernity, ale srozumitelně, současně však na vysoké teoretické úrovni analyzuje reálné problémy, s nimiž se setkáváme v běžném životě a v politickém a veřejném diskursu: problém jistoty a nebezpečí, důvěry a rizika, proměněné role prostoru a času, změn v institucionální struktuře pozdně moderní společnosti, globalizace a jejích důsledků atd. 200 stran, 149 Kč

Martin Potůček: Křižovatky české sociální reformy

Knihou rozebírá vztahy mezi teoriemi, politickými ideologiemi a českou sociální politikou po roce 1989. S využitím bohatého domácího i zahraničního faktografického materiálu a dobových programových dokumentů odkrývá slabá místa reformy sociálního zabezpečení, zdravotnictví, podoby sociálního dialogu a role občanů. Analyzuje hlavní hrozby a naděje sociální politiky budoucnosti: nezaměstnanost, chudobu, globalizaci a integraci České republiky do Evropské unie. Vychází v ediční řadě *Studie*. Cca 310 stran, 188 Kč.

Ivo Možný: Sociologie rodiny

Knihou podává přehled o vývoji teoretického myšlení v sociologii rodiny od jejích počátků v 19. století přes velké teorie 50. let k pokusům o jejich překonání v 70. a 80. letech. V druhé části přináší systematický přehled současného stavu fungování takových fenoménů, jako jsou fungování rodiny v systému sociální a majetkové nerovnosti, mechanismy vzájemného výběru partnerů, změny v povaze rodičovství a dětství ve vyspělých společnostech, vliv všeobecné zaměstnanosti žen na půdorys rodinného chování apod. Vychází v ediční řadě *Základy sociologie*.

Libora Oates-Indruchová (ed.): Dívčí válka s ideologií (Klasické texty angloamerického feministického myšlení)

Čtrnáct textů z feministické teorie, politické filozofie, filozofie vědy, antropologie, kulturní, filmové a literární teorie, sociolingvistiky a psychoanalýzy představuje počátky feministického myšlení v těchto vědeckých disciplínách. 304 stran, 245 Kč

Immanuel Wallerstein et al.: Kam směřují sociální vědy (Zpráva Gulbenkianovy komise a restrukturalizaci sociálních věd)

Sociální vědy a jejich vztah k přírodním a humanitním oborům v minulosti a návrhy na reorganizaci a restrukturalizaci sociálních věd - tak se dá stručně vyjádřit hlavní téma této knihy. 112 stran, 125 Kč

Stanislav Hubík: Sociologie vědění (Základní koncepce a paradigmaty)

Autor přibližuje základní koncepce a texty sociologie vědění a vysvětluje je pomocí seskupení do několika základních typů. Zachovává v co největší možné míře jazyk analyzovaných textů a u každé kapitoly shrnuje základní cizojazyčné pojmy do přehledného slovníčku. 240 stran, cena 119 Kč

Střední vrstvy v české transformaci*

Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Middle Classes in Czech Reforms

The Interplay between Socio-economic Policies and Social Stratification

Abstract: Following the assumption that the middle classes are important in the transition from Communism to a democratic market society as its leading actor and guarantor of social integration, this paper presents evidence of the benefits they have gained from the economic and social reform. As these have turned out to be rather modest, it is warned that the middle classes will be more reserved in their political support for rigorous transformation. Special attention is given to the distribution and redistribution of income in which the middle seems to have been neglected, in comparison to the lowest and upper strata which have become better-off. Statistical evidence is complemented by attitudinal data which document both the still strong endorsement of the middle classes with regard to the implemented changes and slowly growing criticism. There is also a certain split between the 'old' and 'new' component of this important social category.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 33-51)

Postkomunistická transformace zahrnuje hlubokou reformu fungování politického režimu, ekonomického systému a také systému sociálního zabezpečení. Jestliže se v politické oblasti prosazuje demokracie namísto totalitní vlády a jestliže ekonomická reformou zavádí tržní mechanismus namísto příkazového systému, sociální reforma je zase zaměřena na nahrazení státního paternalismu směsí uměřené solidarity a individuální odpovědnosti. Všechny reformy jsou podle vyhlášených cílů zaměřeny k tvorbě politicky otevřené, ekonomicky efektivní a sociálně integrované společnosti.

V souladu s těmito záměry byl v ekonomické sféře otevřen trh práce, přičemž smlouvy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci se výrazně liberalizovaly. Současně došlo k obnovení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a finančních aktiv namísto abstraktního „všelidového“ (státního nebo družstevního) vlastnictví, jehož fasáda zatemňovala konkrétní, jakkoli křehká dispoziční práva vládnoucí nomenklatury. Tím vším se otevřely dveře k obnovení kapitalistických sociálních vrstev, potlačených komunistickým režimem: podnikatelů, obchodníků, finančníků, soukromých řemeslníků, drobných rolníků a samostatně činných osob vůbec.

V sociální sféře probíhaly reformy pomalejším tempem a jejich rysy se v jednotlivých zemích středovýchodní Evropy (dále SVE) lišily. V České republice nabrala přestavba sociálního zabezpečení liberální kurs. Státní sociální dávky se zčásti změnily na

---

*) Tento výzkum byl podpořen grantem č. 403/96/0386 „Sociální problémy, politiky a struktury“ Grantové agentury České republiky.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 21 90 32, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vecernik@soc.cas.cz

adresné a univerzální nároky byly omezeny. Reforma daní a příspěvků na zdravotní a sociální zabezpečení posílila přerozdělovací charakter systému. Zároveň však stupeň státní redistribuce zůstal značný a daně spolu s pojistnými příspěvky nadále zatěžují jednotlivce i firmy. Navíc v důsledku valorizačních pravidel se důchody stále více nivelizují a pokračující financování ze státního rozpočtu působí na oslabování vztahu mezi důchody a předchozím výdělkem.

Existuje však ještě jiná, často opomíjená „sociální“ stránka transformace, totiž sociální rozvrstvení či měnicí se podoba sociálních tříd a jejich vztahy. Nejenže probíhající transformace hluboce proměňuje sociální složení společnosti, ale také rekonstruuje sociální hierarchii z hlediska odměn a prestiže. Nejdůležitějším aspektem je pak to, že v procesech transformace se proměňuje rovněž „sociální hegemonie“ ve smyslu vůdčí nebo referenční skupiny v společnosti. Předpokládá se, že vytvoření středních vrstev je nejen výsledkem, ale také podmínkou úspěšného dovršení transformace. Přesun „sociální hegemonie“ v postkomunistickém období tedy představuje především nahrazení dělnické třídy středními vrstvami v centru společenského dění. Jejich expanze startuje a posiluje modernizační změny v hodnotovém systému a funkčních mechanismech společnosti.

Tím se otevírá otázka, nakolik vlastně ekonomická a sociální reforma přinesla prospěch středním vrstvám, jak tato skupina byla schopná expandovat a zlepšovat své postavení v polistopadových změnách a jak dalece je ochotná podporovat nový režim. Jinými slovy, představují střední vrstvy skutečného partnera vlády v implicitní „společenské dohodě“, která zaštiťuje nový režim a garantuje společenskou transformaci? Nebo je to naopak jiná společenská vrstva, která nejvíce získává ze změny politického a ekonomického systému?

V tomto článku se nejprve pokoušíme načrtnout koncept „sociální hegemonie“. Poté sledujeme některé důsledky ekonomické reformy na střední vrstvy a ukazujeme, že z tohoto procesu získaly mnohem méně, než očekávaly, což omezovalo jejich expanzi. Dále analyzujeme důsledky sociální reformy, jejíž hlavní proud je zakořeněn v liberálním myšlení, podle kterého je sociální ochrana zaměřena jen na chudé, přičemž středním vrstvám se má poskytovat jen velmi omezená podpora. Zvláštní pozornost je věnována příjmům domácností a jejich redistribuci prostřednictvím daní a sociálních transferů. Na závěr upozorňujeme, že přibrzděná expanze středních vrstev může vést k deformaci tržní ekonomiky a že pokles jimi poskytované politické podpory by mohl ohrozit úspěšné ukončení transformace.

1. Společenská transformace a sociální rozvrstvení: od dělnické třídy ke středním vrstvám?

Postkomunistickou transformaci lze poměrně dobře definovat z hlediska politického a ekonomického: je to cesta od totalitního režimu k demokratickému a od direktivní ekonomiky k tržní. Její vymezení z hlediska sociálního rozvrstvení je však již méně jasné. Je možné předpokládat, že spočívá v přesunu jakési „sociální hegemonie“ od dělnické třídy ke středním vrstvám. Pojem „sociální hegemonie“ označuje sociální skupinu, která je stávajícím sociálně ekonomickým systémem zvýhodněna, a která jej proto politicky a ekonomicky podporuje a morálně zaštiťuje. Závisí na režimu, do jaké míry je uvedena sociální hegemonie reálná nebo normativní, pravdivá nebo fiktivní, zjevná nebo skrytá.¹

¹) Koncept „sociální hegemonie“, který zde nabízíme, je inspirován pojetím Antonia Gramsciho, nikoli však v jeho úzkém politickém a mocenském smyslu. Podle něho funkce sociální hegemonie v občanské společnosti zahrnuje spontánní souhlas poskytovaný velkými masami populace tomu

Komunistický režim zdůrazňoval, že jeho systém byl projektován pro dělnickou třídu, která byla pověřena ekonomickým a politickým řízením společnosti. Protože Marxovo proroctví o automatické eliminaci všech sociálních skupin nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií se nespĺnilo, jeho pozdější socialističtí žáci se pokoušeli prosadit ji násilnou homogenizací společnosti do podoby „souhrnného pracovníka“. Hegemonie dělnické třídy byla realitou, uvážíme-li, že životní podmínky celé společnosti měly být redukovány na tohoto nejnižšího společného jmenovatele. V oblasti politického řízení však pochopitelně byla fiktivní – ve skutečnosti měla pouze potvrzovat komunistický režim a usnadňovat totalitní vládu nomenklatury.

Protože střední vrstvy již svou pouhou existencí usvědčovaly marxistickou ortodoxii z falešnosti, a byly tedy považovány za škodlivé pro fungování komunistického režimu, ten se je snažil co nejvíce vytlačit ze sociálního a duchovního života. Proto také byly systematicky vyřazovány ze společenské reality (zabavováním soukromého majetku a nucenými přesuny ve struktuře pracovních sil), ve statistice (manipulací s profesními skupinami a jejich účelovým slučováním do konglomerátů „dělnické třídy“ a „ostatních zaměstnanců“) i v kolektivní paměti (označováním maloburžoazie jako reakčního elementu odsouzeného prý železnými zákony dějin navždy zmizet ze scény, a také stigmatizací inteligence jakožto nespolehlivé a podezřelé vrstvy).

Pád komunismu otevřel dveře třem důležitým změnám, které zahájily návrat středních vrstev zpět do centra společenské dynamiky. První je „kapitalistická revoluce“, která otevřela cestu ke svobodnému podnikání a v níž je podnikatel klíčovou postavou znovuoživení tržního systému. Druhá je „informační revoluce“, kterou transformace otevírá dveře technologiím a organizačním inovacím, čímž umožňuje vzestup lidí s vysokou kvalifikací. Třetí je expanze „společnosti služeb“, díky kteréžto sociální změně jsou odstraňovány „marxistické“ výhody výrobního sektoru a proměňována zastaralá ekonomická struktura ve prospěch terciárního a kvartérního sektoru.

Všechny tyto tři „revoluce“ charakterizují obecný hodnotový posun týkající se ekonomiky a společnosti, a stejně tak i obecné pojetí člověka a dějin. Ony rovněž dláždí cestu k výše uvedenému posunu sociální hegemonie od dělnické třídy ke středním vrstvám.

Hegemonie dělnické třídy je formulována v marxistické politické ekonomii, jejímž východiskem je pracovní teorie hodnoty. Podle této teorie je hodnota zboží odvozena od vložené práce, a tedy vytvářena na nabídkové straně trhu. Skutečnost, že hodnota je objektivně určena pouze manuální prací vykonanou v minulosti, měla dalekosáhlé následky pro historický vývoj a skutečný život za socialismu: legitimizovala totiž konfiskace doposud nashromážděného majetku a zpomalila historický čas, popř. se jej pokusila úplně zastavit (třebas snahou stanovit ceny jednou provždy). Zároveň mohla být ponižována duševní nebo řídicí práce (v důsledku adorace všeho materiálního), přičemž výroba a nabídková strana byly posíleny v neprospěch poptávkové strany (racionální potřeby jako protiklad lehkovážných přání).

---

obecnému směru, který společenskému životu udává základní dominantní skupina [Gramsci 1971]. Chápeme tento pojem v širším významu, že totiž hegemonická třída může být také tou, v jejímž jménu a podle jejíchž hodnot je společnost orientována nebo je vynakládáno úsilí ji formovat.

Podle kapitalistické alternativy je společnost uspořádaná zevnitř, a to podle tržního principu. Formování opozice vůči objektivnímu, nabídkově založenému a k minulosti vztaženému konceptu vyvrcholila „marginalistickou revolucí“ v ekonomii a formulací subjektivní definice hodnoty, zdůrazněné zejména rakouskou ekonomickou školou: „Tržní ceny jsou určeny výhradně hodnotovými soudy lidí tak, jak opravdu jednají“ [Mises 1949: 332]. Tato definice položila důraz na poptávkovou stranu, na spotřebitele a jejich očekávání. Nikoli výroba, ale prodej zboží se stal tím nejužším hrdlem ekonomických toků, stimulujícím lidskou vynalézavost. Nikoli zahledění do minulosti, nýbrž otevření do budoucnosti se stává rozhodujícím vodítkem fungování ekonomiky.

Každý ze shora uvedených přístupů je také nějak „třídně zatížen“. Zatímco objektivní koncept jasně straní výrobcům (tj. proletariátu v marxistické interpretaci), subjektivní koncept byl nazván „buržoazním měšťáckým protiútokem“, „zbraní proti komunismu“ a „ekonomickou teorií zahálčivé vrstvy“, a to explicitě Nikolajem Bucharinem [Shand 1984: 46-48]. Ačkoli takovéto krátké spojení mezi ekonomickou a třídní teorií může být oprávněně kritizováno, základní rysy obou přístupů vyjadřují ve zhuštěné podobě mnohé z každodenní reality dvou odlišných typů společností. Každý z nich totiž klade důraz jinam: první na fyzickou a druhý na duševní práci, první na řadové pracovníky a druhý na intelektuály a manažery, první na producenty a druhý na spotřebitele, první na dělnickou třídu a druhý na střední vrstvy.

Navzdory Marxovu proroctví ona vrstva lidí, která je umístěna mezi stranami „čisté“ práce a „čistého“ kapitálu a která vyjadřuje ambivalenci soukromé a veřejné sféry, neustále roste a stává se dominující v tradičních západních společnostech, a to jak ve statistickém, tak sociálně-politickém smyslu. Musíme vzít rovněž v úvahu fakt, že přístup k určení středních vrstev nemůže být stejný jako vymezení dělnické třídy v Marxově interpretaci. Definice na základě profese zde určitě nepostačuje. V chápání středních vrstev se odrážejí různé weberovské koncepty, konkrétně „výdělečných tříd“ (založených na tržní pozici), „sociálních tříd“ (v jejich specifickém významu) a „stavů“.²

V reformních zemích je situace samozřejmě mnohem temnější než v tradičních kapitalistických zemích, přičemž míra, do jaké jsou střední vrstvy již etablovány, může být vždy předmětem složitých debat. Jestliže navrhuje jejich širší chápání ve weberovském smyslu, pak musíme sledovat nejen změny ve struktuře profesí, nýbrž také v materiálních podmínkách života, asociativních vazbách a lidských postojích. Navíc pak specifický status a společné zájmy jednotlivých skupin patřících ke střední třídě by se měly nějak promítat do politického života, vytváření komor, sdružení a odborů.

Podle jednoho z hlavních vykladačů soudobého kapitalismu v následujícím textu rozlišujeme mezi „starou“ střední třídou zaměstnanou ve výrobě a rozdělování materiálních statků a služeb a „novou“ střední třídou zabývající produkcí a distribucí symbolických znalostí [Berger 1986: 67]. Vypadá to tak, že zatímco stará (podnikatelská) střední vrstva byla skoro úplně rozmetána, části nové střední vrstvy přežily „fyzicky“, nikoli však „sociálně“. Obnovení podnikatelské střední vrstvy je mnohem pomalejší a složitější, než bylo očekáváno, a transformace důležitých složek veřejných zaměstnanců v intelek-

---

²) Max Weber definuje „sociální třídu“ (*soziale Klasse*) snadnou vnitro- a mezigenerační mobilitou a takto pak nazývá střední třídy (rolníky a živnostníky), maloburžoazii a inteligenci. „Stav“ (*Stand*), který definuje podle životního stylu a prestiže, má v jeho chápání velmi blízko k „sociální třídě“ [Weber 1956: 223-227].

tuální střední třídu poznamenáno dezintegrujícími rozdíly. Takový je přinejmenším obraz, který rozpoznáváme v České republice.

2. Střední vrstvy a ekonomická reforma: převládá zanedbání?

I když bývalé Československo sdílelo svůj osud s ostatními sovětskými satelity, v některých rysech dopadlo ještě hůře než jeho sousedé ze středovýchodní Evropy. V důsledku epizody Pražského jara mu nebylo dopřáno užít si uvolnění komunistického režimu, jaké proběhlo v Maďarsku a Polsku. Zatímco v těchto zemích se drobné služby rozvíjely přinejmenším od počátku 70. let, v bývalém Československu byly až do roku 1989 dovoleny jen v nepatrné míře. Zatímco v Maďarsku a Polsku bylo vysokoškolské vzdělání v 70. a 80. letech značně podporováno, v Československu stagnovalo.³ Z druhé strany vzato však jakmile překážky jednou padly, lidé mohli využít více sociálně ekonomických kanálů vzestupu a česká reforma tak byla schopna oslovit širší okruh obyvatelstva.

Privatizace a liberalizace ekonomiky přivedly na scénu drobné podnikatele, kteří se jako první vymanili z „šedé masy“ státních zaměstnanců. Ačkoli podnikatelé začínající od samého počátku zaznamenali poměrně strmý start, nešlo zdaleka o jejich explozi (tabulka 1). Podle našich průzkumů představovalo v polovině roku 1992 podnikání jediný zdroj příjmů pro 11 %, hlavní zdroj pro 29 % a doplňkový zdroj příjmů pro 60 % držitelů živnostenského listu; uvedená čísla se k počátku roku 1998 změnila na 15 %, 37 % a 48 % (výzkumy EOP, červen 1992 a leden 1998). Podle statistiky Ministerstva vnitra však bylo vydáno zhruba 2,5krát více povolení, než je evidovaných živnostníků, což nasvědčuje tomu, že většina „samostatné“ práce je doposud kryta závislým zaměstnáním a formálně tak představuje pouze druhé zaměstnání.

Tabulka 1. Podnikatelé, živnostníci a živnostenská oprávnění (ŽO)

	1993	1994	1995	1996	1997
<i>V tisících osob:</i>					
Podnikatelé	147	181	183	205	203
Živnostníci	327	357	373	378	410
<i>Procento z ekonomicky aktivních:</i>					
Podnikatelé	2,9	3,6	3,6	4,1	4,2
Živnostníci	6,5	7,1	7,4	7,6	8,4
<i>Počet vydaných ŽO</i>	1264	1595	1859	2294	2611

Prameny: Výběrová šetření pracovních sil (ČSÚ); Ministerstvo hospodářství a obchodu (údaje na konci roku).

Nelze říci, že by pro drobné podnikatele byly vytvořeny nějaké výhodné podmínky a že by se vůbec přihlíželo k tomu, že museli začínat z ničeho. V dražbách pro malé firmy museli místní lidé s nepatrným finančním krytím soutěžit s velkým cizím kapitálem. Dokonce museli čelit organizovaným útokům spekulantů, navzdory všem slibům, že stát nepřipustí takové nezákonné praktiky. Otázka „daňových prázdnin“ (obvyklých v západních zemích) nebyla ani otevřena a podpory se omezovaly většinou na čerpání peněz získaných na tento účel ze zahraničí. Na nové podnikatele byla navalena břemena vysokých

³) V polovině 70. let činila v Československu mzda tzv. technicko-inženýrských pracovníků v průmyslu pouze 135 % dělnické mzdy, zatímco v Maďarsku a Polsku činila 150 % (Statistické ročenky RVHP).

daní z příjmu fyzických a právnických osob, plateb sociálního a zdravotního zabezpečení a nízkých odpisů z jejich výrobního kapitálu.

Neveselá historie nových podnikatelů pokračuje i v současnosti, např. pokud jde o obtížný přístup k úvěrům. Přístup k úvěrům je ztížen tím, že bankovní kolosy převážně vlastněné státem si udržely mocenský monopol – chybějící konkurence vedla k drahému nebo i nedostupnému úvěru pro nové podnikatele a velkorysému úvěrování velkých podniků vlastnický provázaných s bankami.⁴ V malých bankách, benevolentně hospodařících bez pevných pravidel a za více než liknavého státního dohledu, zase mohli zákazníci lehce přijít o své peníze. To ústilo v mnoha případech v bankrot či přinejmenším pokles kredibility malých bank a další posílení dominantní pozice bankovních kolosů. Pokud jde o hospodářskou politiku, liberální nadšení Klausovy vlády vedlo k podcenění významu legislativy a budování institucí dbajících o dodržování pravidel a vynucování zákonů.

Ve srovnání s obnovou „staré“ střední vrstvy se transformace zaměstnanců státního sektoru v „novou“ střední vrstvu, či dokonce „service class“⁵ jeví jako méně nápadná, však v jistém smyslu snazší. Důvodem byla trvajících „fyzická“ přítomnost této vrstvy, které bylo nutné dát „sociální tvář“. Očekávání návratu k jejímu někdejšímu postavení však zatím zůstaly nenaplněny, jak dosvědčuje mzdová statistika – zejména situace v klíčových resortech střední třídy, jako je školství a zdravotnictví (tabulka 2). Nová situace zapůsobila na její různé skupiny odlišně – je proto třeba rozlišovat mezi manažery, státními úředníky, pracovníky financí, veřejných služeb, odvětví ve službách lidského kapitálu a svobodnými povoláními.

Tabulka 2. Mzdy podle odvětví ve dvou historických obdobích (% průměru)

Odvětví	Československo		Rozdíl	Česká republika		Rozdíl
	1948	1953	1948-1953	1989	1997	1989-1997
Průmysl	92,6	107,9	+15,3	104,4	100,3	-4,1
Stavebnictví	101,2	114,7	+13,5	111,2	104,9	-6,3
Zemědělství	80,2	72,1	-8,1	106,4	79,5	-28,7
Doprava	109,4	110,2	+0,8	83,8	105,8	-0,6
Obchod a služby	102,6	90,0	-12,6		98,3	+14,5
Zdravotnictví a sociální péče	120,9	92,1	-28,8	90,1	90,0	-0,1
Školství	124,8	90,0	-34,8	89,8	88,1	-1,7
Peněžnictví a pojišťovnictví	134,5	104,3	-30,2	98,3	174,4	+76,1
Správa a obrana	-	-	-	101,3	110,2	+8,9
Průměr	100,0	100,0	0,0	100,0	100,0	0,0

Pramen: Statistické ročenky.

⁴) Viz Mlčochův zevrubný výklad vlastnických propojení vytvořených kupónovou privatizací, kde banky investují do podniků, které současně vlastní [Mlčoch 1995].

⁵) Podle původního významu formulovaného Karlem Rennerem „služebná třída“ zajišťuje funkce, které na ni delegují kapitalisté, ať už jde o služby ekonomické (manažerů), sociální (pracovníci rozdělující sociální dávky) nebo veřejné (úředníci). Na rozdíl od pracovní smlouvy zakládající nárok na mzdu, služební vztah je založen na důvěře zaměstnavatele v zaměstnance. Tento původně neomarxistický koncept byl rozvinut v neoweberovském duchu J. H. Goldthorpem [Butler a Savage 1995].

Byrokracie všeho druhu byla komunistickým režimem fakticky podporována a hýčkána, a to i přes oblíbenou antibyrokratickou satiru a sporadické čistky. Po listopadu 1989 pak ochotně přenesla svoji loajalitu na nový režim a pokračovala ve svém příznačně loudavém, avšak stále ještě poměrně efektivním výkonu. Uchování výkonné státní správy bylo některými považováno za jeden z důvodů poměrně hladké implementace ekonomické reformy u nás [Orenstein 1994]. Oproti očekáváním byrokracie expandovala v počtech i výdělčích, a to dokonce ještě po zahájení odchodu státu z ekonomické sféry: počet úředníků se zvýšil z 88 tisíc v roce 1989 na téměř 175 tisíc v roce 1997, přičemž průměrný plat v relaci k celkovému průměru se zvýšil ze 102 % v roce 1989 na 110 % v roce 1997.

Finanční sektor zahrnující bankovníctví, pojišťovnictví a služby poskytované finančnímu kapitálu zaznamenal po roce 1989 obrovský růst. Jeho pracovníci, tvořící kdysi normální složku státní byrokracie pevně spjaté s komunistickým režimem, se skoro přes noc přeměnili v elitu z hlediska odměn i prestiže. Počet finančních úředníků stoupl z 25 tisíc v roce 1989 na 98 tisíc v roce 1997 a průměrná platová pozice ze zlepšila z 98 % průměrné mzdy v roce 1990 na 174 % v roce 1997. Uvedený vzestup nebyl doprovázen žádným výrazným vzestupem produktivity práce, neboť finanční sektor pouze využil své náhlé nepostradatelnosti a monopolního postavení. Evidence je spíše opačná, neboť tato sféra přiznala svoji neefektivnost a opakovaně žádala o sanace financované – konec konců – ze státního rozpočtu.

Veřejné služby – na rozdíl od oblasti financí, řízení a právních služeb – značně zůstávaly. Jejich pracovníci, nejtýpější představitelé učitelé, lékaři a vědci, byla na jedné straně vyloučena z privatizace, na druhé straně však byla vystavena tlakům trhu s omezeným a povětšinou navíc zmrazeným rozpočtem. V relaci k průměrné mzdě si v období 1989-1997 školství polepšilo pouze přechodně a v roce 1997 se navrátilo do výchozí pozice. Zdravotnictví se sice nejprve trochu pozvedlo, celková bilance k roku 1997 však nakonec vychází jako pohoršení o dva procentní body. Přes všechny deklarace nebyla vládní politika příliš nakloněna zájmům uvedených skupin.

Tabulka 3. Osoby ekonomicky aktivní a jejich mzdy podle vzdělání (%)

Vzdělání	Celkem			Muži			Ženy		
	1988	1992	1996	1988	1992	1996	1988	1992	1996
<i>Složení ekonomicky aktivních:</i>									
Základní	20,7	11,9	10,4	14,5	7,5	7,2	28,6	17,1	14,4
Vyučení	41,6	46,5	47,1	48,8	53,8	55,2	32,4	38,0	37,3
Středoškolské	27,6	30,7	30,9	24,3	26,0	24,7	31,9	36,3	38,4
Vysokoškolské	10,1	10,8	11,6	12,4	12,7	12,9	7,1	8,6	9,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Mzdy v % průměru:</i>									
Základní	90,5	75,7	69,6	90,5	81,0	73,0	93,1	80,3	74,6
Vyučení	95,4	92,9	87,6	95,4	90,3	85,9	93,9	85,2	81,8
Středoškolské	101,4	103,7	106,9	102,2	104,5	110,3	104,3	112,6	112,7
Vysokoškolské	134,0	144,0	164,7	124,6	140,0	161,3	133,1	145,4	160,7
Průměr	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996.

Navzdory nepříznivé politice vůči jádrovým skupinám inteligence se rozdíl výdělků podle vzdělání výrazně zvětšily (tabulka 3). Na rozdíl od Maďarska a Polska, kde lidé s vysokoškolským vzděláním měli otevřenou cestu již dříve, v České republice nastartovali až po roce 1989 – a také to patřičně ocenili. Nicméně platové polepšení bylo výrazné hlavně na řídicích a finančních funkcích. Jakkoli učitelé, lékaři a výzkumníci se nepovažují za ty, kdo v transformaci vysloveně ztratili, těší se spíše nově nabytým svobodám než materiálním odměnám a vyšší prestiži. I nadále podporují transformaci, avšak jejich nadšení se oslabuje tvář v tvář očividným signálům zanedbání.

3. „Sociální stát“ a společenské rozvrstvení: existuje zpětná vazba?

Otázka vzájemného vztahu mezi sociální politikou a sociální stratifikací není často kladena a není také snadná k zodpovězení. Podle G. Esping-Andersena, jednoho z mála autorů, kteří se tohoto problému dotkli, „sociální stát není jen mechanismem, který intervenuje do struktury nerovností, popř. ji koriguje; sám o sobě je už jistým systémem rozvrstvení“ [Esping-Andersen 1990: 23]. Autor přesvědčivě ukazuje, jak se různé režimy sociálního státu utvářely a rozvíjely a jak byly podporovány různými společenskými třídami. Stručně zde shrneme jeho trojitou typologii „režimů sociálního státu“ ze stratifikačního hlediska.

Univerzalistický neboli sociálně demokratický systém prosazuje rovnost statusu (v zájmu dělnické třídy) a zároveň slouží středním vrstvám tím, že jim poskytuje sociální zabezpečení. Institucionální, konzervativní neboli korporativistický sociální stát, ustavený v odpověď na fragmentaci a individualizaci zavedenou trhem a průmyslem, je zaměřen na uchování statusových rozdílů. Liberální neboli reziduální sociální stát se zase orientuje na podporu individualismu tím, že umenšuje rozsah státní sociální politiky. Jemu odpovídající minimalistická péče plodí rozštěp mezi většinou obyvatelstva opírající se o pojištění a menšinou lidí odkázanými na stát, kteří jsou často ponižováni a stigmatizováni svojí závislostí na chudinských dávkách.

Konkrétní národní systémy sice vykazují určité rysy příslušnosti ke specifickému „režimu“, jsou však vždy složitější než jakákoli zobecňující typologie a uplatňují se v nich různé prvky. Podobně je obtížné si představit, že by bylo možné založit určitý sociální systém podle nějakého sevřeného teoretického konceptu. Jakkoli by byla transformace v zemích SVE „revoluční“, existovalo vždy omezení historickými tradicemi, již zavedenými institucemi a zejména pak existujícími finančními zdroji. Nicméně počáteční podmínky po zhroucení komunistického režimu vyžívají a vynucují si radikální změny i v soustavě zabezpečení. Nové systémy bývají navrhovány v dimenzích technických a finančních, jen zřídka se uvažuje o souvislostech se společenským rozvrstvením.

Pokud jde o to, jak může určitá sociální politika přispět k utváření sociální stratifikace, lze stavět na jisté zkušenosti. Zatímco individualistický systém představuje „strategii horních vrstev“, další dva sociální režimy jsou alternativními strategiemi „středních vrstev“. Korporativistický model byl navržen ve statusově členěné společnosti v zájmu podpory stratifikační hierarchie prostřednictvím důchodových a nemocenských fondů založených na zaměstnaneckých a zaměstnavatelských asociacích. Je rozumné očekávat, že zavedení odpovídajících nástrojů (tj. penzí a dávek odvozených od příjmu) by posílilo žádoucí proces statusové diferenciaci, bez dezintegračních nebo polarizačních účinků. Nicméně tvorba zdrojů pro velkoryse redistributivní sociálně demokratický model, směřující k rovnosti na úrovni středostavovských standardů, je vždy problematická, protože může působit demotivačně na pracovní výkon a spořivost.

Po pádu komunismu se oba směry vztahu mezi sociálním rozvrstvením a sociální politikou daly do pohybu. Současná situace ještě není dostatečně přehledná, abychom mohli určit, jak bude nová sociální politika přispívat k utváření sociálního rozvrstvení a konkrétněji pak k formování středních vrstev a jejich případnému hegemonickému postavení. Obecné směřování sociální reformy v transformujících se společnostech, ať již jen zamýšlené nebo opravdu uskutečňované, bylo líčeno jako posun od univerzálních státních dávek k povinnému pojištění při současné orientaci na soukromé připojištění, které snižuje standardy veřejného zabezpečení, rozšiřuje adresnou pomoc, zavádí nebo zvyšuje platby a posiluje mimorozpočtové financování sociálního zabezpečení [Ferge 1994, Göting 1995].

Uvedený liberální směr byl otevřen a částečně i prosazován v České republice po volbách v roce 1992, které přivedly k moci proklamativně liberální Klausovu vládu. Celkově jej můžeme charakterizovat jako ústup od korporativistických a sociálně demokratických tradic české společnosti a přijetí systému podobného britskému. Vůdčí ideou „pravicové“ sociální politiky je adresnost dávek na nejpotřebnější skupiny, namísto uplatňování univerzálního přístupu, dále uplatnění spíše plošných dávek než odvozených od výdělků a nakonec i prosazování práv jednotlivce oproti kolektivním.

Pokud jde o sociální stratifikaci, cílem bylo zabránit chudobě, a tím i polarizaci společnosti. Agenda středních tříd byla přitom pojednávána pouze negativně, a to v logice liberální interpretace přerozdělování od nižších ke středním vrstvám vzdělanostními a dalšími kanály [Goodin a Le Grand 1987]. Opačný argument, že totiž „*middle class matters*“ [Andries 1996] – mínící, že tato společenská skupina by měla být nějakým způsobem zaangažována, když už jí je souzeno téměř celý systém financovat – nebyla vzata v úvahu. Podobně se neuplatnil ani argument, že v transformujících se společnostech musí být střední vrstvy restaurovány z předchozího nebytí či zanedbání. Pod tlakem floskule, že „chránění mají být pouze chudí“, přechází bez povšimnutí, jakou rostoucí měrou byly zatěžovány střední příjmové skupiny, ať daněmi a příspěvky pojistného či redukovánými, nebo rušenými sociálními dávkami. Dokumentujeme to v další části.

4. Ekonomika, sociální politika a rozdělování příjmů: zlepšila se pozice středních vrstev?

Dříve, než ukážeme měnící se příjmovou pozici různých kategorií, se musíme zamyslet nad širším institucionálním kontextem. Důvodem je to, že podstatou transformace není jednoduše obrátit příjmovou hierarchii z hlavy na nohy, nýbrž především změnit mechanismus získávání příjmů ze strany domácností. Obecně řečeno, hlavní cíl změn v příjmové distribuci může být představen jako posun od „principu potřeb“, prosazovaného komunistickým režimem, k „principu trhu“, který je vlastní kapitalistickému systému.

Principem potřeb míníme primární zaměření na základní reprodukci společnosti, chápané především jako agregát jednotlivců („vojáků práce“). Tento princip byl explicitě formulován Marxem, a to jako prvořadý mechanismus odměňování (a vykořisťování) námezdní práce ze strany kapitalistů: kapitalista prý neplatí dělníkovi za práci samotnou, nýbrž za reprodukci jeho pracovní síly (jeho vlastní i rodiny). Tento mechanismus, který byl mylně připisován kapitalismu, byl potichu uskutečněn v „reálném socialismu“, jak ukážeme dále. Oproti tomu „princip trhu“ chápeme jako prosazení těsných vazeb pracovního výkonu a výsledků s odměnou [Večerník 1998].

Zde musíme opět připomenout princip „sociální hegemonie“. Zatímco dělnická třída je převážně orientovaná na „potřeby“ a byla navyklá maximalizovat počet vydělávajících

cích členů (počínaje počtem dětí), vzorec středních tříd by spíše zaměřen na „trh“ a kvalitu potomstva, a byl tedy založen buď na rodinném podniku, nebo na hlavním živiteli zajišťujícím rodinu jako celek. V moderních časech je již tento rozdíl pochopitelně mnohem méně patrný a uvedená distinkce by nebyla hodna komentáře, kdyby ovšem způsoby 19. století nebyly uměle uchovávané v komunistickém režimu: nivelizací mezd (která zvyšovala relativní váhu počtu vydělávajících členů ve formování příjmu domácnosti) a cenovými subwencemi (které prakticky kopírovaly spotřební archetypy minulého století, resp. spotřební ideál dělnických rodin, s důrazem na spotřebu masa a obilnin).

Z empirického hlediska zahrnuje posun od „potřeb“ k „trhu“ významné změny v rozdělování příjmů. Jejich podstata by mohla být ve zkratce představena jako rozdíl mezi nerovností měřenou celkovým příjmem domácnosti a měřenou příjmem na osobu. V reálném socialismu byly rozdíly v příjmech na osobu stlačeny, v souladu s předpokladem, že lidé mají více či méně stejné potřeby. Naopak nerovnost celkového příjmu domácnosti zůstávala značná, a to jednak v důsledku mezery mezi průměrnou mzdou a důchodem, a zejména pak v důsledku primární závislosti příjmu domácnosti na počtu výdělečně činných osob. Oba tyto vlivy vedly k extrémnímu rozdílu mezi domácnostmi osamělých důchodců na spodku příjmové distribuce a rodinami s několika výdělečně činnými osobami na jejím vrcholu. Zároveň platilo, že zatímco korelace mezi velikostí domácnosti a jejím celkovým příjmem byla vysoká, korelace mezi příjmem domácnosti a příjmem na osobu byla nízká.

Tabulka 4. Diferenciace příjmů domácnosti

Ukazatel	Příjem na domácnost			Příjem na osobu		
	1988	1992	1996	1988	1992	1996
<i>Charakteristiky nerovnosti:</i>						
Variační koeficient	0,53	0,69	0,73	0,42	0,56	0,70
Koeficient Gini	0,29	0,32	0,33	0,21	0,23	0,26
Decilový podíl (D90/D10)	5,12	4,93	5,06	2,65	2,42	2,68
<i>Korelace (Pearsonův koeficient):</i>						
Počet členů celkem	0,59	0,55	0,52	-0,64	-0,51	-0,15
Počet vydělávajících	0,73	0,59	0,61	0,04	0,10	0,18
Počet dětí	0,29	0,28	0,28	-0,75	-0,59	-0,21
Příjem na osobu	0,45	0,65	0,67	-	-	-

Prameny: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996.

Na cestě k tržní společnosti se objevuje nový model. Korelace mezi diferenciací celkového příjmu domácnosti a příjmu na osobu se zesiluje. To znamená, že rozdíly v pracovních příjmech jednotlivců se stávají natolik velkými, aby převážily efekt účasti rodiny na trhu práce. Tento proces vede k reorganizaci příjmové hierarchie, protože i domácnosti s menším počtem ekonomicky činných osob mají šanci uspět. Zatímco korelace mezi příjmem domácnosti a příjmem na osobu se posiluje, korelace mezi velikostí domácnosti a jejím celkovým příjmem se oslabuje (tabulka 4).⁶ Rostoucí asociace příjmu domácnosti k při-

⁶) Před rokem 1989 byl průměrný počet ekonomicky činných členů v domácnosti rozvrstven podle sociálních skupin tak, že nejvyšší byl v domácnostech zemědělců, střední v dělnických rodinách a nejmenší v domácnostech „ostatních zaměstnanců“ (pod které v minulém režimu zhruba spadaly střední vrstvy).

jmům jednotlivých osob nesporně posiluje moderní stratifikační řád, který již není založen na demografických proměnných (indikujících potřeby domácnosti), nýbrž opírá se o statusové proměnné (indikující ekonomický výkon rodiny).

Přesto, že se v uvedeném vývoji prosazoval „mechanismus středních tříd“ shromažďování rodinných příjmů (namísto „mechanismu dělnické třídy“), samotné pohyby v příjmové distribuci nebyly pro střední vrstvy nijak zvlášť výhodné. Podle statistických šetření to byla pouze malá skupina, dosahující nanejvýš desetinu domácností, která zvýšila svoji reálnou koupěschopnost. Příznačné je, že kategorie nad průměrem ztratily více své kupní síly než kategorie pod průměrem. S výjimkou těch nejméně úspěšných se tedy relativní pozice středostavovských domácností zhoršila. Tato nerovnost příjmového růstu je ještě více zdůrazněna v rozdělení příjmů na osobu, což dokládá skutečnost, že růst pracovních příjmů byl negativně korelovan s počtem závislých dětí. Jinými slovy, výdělky mladších a vzdělanějších lidí rostly rychleji než ostatních, takže oni získali jak z tržních příjmů, tak z menšího přerozdělení v rámci domácnosti (tabulka 5).

Tabulka 5. Rozdělení příjmů domácností a jejich reálný růst podle decilových skupin (%)

Decilová skupina	Podle příjmu na domácnost			Podle příjmu na osobu			Reálný růst v letech 1988-1996	
	1988	1992	1996	1988	1992	1996	Na domácnost	Na osobu
1	2,5	2,9	2,8	5,1	5,0	4,4	107,3	82,2
2	4,1	4,1	3,9	6,3	6,5	6,1	90,0	91,6
3	5,9	5,8	5,6	7,1	7,3	7,0	90,2	92,5
4	7,6	6,9	6,7	7,9	7,9	7,6	83,2	91,6
5	9,3	8,1	7,9	8,6	8,5	8,2	81,0	90,3
6	10,7	9,6	9,4	9,5	9,1	8,9	82,7	88,4
7	12,0	11,1	10,9	10,7	10,0	9,8	85,9	87,5
8	13,2	12,8	12,7	12,1	11,2	11,3	90,4	88,3
9	15,1	15,2	15,4	14,0	13,2	13,6	96,6	92,0
10	19,6	23,5	24,7	18,7	21,3	23,2	119,3	117,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	94,7	94,9

Prameny: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996.

Rozdělování příjmů je ovšem rovněž ovlivněno přerozdělováním prostřednictvím daní a dávek. Od roku 1993 u nás působí poměrně progresivní daň z příjmu fyzických osob, která nahradila tehdy již téměř plochou daň ze mzdy. Také sociální transfery byly reformovány, a to na principu adresnosti. V novém systému hraje zvláštní úlohu zjišťování příjmů a majetkových poměrů.⁷ Podstatné kompenzace pro nejnižší příjmové kategorie přitom ovšem zapříčinily mnohem větší ztráty ve středních příjmech než na samém příjmovém spodku. Díky štedrým valorizacím důchodů přestaly být nejnižší příjmové kategorie reprezentovány pouze důchodci a ocitly se v nich také rodiny s dětmi. Je to vcelku

7) Životní minimum bylo stanoveno novým zákonem v roce 1991, přičemž počínaje rokem 1996 se jeho úroveň stala standardem pro určení různých dávek zahrnutých v systému státní sociální podpory, z nichž mají největší váhu přídatky na děti. Způsob jeho výpočtu klade větší důraz na jednotlivé členy a menší na společné náklady domácnosti, což ovšem odpovídá spíše komunistickému „principu potřeb“ a dostává se do stále většího nesouladu s měnící se strukturou spotřeby.

pochopitelné, přihlédneme-li k náhlé „moci“ dané důchodcům do rukou demokratických režimem tím, že se z nich stala důležitá skupina voličů.

Tabulka 6. Rozdělení daní a dávek podle decilových skupin (%)

Decilová skupina	Podle příjmu na domácnost				Podle příjmu na osobu			
	Daně		Dávky		Daně		Dávky	
	1988	1996	1988	1996	1988	1996	1988	1996
1	19,0	19,8	16,9	17,6	12,0	14,1	27,2	28,7
2	16,5	19,1	23,3	21,9	14,5	18,3	21,0	19,7
3	15,8	19,4	24,2	21,9	15,9	20,3	17,8	16,8
4	16,8	20,8	21,3	18,3	16,6	21,9	16,6	14,9
5	17,5	22,0	18,5	15,4	17,8	22,7	15,3	14,6
6	17,9	23,0	16,6	13,6	18,5	23,6	15,8	14,0
7	18,1	24,5	15,6	11,2	19,7	24,8	15,5	11,9
8	18,6	25,3	14,7	10,0	21,0	26,0	15,2	10,0
9	19,0	27,2	13,8	7,9	21,5	28,1	15,8	7,5
10	19,4	31,2	12,5	5,3	21,1	32,4	17,3	4,9
Celkem	17,9	23,2	17,8	14,3	17,9	23,2	17,8	14,3

Prameny: Mikrocensus 1989 a 1996.

Poznámka: Tabulka zahrnuje pouze dělnicko-zaměstnanecké domácnosti s osobou v čele ve věku 25-54 let.

Zatímco tedy díl „sociálního koláče“ poskytovaný spodní decilové skupině se zdá být v čase stabilní, příslušné díly získávané kategoriemi nad středem (avšak pod průměrem) narostly. Zbytek populace tak ztratil část svých transferových příjmů, a to progresivně až k nejvyšší decilové skupině, jejíž podíl se snížil na méně než polovinu. Daně se vyvíjely obráceným způsobem. Zatímco část odevzdávaná nejnižší příjmovou kategorií téměř zmizela, část odevzdávaná nejvyšší kategorií narostla během období 1988-1996 o 74 %. Redistribuční toky byly tedy v reformě daní a dávek posíleny. Situace kategorií nad průměrem se zhoršila více než situace pod příjmovým průměrem (tabulka 6). Strmější sklon redistribuce se jeví jako mimořádný i v porovnání s velmi liberálními zeměmi.⁸

Tabulka 7. Změny relativní příjmové pozice 1989-1997 podle sociálních tříd

Sociální třída	Vzhledem k třídě v roce 1989			Vzhledem k třídě v roce 1997		
	Pokles	Stabilita	Vzestup	Pokles	Stabilita	Vzestup
Stará střední třída				25,1	23,2	51,7
Nová střední třída	30,7	29,0	40,3	27,6	33,5	38,9
Úředníci	24,0	37,0	39,0	13,5	19,0	67,5
Dělníci	40,2	31,7	28,1	36,4	29,0	34,6
Celkem	35,3	31,7	33,0	32,4	29,5	38,1

Pramen: SIALS 1998.

⁸) V porovnání s ostatními zeměmi OECD vypadá Česká republika vcelku unikátně, neboť jak rozdělení daní, tak rozdělení sociálních příjmů je ještě strmější než v takových zemích, jako je Velká Británie a USA [Večerník 1998].

Porovnání několika statických průřezů nám však ještě neposkytuje obraz změny. Ten by bylo možno získat jen na panelu sledovaném po delší dobu. Pokud není panel k dispozici, můžeme si vypomoci retrospektivou do minulosti dotázaného. Nevýhodou retrospektivy je ovšem příměs subjektivních prvků do objektivního hodnocení změny. Jestliže sledujeme vývoj očima dotázaných, věci nevypadají tak špatně, avšak pouze pokud je do hodnocení započtena i jejich profesní a zaměstnanecká mobilita (tabulka 7). Zatímco rozdíl v relativních šancích zlepšit vlastní příjmovou pozici posuzováno z hlediska sociálního postavení v roce 1989, byly pouze malé, pak byly naopak značné posuzováno z hlediska sociálního postavení v roce 1997, a to jak z hlediska samostatně výdělečně činných, tak z hlediska nové střední třídy.

Dokumentace týkající se středních vrstev není tedy jednoznačná. Z porovnání průřezových obrazů vyplývá, že příjmová hierarchie byla zafixována na spodku, otevřena nahoru, avšak stlačena uprostřed. Problém byl ještě zvýrazněn faktem, že k tomuto vývoji došlo při stagnujících reálných příjmech obyvatelstva. Nicméně když ozřejmíme biografické změny pomocí retrospektivy, zjistíme výrazný příjmový vzestup středních vrstev, zprostředkovaný změnami sociálního postavení. Otevřené zůstávají dvě otázky: za prvé do jaké míry stlačení horní poloviny příjmového žebříčku omezilo příjmový vzestup, který tak byl sycen téměř výhradně mobilitními kanály; za druhé do jaké míry naplnila proběhlá změna očekávání vztahovaná k transformaci.

5. Ekonomická očekávání a politická podpora: je transformace v ohrožení?

Pád komunistického režimu v zemích SVE vytvořil přes noc ohromný „politický rezervoár“ změny. Většina lidí toužila přerušit veškeré vazby s komunistickou minulostí a vybudovat demokratickou společnost s otevřenou ekonomikou. V bývalém Československu byla vlna nadšení navíc odezvou na ztuhlost totalitního režimu až do jeho posledních dnů. V českých zemích byla v porovnání se Slovenskem podpora transformace ještě intenzivnější, a to v důsledku jednoznačně negativního efektu komunistického systému z hlediska ekonomického i sociálního. Odhodlání ke změnám bylo manifestováno ve volbách roku 1992, ve kterých dostaly nejsilnější podporu právě občanské strany slibující rozsáhlé liberální reformy.

Sledujeme-li vývoj postojů z tohoto hlediska, je poněkud ambivalentní. Zatímco stupeň optimismu, který lidé projevovali, pokud jde o jejich vlastní vyhlídky, byl stálý nebo mírně rostoucí, počáteční liberální nadšení, pokud jde o vývoj společenského systému, se postupně oslabovalo. V poslední době se sice větší počet pracovníků cítí jistěji ve svých zaměstnáních a více důvěřuje své kvalifikaci, nicméně mnohem méně lidí již vyhláší, že věří v „čisté“ tržní síly. I když se pracovní a životní podmínky pro většinu obyvatelstva nezhoršily, rostoucí počet občanů očekává státní ochranu zaměstnání, nájemného a cen. Více lidí je také přitahováno „sociálně tržním“ modelem, jehož přitažlivost roste; ovšem také podíl lidí podporujících návrat „reálného socialismu“ se mezi volbami 1992 a 1996 více než zdvojnásobil.

Tento rozpor ukazuje, že revoluční nadšení vyprchává a paternalistická očekávání se navracejí. Současně to vypovídá o víře lidí v poměrném rychlou a snadnou transformaci, jejíž představa byla silně podporována Klausovou sebestlahopřejnou vládou. Nízká míra nezaměstnanosti (vyjadřující pomalou nebo zcela chybějící restrukturalizaci dřívějších státních podniků) a nové příležitosti vydělat si v několika nových rozkvétajících odvětvích (finančnictví, obchod, cestovní kanceláře, obchod s nemovitostmi apod.) vy-

tvořily dojem, jako by kapitalistický trh práce byl přinejmenším stejně vlivný jako socialistický paternalismus.

Naše uvažování by však bylo neúplné bez bližšího pohledu do struktury postojů a jejich korelátů se sociálním rozvrstvením. Zjistili jsme, že došlo k pozoruhodnému procesu krystalizace a diferenciacie postojů, odrážejícímu zkušenost lidí a jejich získané postavení [Večerník 1998]. Tento krystalizační proces může být interpretován jako funkční diferenciacie vyplývající z dvojznačnosti transformačního období, ve kterém se prolínají komunismus s kapitalismem a kde se mísí pokřivené tradice minulosti s obnoveným modernizačním procesem. Vývojový postup zahrnuje nejen diferenciaci sociálních skupin z předchozí masy státních zaměstnanců, ale také vymezení určitějších sociálních hranic v chování a vědomí lidí.

Tabulka 8. Postoje k ekonomickým a sociálním otázkám podle sociálních tříd (%)

Postoj	Stará střední třída	Nová střední třída	Úředníci	Dělníci	Celkem
<i>Ekonomická reforma:</i>					
Spokojen s průběhem reformy	51,9	40,2	37,7	25,4	73,8
Tempo co nejrychlejší	60,9	76,2	81,6	89,7	81,0
<i>Pracovní perspektivy:</i>					
Profese má dobré vyhlídky	92,5	74,1	77,5	65,7	73,8
Kvalifikace lépe využitelná než dříve	75,5	57,8	57,2	37,4	51,3
<i>Sociální spravedlnost:</i>					
Současný systém je spravedlivější než předchozí	54,2	38,4	29,8	25,3	33,1
Lidé bohatnou nepoctivým způsobem	56,8	73,0	83,2	89,5	80,0
<i>Státní paternalismus:</i>					
Stát by měl zajišťovat práci	66,2	66,3	75,9	83,4	76,0
Stát by měl zajišťovat byty	47,3	57,3	64,4	72,4	64,0
Stát by měl úředně stanovovat ceny	38,6	49,1	55,6	71,2	58,8
<i>Přednost ekonomickému systému:</i>					
socialistickému	1,5	3,7	2,1	11,1	6,3
sociálně tržnímu	37,1	62,2	68,1	68,0	62,3
liberálnímu	61,4	34,1	29,8	20,9	31,4
<i>Systém důchodového zabezpečení:</i>					
financovaný z rozpočtu	24,1	30,7	33,2	47,6	37,7
financovaný z fondů	58,6	58,9	56,8	47,6	53,4
financovaný ze soukromého pojištění	17,3	10,4	10,0	4,9	8,9
<i>Systém příspěvků na děti:</i>					
pro všechny	37,6	47,6	56,3	58,1	52,6
adresné	52,6	43,9	36,3	38,3	41,1
žádné	9,8	8,5	7,4	7,4	6,3
<i>Systém zdravotní péče:</i>					
bez omezení	30,8	45,1	49,7	60,5	50,8
určité limity	61,7	48,2	45,5	37,2	44,8
minimální státní péče	7,5	6,7	4,7	2,3	4,4

Pramen: EOP, duben 1998.

Pro sledování postojů podle sociálních vrstev jsme konstruovali elementární klasifikaci rozlišující mezi starou a novou střední třídou a srovnávající tyto kategorie s rutinními nemanuálními pracovníky a dělníky. Na rozdíl od tabulky 7, kategorizace v tabulce 8 je založena hlavně na sebezařazení, které je však kontrolováno s ohledem na profesi a vzdělání.⁹ Data ukazují obrovské rozdíly v prakticky všech postojích, ať se týkají obecné situace země, nebo individuálních perspektiv zaměstnání a kvalifikace. Například zatímco příklon k liberálnímu režimu převažuje v podnikatelské střední třídě, deklaruje jej pouze jedna pětina dělníků. Rovněž preference „liberálního“ řešení v penzích, rodinných dávkách a zdravotní péči systematicky klesá v přechodu od středních tříd k nižším.

Nejde však jen o hladiny postojů, nýbrž hlavně o jejich dynamiku. Střední vrstvy sledují obecný trend poklesu liberálních postojů a přijetí odpovědnosti jednotlivce, nicméně v některých aspektech tak činí pomaleji. Navíc stará střední třída je v tomto o poznání pomalejší než nová. Zatímco podnikatelské vrstvy si ponechávají ještě značnou dávku svého nadšení pro reformu, odborní pracovníci veřejného sektoru jsou už zaujati méně. Ještě zjevnější je změna politické afiliace, kde podnikatelé pomalu klouzají od jasné pravice k mírné, přičemž vysokoškolsky vzdělání pracovníci se přesunují od pravice ke středu, a mnozí dokonce k levici. Navzdory spříznění s reformními procesy, které ještě zbývá, tato jádrová skupina každé moderní demokratické společnosti je zdrženlivější ve své podpoře pro důsledné a dalekosáhlé změny.

Vypadá to tak, že zejména nová střední třída očekává lepší materiální odměny za svoji loajalitu vůči reformám, přídavkem k obecným politickým a ekonomickým svobodám. Jestliže žádná zjevná kompenzace není v dohledu a zátěž roste v důsledku ekonomických obtíží, příslušníci středních vrstev mohou opustit liberální principy ve prospěch korporativistického mechanismu, který by pak mohl ztížit dokončení reformy v ekonomické a sociální oblasti. Střední vrstvy doposud příliš nelobbovaly ve svůj prospěch a jen výjimečně stávkovaly, a to navzdory skromnému postavení svých významných oddílů.¹⁰ Občanské strany vládnoucí až do roku 1997 se snažily čelit sebeorganizování takových skupin a poskytnout jim co nejméně vyjednávací síly. Oproti dosavadnímu opatrnému přístupu některé části středních vrstev pravděpodobně vytvoří nové aliance nebo posílí již existující svazky, přičemž jejich členové budou více využívat komor, odborů a sdružení k prosazování svých partikulárních zájmů.

6. Závěrem

Střední vrstvy jsou nejen výsledkem, ale především důležitou podmínkou úspěšné transformace a záruky její trvalosti. Je tomu tak proto, že mají konstitutivní či integrační úlohu v mnoha oblastech sociálního a ekonomického života. Jejich hodnotový systém plně odpovídá otevřené demokratické společnosti, přičemž jejich centrální umístění mezi kapitálem a prací zajišťuje integraci společnosti. Ekonomické aktivity jejich různých oddílů zajišťují tři klíčové podmínky efektivní ekonomiky: úspěšné trhy, bohaté informační toky

⁹) Využili jsme zde otázky kladené ve výzkumech EOP „Kam byste se zařadil(a) v naší společnosti podle svého povolání, příjmu a celkové situace?“. Potom jsem spočetli tabulky podle profese a vzdělání a přeřadili jasně diskrepantní případy (okolo 15 %).

¹⁰) Tento trend se poněkud odchýlil v roce 1991, když byl zaveden státní vyrovnávací příspěvek namísto negativní daně z obratu za potraviny a rozdělen jednotnou částkou 140 Kčs na každého občana.

a funkční instituce. V politickém životě se vyhýbají krajnostem a mají dostatečnou trpělivost k tomu, aby nepředbíhaly pomalý rytmus voleb.

Zjistili jsme, že česká ekonomická reforma nebyla tak přínosná pro formující se střední třídy, jak se očekávalo. Vláda byla mnohem více zaměřena na vlastnickou transformaci existujících podniků než na vytvoření příznivých podmínek pro nové podnikatele. To umožnilo expanzi finančního sektoru a státní správy, avšak zároveň vedlo k nepozornosti vůči veřejným službám, zdravotnictví, školství a výzkumu. Příslušníci jádrových skupin středostavovské společnosti – učitelé a lékaři – jsou frustrováni svým stagnujícím postavením a řešení nacházejí v odchodu do soukromého sektoru. Kvalita veřejných služeb se zhoršuje a ohrožuje tak další rozvoj lidského kapitálu.

V sociální politice byly po roce 1989 prosazeny důležité změny, a to pod společnou hlavičkou nutné redukce nákladů. Sociální reforma roku 1993 prosadila adresnost jako vůdčí princip, který zaručí rozdělování sociálního koláče „jen těm nejpotřebnějším“. Z toho ale zrcadlově vyplývá, že příjmové skupiny nad minimem jsou výrazně zatíženy rostoucími životními náklady. Navíc ještě předtím byl změněn daňový systém, a to tím způsobem, že více zatěžuje nadprůměrné než průměrné a podprůměrné příjmové kategorie.

Navzdory veškerému přínosu transformace pro střední vrstvy v oblasti podnikatelské svobody, využívání a rozvoje kvalifikace a částečně i v ekonomických odměnách a prestiži, byla jejich expanze spíše omezena. To může mít značné následky pro budoucí sociální rozvrstvení: zatímco horní třídy budou zlepšovat svoji pozici bez omezení a chudí budou vždy dobře chráněni alespoň na úrovni životního minima, střední vrstvy se budou probíjet s potížemi. Potom, i když kategorie chudých zůstane malá, se může vytvářet sociální polarizace, neboť části středních tříd se budou hranici chudoby přibližovat.

Jestliže si připomeneme naše výchozí pojmosloví, můžeme shrnout, že proměna sociální hegemonie byla uskutečněna v mnohem menší míře, než se očekávalo. Stejně zjištění může být rovněž zasazeno do konceptu skryté „společenské dohody“ uzavřené mezi režimem a obyvatelstvem. Taková dohoda byla za komunistického režimu uzavřena s dolními vrstvami a týkala se základních jistot práce a příjmu pro ně samotné a současně vyrovnání postavení ostatních na jejich úrovni. Protože v typicky středostavovské společnosti, jakou bylo poválečné Československo, k vládnutí nepostačovala, musela být ještě doplněna totalitním panstvím. Avšak v demokratickém režimu je význam takové dohody mnohem větší, protože představuje samotný základ politické integrace. Očekávání bylo takové, že novým partnerem polistopadového režimu budou právě střední třídy a že dohoda bude především garantovat rovné příležitosti, dané jim výměnou za jejich podporu ekonomické liberalizaci.

Nicméně se ukazuje, že režim zvýhodňoval mnohem více vyšší vrstvy než střední, a to mimo jiné preferenčním zacházením s bývalými státními podniky, nevšímavostí k nemravnému podnikání bývalé „nomenklatury“ a rozsáhlou redistribucí prostředků směřujících od středních příjmových skupin k nejvyšším. Přerozdělovací toky byly zpravidla skryté a zahrnovaly například tolerované okrádání drobných akcionářů, vkladatelů a spotřebitelů. Vleklé restituce, pomalá transformace institucí a jejich slabý výkon samozřejmě poškozují mnohem více obyčejné lidi než horní vrstvy. Zvýhodnění bylo poskytnuto bankovnímu sektoru, vrcholné státní správě a velkým korporacím, a naopak na stagnaci či vlastní síly bylo odkázáno školství, zdravotnictví a podnikatelé počínající z ničeho.

Věci se tedy jeví tak, že nová politická elita ve skutečnosti uzavřela onu imaginární dohodu spíše s horními vrstvami (finančním kapitálem, vrcholným managementem a byrokracií, z velké části představovanými bývalou nomenklaturou) než se středními vrstvami. Rozsáhlá kontinuita na vrcholku, zejména ekonomické moci byla doprovázena kontinuitou myšlení ze strany většiny populace. To se projevilo v levicových posunech a rostoucím očekávání státní ochrany. Uvedené tendence vyústily v rostoucí nespokojenost s „liberální“ (ve skutečnosti však mnohdy anarcho-liberální) daňovou a hospodářskou politikou a nižší podporou pro „reziduální“ sociální systém. To ovšem může podvracet legitimitu současného přerozdělovacího systému jako celku.

Můžeme uzavřít konstatováním tří paradoxů. Za prvé zatímco byla úspěšně implementována řada „středostavovských mechanismů“ (např. rostoucí úloha vzdělání v determinaci mezd a posilující se vliv pracovního trhu na rodinné příjmy), vzestup středních tříd jako takových byl spíše omezován. Stagnace je škodlivá zejména u lidí odpovědných za rozvoj lidského kapitálu. Za druhé zatímco nová střední třída zde byla „fyzicky“ přítomná a její členové si podrželi dostatek moci k lobbování ve svůj vlastní prospěch, byla přesto předběhnuta starou střední třídou, která se nemohla spolehnout na nic jiného než své mistrovství balancovat na rozhraní mezi formální a neformální ekonomikou. Avšak jakkoli je vzestup drobných podnikatelů neoddiskutovatelný, byl menší, než se očekávalo. Za třetí, i když byla ekonomická reforma ohlášena jako zlom ve stylu práce a řízení, v privatizovaných státních firmách převládla kontinuita. Namísto podpory diskontinuity, reprezentované novými podnikateli, tak byla přijata a navíc i favorizována kontinuita představovaná starými firmami.

Jestliže střední vrstvy nebudou v důsledku rozličných překážek podporovat rozsáhlé reformy, započatá společenská změna může skončit v půli cesty. Přechnodně potlačené angažmá státu v ekonomice může vést k fiskální krizi dopadající na všechny občany. Nová aliance mezi středními vrstvami a společenskou transformací je tedy nanejvýš potřebná v ohledu ekonomickém i sociálně-politickém.

JIRÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. V poslední době publikoval knihu *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a postoje v České republice (Nakladatelství Lidové noviny 1998)* a pod jeho editorstvím vyšla *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998 (Nakladatelství Academia 1998)*.

Zdroje dat

Mikrocensus 1989 byl proveden Federálním statistickým úřadem na dvouprocentním výběru domácností (N = 69 912) v březnu 1989 s příjmy zjišťovanými za rok 1988.

Mikrocensus 1992 byl proveden Českým statistickým úřadem na půlprocentním výběru domácností (N = 16 234) v březnu 1993 s příjmy zjišťovanými za rok 1992.

Mikrocensus 1996 byl proveden Českým statistickým úřadem na jednaprocentním výběru domácností (N = 27 314) v březnu 1997 s příjmy zjišťovanými za rok 1996.

Ekonomická očekávání a postoje (EOP) jsou pololetní (1990-1992), resp. roční (od roku 1993) výzkumy prováděné týmem pro ekonomickou sociologii Sociologického ústavu Akademie věd ČR vedeného Jiřím Večerníkem. Sledované soubory zahrnují 1000-1500 dospělých dotázaných vybraných dvoustupňovým kvótním výběrem. Sběr provádí agentura STEM, spol. s r. o.

Výzkum SIALS (Second International Adult Literacy Survey) byl proveden v rámci mezinárodního programu, který po technicko-empirické stránce řídil Statistics Canada a po meritorní stránce ETS Princeton. Sběr dat v České republice provedla agentura SC&C v lednu-únoru 1998 na

náhodném souboru 2000 dospělých nad 18 let. Zde ovšem používáme pouze otázek připojených do českého dotazníku.

Literatura

- Andries, M. 1996. „The politics of targeting: the Belgian case.“ *Journal of European Social Policy* 6: 209-224.
- Berger, P. L. 1986. *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty*. New York: Basic Books.
- Butler, T., M. Savage (eds.) 1995. *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Ferge, Z. 1994. „The reform of social policy in the post-totalitarian countries. Comments on the various reform strategies.“ Paper prepared for the ISSA 1994 Yearbook.
- Goodin, R. E., J. Le Grand 1987. *Not Only the Poor*. London: George Allen and Unwin.
- Götting, U. 1995. „In defense of welfare: social protection and social reform in Eastern Europe.“ Conference A New Social Contract? Florence, October.
- Gramsci, A. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Mises, L. 1949. *Human Action. A Treatise on Economics*. New Haven: Yale University Press.
- Mlčoch, L. 1995. „The restructuring of property rights through the institutional economist's eyes.“ *Prague Economic Papers* 4: 148-158.
- Orenstein, M. 1994. „The political success of neo-liberalism in the Czech Republic.“ *Working Papers* No. 68. Prague: CERGE/EI.
- Shand, A. H. 1984. *The Capitalist Alternative. An Introduction to Neo-Austrian Economics*. New York: New York University Press.
- Večerník, J. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Weber, M. 1956. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*. Köln-Berlin: Kiepenheuer und Witsch.

Summary

It is contended here that the middle classes are not only the result, but the foremost important condition of a successful transformation and the guarantee of its durability. This is because the economic activities of their various sections support three main structures of an efficient economy: buoyant markets, rich information flows and functioning institutions. In political life, they avoid extremes and they express enough patience not to outrun the slow pace of elections. If the middle classes, due to their various inhibitions, do not support a thorough reform, it may be terminated in mid-course. It can be seen that the Czech economic reform has not been as beneficial to the emergent middle classes as expected. The government was much more interested in the transformation of existing firms than in the creation of favourable conditions for new entrepreneurs. The core middle-class groups – such as teachers, doctors and researchers – are frustrated by their poor position.

The change in social hegemony from the working class to the middle classes has been less than expected. The same findings can be also framed by the concept of a hidden 'social contract' settled between the regime and the population. It seems that the regime advocated much more the higher rather than the middle classes, and did this through the preferential treatment of managements of former big state companies, the overlooking of abuses of the system by the former nomenklatura and huge redistributive flows from the middle income categories to the top, and through the toleration of the defrauding of small consumers, people with savings, and small shareholders. The slow transformation of institutions and their weak performance has obviously hurt ordinary people much more than those in the upper strata.

Three paradoxes are presented in the conclusion. First, whereas several 'middle class mechanisms' were in fact successfully implemented (e.g. an increasing role of education in the determination of wages or a strengthening of the market principle in the packaging of family income), the promotion of the middle classes itself has been rather restricted. In particular, stagnation is prevalent among people responsible for the development of human capital. Second, whereas the new middle class was 'physically' present and its members maintained enough power to lobby to their own advantage, it was outrun by the old middle class who could not rely on any favours and mastered activities on the edge between the formal and informal economy. Thirdly, although the economic reform was announced as a break in the style of functioning and managing of the economy, continuity has prevailed in privatised state firms. Instead of supporting discontinuity represented by new entrepreneurs, continuity represented by old firms was supported and generously credited.

Lístkový katalog Filozofické a sociologické knihovny AV ČR na Internetu

Od letošního roku je zpřístupněn nasnímaný jmenný katalog (autor, název) Filozofické a sociologické knihovny prostřednictvím Internetu.

Na adrese **www.soc.cas.cz/katalog/** nebo s možností dostat se na tuto adresu z domovské stránky Filozofického ústavu AV ČR (**www.flu.cas.cz**) a Knihovny Akademie věd ČR (**www.lib.cas.cz**) lze procházet katalog od roku 1955 (vznik Filozofické knihovny) až do 30. května 1998.

Z lístkového katalogu je možno přejít do databáze knihovny v souborném katalogu Akademie věd ČR vyhledávacím systémem EXCALIBUR (Filozofický ústav, Sociologický ústav), kde lze najít aktualizovaná data.

Uvedené zpřístupnění jmenného katalogu v lístkové podobě poskytuje spolu s databázemi vytvářeného souborného katalogu již dnes možnost získat prostřednictvím Internetu téměř v úplnosti potřebné informace o odborné literatuře ve fondech knihovny, ověřovat bibliografické údaje apod., aniž je uživatel vázán pracovní dobou knihovny a nutností ji navštívit.

Výhledově je pak cílem pracoviště zpracovat a zpřístupnit databáze v úplnosti jako součást souborných katalogů Akademie věd ČR či České republiky.

Ikonické znaky v mediální krajině

OTAKAR ŠOLTYS*

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Iconic Signs in the Media Landscape

Abstract: Iconic signs and iconicity is a valuable phenomenon in interpreting mass communication. The author believes that there are more iconic signs at hand than those able to penetrate into the media landscape. In the process of penetration they must come through several sieves that are defined by m-parameters. The configuration of these parameters determines why just these icons and no others penetrate into the media landscape.

The structure of parameters and sets of iconic signs can be characterised and described. It seems that the media landscape is being filled with signs in this stage of development. These signs come mainly through m-status-p, m-advertising-p, and m-aesthetic-p, and are retro-oriented to stress interrupted sign continuity. Structural relations, distinctive features, and systems of subsystems are being built.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 53-65)

Charles Sanders Peirce¹ byl jedním z prvních, který promýšlel semiózu natolik hluboce, že zformuloval velmi složitou, triadickou klasifikaci a typologii znaků, jejíž hodnoty oceňujeme dodnes [Machová 1974]. Jeho klasifikace a typologie vypadala takto:

Trichotomie kategorie	I. representamen	II. relace k objektu	III. relace k interpretantu
firstness	qualisign	icon	rheme
secondness	sinsign	index	dicent
thirdness	legisign	symbol	argument

Klasifikace teoreticky umožňuje definovat 27 (3.3.3) typů znaků (z nichž některé jsou vyloučeny – index nemůže být argumentem), nicméně v odborné literatuře se nejčastěji objevuje druhý sloupec, který si všímá relace k objektu. I my vycházíme z tohoto středního sloupce. Jeho dělení znaků na ikony, indexy a symboly nám umožnilo věnovat se vztahu ikonických znaků a mediální krajiny.

Co je na vztahu mediální krajiny a ikonických znaků hodno pozornosti? Vedle řady zákonitostí bychom si chtěli všimnout hlavně těchto:

(a) Množina ikonických znaků, která je jinak otevřenou množinou (vztah podobnosti mezi representamenem a objektem není nesnadno dosažitelný), se vstupem do mediální krajiny stává relativně uzavřená,

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Otakar Šoltys, katedra masové komunikace IKSŽ fakulty sociálních věd UK, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 81 08 04, e-mail ota@mbox.fsv.cuni.cz

¹) Autor byl svými vrstevníky přehlížen, aby se posmrtně stal jedním z největších filozofů Ameriky; do sémiotického vědeckého diskursu ho vrátil R. O. Jakobson [*Dvanáct... 1970*].

(b) ikonické znaky v mediální krajině vytvářejí systém, který je vnímán jako kulturně determinující,

(c) ikonické znaky se snadno stávají znaky symbolickými, jestliže systémové vztahy, do nichž vstupují, převládnu nad jejich fenomenální podstatou.

Ikonický znak vzniká jako jednota signifiant a signifié² (representamen, objekt), u něhož můžeme konstatovat mezi oběma složkami podobnost. Signifiant je tedy mimetickým zobrazením (v předznakovém stavu), které při přechodu z kategorie zobrazení do kategorie znaků (při sjednocení do konvence, že *aliquid stat pro aliquo*) nabývá některé vlastnosti, jež zobrazení samo nemá. Jeho zeznakovění musí být kooperativní – musí přinést komunikační užitek, který je kontrolovatelný Griceovými maximami: kvantity, kvality, relevance a způsobu [Grice 1975]. Musí obstát v konkurenci s jinými typy znaků (zejména se symboly) a prokázat, že jeho ikonocita je komunikačně výhodná nebo jinak nutná.³

Kognitivní, komunikativní a jiné (biologické) předpoklady však nezajišťují úspěch v konkurenci mezi znaky, pokud jde o mediální krajinu. Aby tedy ikonický znak vstoupil a uplatnil se v mediální krajině, musí splňovat i další podmínky, kterým budeme říkat mediální parametry.

Mediální parametry teprve ozvlášťují semiózu v masové komunikaci a zdůvodňují, proč se ikonickými znaky v mediální krajině speciálně zabývávat. Výchozím zjištěním pro naše úvahy tedy je, že ikonických znaků je řádově více než ikonických znaků s mediálními parametry. Kdybychom chtěli vnímat souvislost mezi ikonickými znaky a ikonickými znaky s mediálními parametry přímo (a to je částečně kontraempirické), tak bychom mediální parametry mohli vnímat jako síta, přes která procházejí ikonické znaky do mediální krajiny. Projde-li ikonický znak např. estetickým sítem, můžeme o něm tvrdit, že má mediální estetický parametr (zkráceně m-estetický-p).

M-parametry jsou vývojově proměnlivé, synchronně však určité a uspořádané. Můžeme tedy empiricky zjistit, jaké m-parametry pro ikonické znaky fungovaly v nedávné minulosti a fungují v současnosti, tj. poté, co mediální krajina prodělala zásadní proměnu. Z empirických zjištění vyplývá, že současná kognitivní síta vytvářejí tyto parametry:

m-identifikační parametr (zkráceně m-identifikační-p)

m-statusový-p

---

²) Volíme terminologii F. de Saussura, která je v českém vědeckém diskursu nejběžnější. Tím se také hlásíme k bilaterálnímu pojetí znaku. „*Znakem nazýváme kombinaci pojmu a akustického obrazu, avšak v běžném úzu tento termín obecně označuje akustický obraz sám, například slovo (arbor atd.). Zapomíná se na to, že když arbor nazýváme znakem, je to jen proto, že v sobě nese pojem „stromu“, stejně jako představa smyslové stránky implikuje představu celku. (...) Navrhujeme zachovat slovo znak pro označení celku, a nahradit pojem a akustický obraz termíny označované a označující; ty mají tu výhodu, že označují protiklad, který je jednak odlišuje od sebe a jednak od celku, jehož jsou částmi.*“ [Saussure 1989: 97]

³) J. Lotman [1977] odlišuje analogovou a digitální činnost mozkových hemisfér, které pak vedou k celostně vnímaným znakům ikonickým a diskrétně vnímaným znakům jiným. I když fyziologické výzkumy mozku tento předpoklad doslova nepotvrzují (lokalizace celostního vnímání a diskrétního vnímání není tak jednoznačná), důležité je, že celostní vnímání a diskrétní postupné vnímání jsou srovnávané a srovnatelné. Můžeme pak srovnávat např. text v přirozeném jazyku a ikon (např. Škoda Mladá Boleslav – okřídlený šíp) s předpokladem, že jsou si tyto texty ekvivalentní.

m-inzerentní-p
 m-estetický-p
 m-módní-p
 m-ideologický-p

To je ovšem jenom část fenomenální existence ikonických znaků v mediální krajině. Daleko důležitější jsou vzájemné vztahy parametricky prosetých ikonických znaků, do kterých vstupují již v mediální krajině. Tyto proniknuvší znaky totiž podléhají složitému a zajímavému systémovému uspořádání. Prvotní systemizace je asi pragmaticky obsahová. Jestliže vznikne množina politických stran, je velmi pravděpodobné, že je srovnáváno zelené hříbě s jednorozcem nebo modrou poštolkou. Když máme řadu firem s prášky na praní, tak se srovnávají sexy přitažlivé hospodyně s uzlem na kapesníku s těmi bez uzlu nebo dokonce s modrým zajícem. Také zmnožení vysílacích subjektů v elektronických médiích nám umožňuje srovnávat ikony TV NOVA s ikony ČT 1 nebo PRIMY TV. Jenomže to je jen na začátku. Brzy se začnou vydělovat množiny ikonů proti sobě. Ikonicitu politických stran se musí odlišovat od ikonicity zelinářů, řezníků, hostinských, módních návrhářů atp. Převedeme-li to do znakové terminologie, m-parametrové znaky vstupují do ekvipolentních vztahů nejdříve v hranicích pragmaticky obsahových celků, pak přes hranice těchto celků.

Jsou-li ekvipolentní vztahy vybudovány, může systemizace začít budovat vztahy graduální a privativní, zejména distinktivní. To jsou velmi složité zákonitosti, které vyžadují čas a komunikační aktivity v rámci mediální krajiny. Pokud jsou podmínky příznivé, ikonické znaky, které se formují do systémů, oslabují mimetický vztah mezi signifiant a signifié (tj. už tolik nezáleží na tom, jaké konkrétní zobrazení prošlo soustavou sít do mediální krajiny) a posilují externí vztahy znaku jako jednotky. Na začátku asi bylo důležité, jestli se TV NOVA zmocní králíků z klobouku jako svého ikonického znaku, nebo jestli jím bude pes Novák. Avšak jakmile tento ikonický znak vstoupil do ekvipolentních a privativních opozic (pes Novák je výhradní a jedinečný znak, protože má proti sobě nulu u ostatních stanic), tak se jakoby „odsémantizovává“ až do té míry, že může být nahrazen jiným znakem, který projde do mediální krajiny soustavou sít a který převezme Novákovu množinu vztahů, jimiž je v mediální krajině definován.

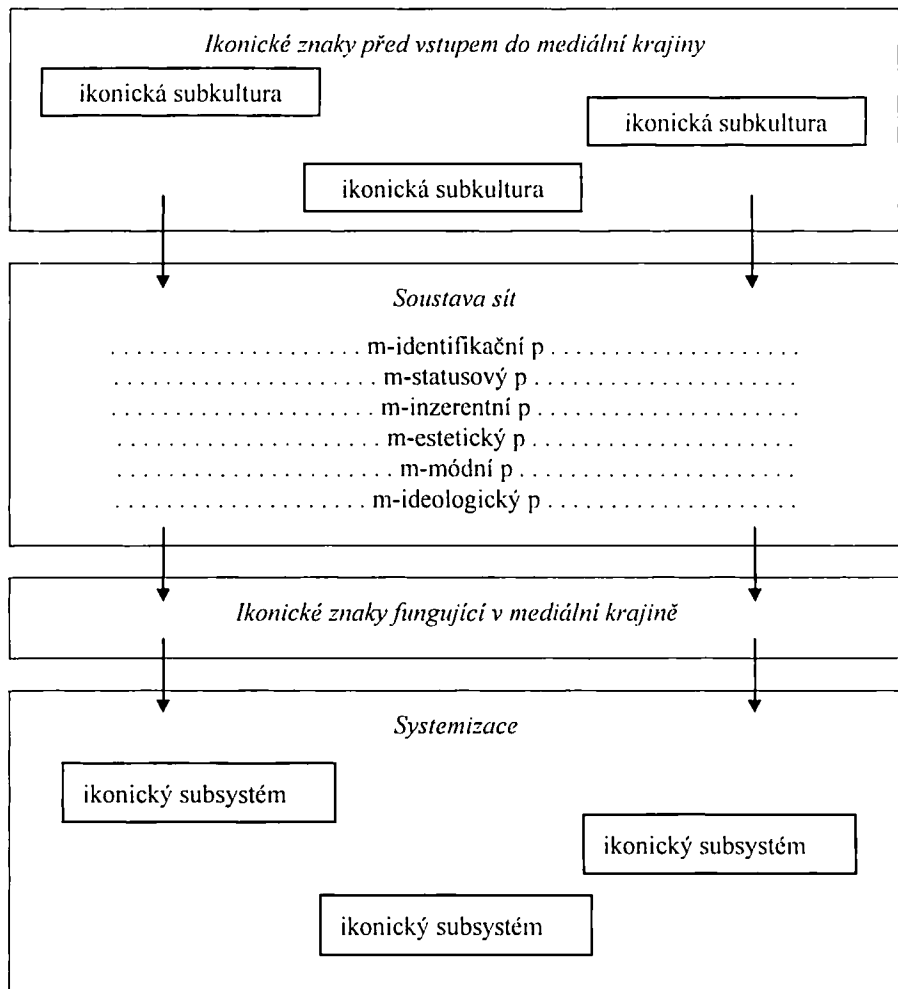
Vztahy mezi ikonickými znaky pak vytvářejí předpoklad k tomu, abychom byli schopni určit, které znaky mají v mediální krajině postavení centrální (obvykle mají největší počet vztahů, do nichž vstupují) a které mají postavení periferní. Tyto vztahy zároveň vytvářejí předpoklady k tomu, aby původně ikonické znaky přestoupily do kategorie symbolů.

Předpokládáme, že existují subkultury ikonických znaků, které jsou připraveny do mediální krajiny proniknout.⁴ Ikonický znak z těchto subkultur pak prochází do mediální krajiny přes soustavu kognitivních sít, která definují m-parametry. Pro jednotlivé ikonické znaky, které pronikly do mediální krajiny, je možné stanovit hierarchii těchto parametrů. Vytvořením vztahů mezi ikonickými znaky v mediální krajině vznikají ikonické subsystémy, u nichž lze stanovit množství a typy vztahů mezi jednotlivými znaky jak

⁴) Názorná je např. počítačová grafika, kterou grafíci/sprayeri prezentují na volných plochách, jež může proniknout do mediální krajiny a již se to v některých případech podařilo. (V naší mediální krajině zatím nezdolala, pokud nebudeme zed' nebo vagon metra považovat za ekvivalent billboardu.)

v rámci subsystémů, tak přes jejich hranice. Vytvořením vztahové sítě v subsystémech je posilována konvenčnost a arbitrárnost mezi označujícím a označovaným.

Obr. 1. Schéma fungování

Listopad 1989 otevřel mediální krajinu ikonické obměně. M-ideologický-p vyloučil ikonicitu reálného socialismu z masové komunikace. Srp, kladivo, pěticípá hvězda, rudá barva, sebevědomý slévač, krásná dojička, děti v modrých košilích s důvěrou hledící do budoucnosti, odhodlaný voják atp. se rázem stali masově nekomunikovatelní. I politické subjekty, které udržely kontinuitu v symbolické znakovosti (Komunistická strana Čech a Moravy) se ikonicky proměnily (dvě třešničky). Nově vzniklé subjekty, které se účastnily masové komunikace, se potřebovaly vybavit ikonickými znaky. Malá privatizace nahradila jednotu s klasem a ozubeným kolem tisíce soukromníků, kteří přes m-statusový-p a

m-identifikační-p hledali ikonické znaky pro své krámky. V tomto kontextu se řešily i složitější problémy: erotická zařízení musela svůj m-inzerentní-p řešit tabuově.⁵

Na mediální scénu vtrhla reklama, která nejdříve přenášela ikonické znaky ze zahraničí (Vizír a uzel na kapesníku) a pak vytvářela ikonické znaky adekvátní pro naše prostředí (káva Dadák, Orion – vaše čokoládová hvězda).

Novou ikonickou gramotnost přinesla elektronická média. Nejdříve počítačová grafika Windows a potom Internet rozšířily počet ikonických znaků, které prošly parametrovými síty, nebývalým způsobem.

Reklamní billboardy propojené s volební kampaní a s reklamními skandály (Vy-chutnej si svého kozla, Ty naše kozičky české, zelená václavka, kterou olizuje Čapkova Dášeňka) přinesly řadu ikonických znaků, které v rámci reklamních kampaní zasycují mediální krajinu a postupují řadou médií. Proti této velkoplošné ikonicitě můžeme postavit ikonické miniatury jako jsou razítka nebo vizitky.

* * *

Podívejme se na některé části mediální krajiny podrobněji:

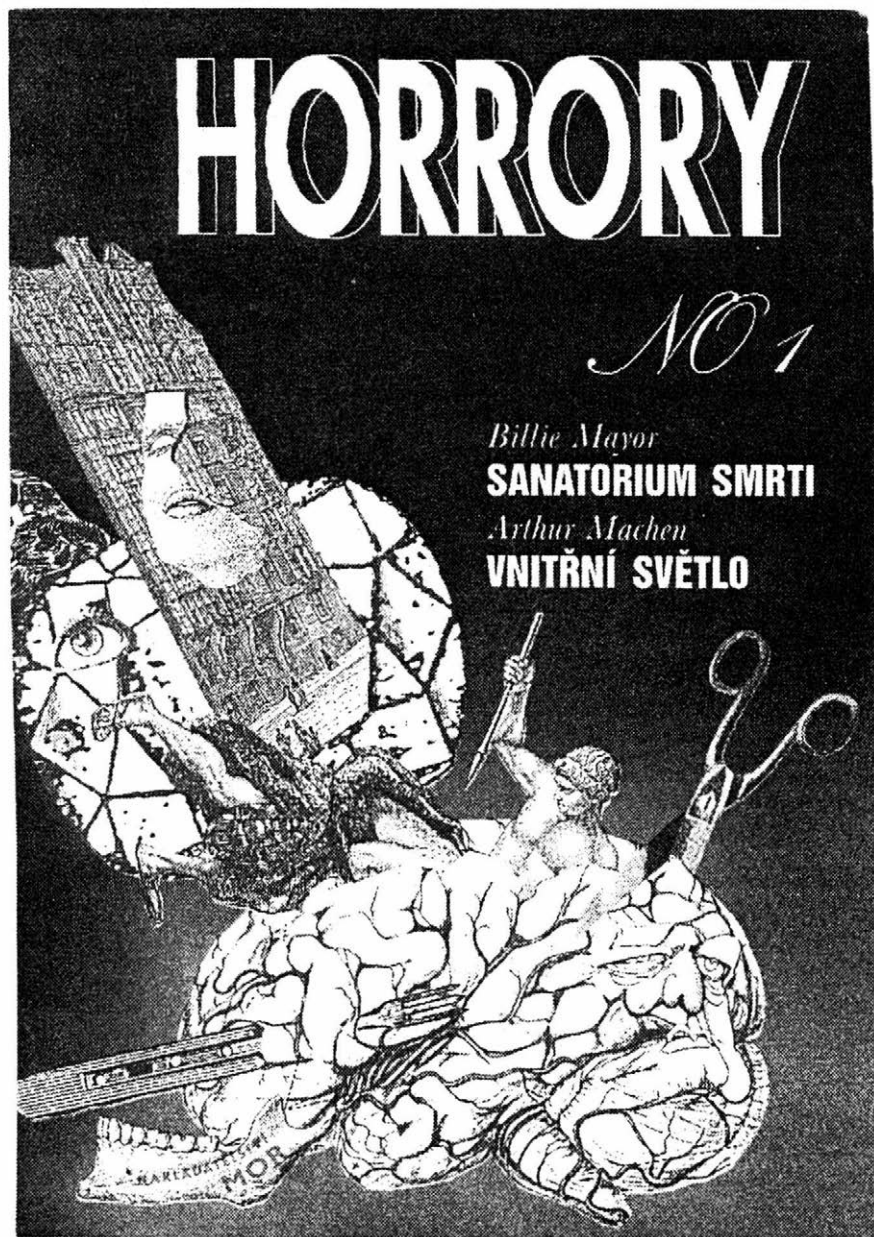
Ikonicitu české knihy má velmi prestižní tradici. V devadesátých letech tato tradice harmonicky pokračovala s tím, že technologické vybavení tiskáren se zásadním způsobem vylepšilo a desktopové publikování otevřelo ikonicitě brány relativní snadností zařazování ikonů do textu. Tento technologický moment byl navíc provázen rozhojněním mediální krajiny o publikace středního a nízkého vkusu, které s sebou přinesly (opět importovanou) ikonicitu Večerů pod lampou, Harlekýnů a Rodokapsů (Obr. 2).

Mohutný rozvoj prodělávaly také laciné tisky, paperbacky, jejichž úspěch na trhu je podmiňován nápadnou ikonicitou obálky. Zásadním rysem mediální krajiny v devadesátých letech je také nadprodukce knih v situaci, kdy vydávání se stalo předmětem soukromého podnikání. Nadprodukce posiluje konkurenční rysy a vychyluje ikonické znaky více k m-inzerentnímu-p, než by tomu bylo v dobách vyrovnané nabídky a poptávky.

Z hlediska objektivního pohledu na knižní ikony je třeba rozdělit obálku a vlastní knihu. Obálce jednoznačně dominuje kognitivní síto, které je definováno m-inzerentním-p. Je zajímavé, že ikony z obálek časopisů a ikony z obálek knih se dostaly do interakce. M-inzerentnímu-p se pak podřídily ostatní parametry a ostatní síta. Obálky knih jsou pak barvitě, dominuje jim ženský obličej nebo ženské tělo, často je souvislost mezi obsahem a obálkou velmi distanční (Obr. 3).

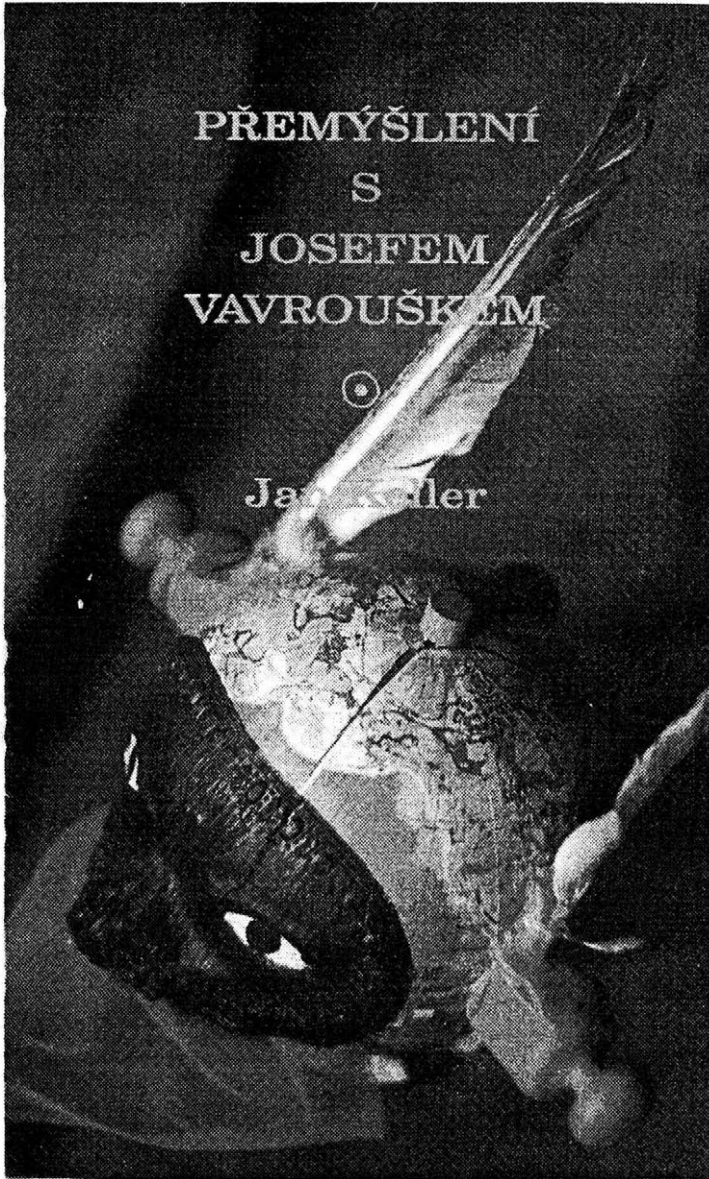
⁵) Nešlo o proměnu ikonicity pouze u nás. Na konferenci v Tallinu, která měla příznačný název „Homo postsoveticus“ (1993), vyzdobili pořadatelé jednací síň plakáty odhodlaných tváří obránců socialismu ze Sovětské armády, které rozvěsili po stěnách, a pod ně na stoly dali pornografickou produkci estonské současnosti. Prý nejbohatší v postkomunistických zemích. (Asi neznali situaci u nás.)

Obr. 2. Příklad ikonů z publikací středního a nízkého vkusu, nakladatelství Mor 1997

Billie Mayor
SANATORIUM SMRTI
Arthur Machen
VNITŘNÍ SVĚTLO

Obr. 3. Přemýšlení s Josefem Vavrouškem, Gál plus Gál 1997

Vlastní kniha má jinou dominanci pro parametry ikonických znaků: dominuje m-estetický-p, následují m-identifikační-p, m-módní-p, v další řadě pak fungují m-statusový-p, m-inzerentní-p, m-ideologický-p. Posledně jmenovaný parametr není zanedbatelný, i když jeho existence je podmiňována reakcí na tvrdou ideologickou kontrolu vydavatelské politiky v osmdesátých letech. Ilustrace knih jsou na vysoké úrovni, zvláště dětská kniha je stále prestižní. K české ikonicitě se přidaly oblíbené postavičky z kreslených filmů W. Disneye a dalších.

Novinová a časopisecká karikatura je ikonickým znakem *sui generis*, neboť prochází do mediální krajiny přes kognitivní síta právě proto, že dodržuje jejich opak. Tak

m-identifikační-p musí být dodržen, avšak m-statusový-p funguje kontraproduktivně, karikatura vychází ze statusu, ten oslabuje, aby jej vlastně sekundárně posilovala. M-inzerentní-p je nesen zesměšněním. Existuje tedy dosti důvodů si ikonického znaku karikatury všimnout podrobněji, i když jeho postavení v mediální krajině rozhodně není centrální, a to zejména díky existenci a přežívání tzv. Gumáků na TV NOVA. Karikatury politiků a celebrit v podobě gumových loutek jsou mediální inovací. Jejich životnost je obdivuhodná (na ČT 1 podobný projekt záhy ztroskotal), uvědomíme-li si úroveň mediovaných textů. Zřejmě přežívají proto, že autocenzura v jejich textech je oslabenější než v jiných mediálních kreačích.

Pornografické časopisy zařazujeme proto, že v osmdesátých letech v naší mediální krajině chyběly. Jde tedy o nový fenomén, který navíc musel překonat zobrazovací tabu. Také v pornografických ikonech nejde o harmonický vývoj od „nesmělých začátků“ k stále odvážnějšímu zobrazení, ale o převzetí postupů, podobně jako tomu bylo v reklamním diskursu. Ikony v pornografických časopisech procházejí do mediální krajiny přes dominantní kognitivní síta definovaná m-estetickým-p a m-inzerentním-p. Zobrazovaný sexuální akt by bez těchto parametrů nebyl prodejný. Ostatní parametry (m-módní-p, m-identifikační-p, m-statusový-p) jsou také přítomny, avšak uvědomujeme si, vzhledem k překračovanému tabu spíše s podivem: jak to, že nevadí, že fotografovaná modelka je identifikovatelná, jak to, že nevadí, že bude zřejmý její status sexuální pracovnice atp. Zajímavou roli sehrál i m-ideologický-p, který v počátcích pomáhal prosadit pornografické časopisy do mediální krajiny. Vznikem této části tištěných médií byla překonávána tzv. komunistická pruderie a pokrytectví.

Velmi zajímavá je ikonita firemních štítů a firemních reklamních spotů. M-identifikační-p a m-statusový-p, které vytvářejí trojici dominujících parametrů spolu s m-reklamním-p silně akcentují kontinuitu s první republikou a s třicátými lety. Tento retro-pohled ikonicky nahrazoval přerušovanou kontinuitu (Obr. 4).

Obr. 4. Mojap, velkoobchod textilem – příklad retroikonicity

MOJAP®
velkoobchod textilem
přímý dovozce

- Pánská, dámská, dětská konfekce
- Sportovní oděvy
- Bavlněný sortiment - spodní prádlo

Po - Čt 8⁰⁰ - 17⁰⁰
Pá 8⁰⁰ - 16⁰⁰

PŘI VĚTŠÍM ODBĚRU MNOŽSTEVNÍ SLEVA
TĚŠÍME SE NA VAŠI NÁVŠTĚVU
Pod návsí 11, 196 00 Praha 9 - Čakovice
Tel./fax: 68 70 489

Nejmarkantnější je třeba tento vývoj mezi pivovary a značkami piva. Ikonické vyrovnání mezi Škodou Mladá Boleslav a Škodou Plzeň, popř. podvody, jichž se dopouštěl bratr

ministra Igora Němce s nechráněnými ikony, jen dokreslují tuto retroatmosféru, stejně jako Havelkův synkopický orchestr a znovu uvedení (remaky – např. Až tě tvůj miláček zklame od Sester Havelkových) starých písní.

Poměrně novým, avšak pokud jde o kvantitu velmi výrazným fenoménem současně mediální krajiny jsou nabídkové katalogy. I tady jsou doslova přebírány tradice a ikonické dovednosti, které přicházejí do naší ekonomiky se zahraničním kapitálem. Ikony do katalogů přicházejí do mediální krajiny přes m-identifikační-p, který je v těsném závěsu následován m-inzerentním-p a m-estetickým-p. Identifikace a nabízení zboží se tak spojuje s krásnými dívkami (Obr. 5),

Obr. 5. Stránka z katalogu obchodního domu Kotva 1997, s. 65

**Blejzr,
který
musíte
mít**

35%
DISKONT

• S podšívkou

Blejzr
v 9 barvách

795,-

65

ladnými křivkami aut, rajsky barevnými exteriéry zahrad a něžnými a pastelovými interiéry domů. Upozorňovat na systémové vztahy, do kterých potřeby pro dům a zahradu, sportovní, společenské, kutilské oblečení, náčiní, nářadí a auta vstupují je téměř nadbytečné. Systémové vztahy totiž vytvářejí řetězce potřeb a s tímto cílem jsou ikonické znaky v nabídkových katalozích zveřejňovány.

Jakou proměnou ikonické znaky při vstupu do mediální krajiny procházejí bude zřetelně vidět na ikonu Václava Havla – sametového revolucionáře a Václava Havla – prezidenta. Jistě si ještě vzpomeneme na plakát, na kterém byl Václav Havel v modrém svetru, ve zcela civilním posezení a s výrazem, jako kdyby s námi právě rozmlouval. Pod touto fotografií byl text, že láska a pravda zvítězí nad lží a nenávistí. Ve srovnání s ním je portrét prezidenta visící na našich školách a úřadech velmi oficiální, strojený a retušovaný a nijak zvlášť se neliší od portrétů prezidentů předcházejících. To při soutěži různých zobrazení, která pronikala do mediální krajiny, se jako dominantní uplatnily m-reprezentativní-p a m-estetický-p. Také Dagmar Veškrnová měla své ikonické znaky před tím, než se stala první dámou, již v mediální krajině vytvořeně. Nová sociální role otevřela možnost vzniku nových ikonů. Ty však pronikaly do mediální krajiny přes parametry, které popíraly identitu s minulými ikony a měnily ikonicitu jak Dagmar, tak celého manželského páru (Obr. 6).

Vzdálenost, která mezi ikonicitou Dagmar Veškrnové a Dagmar Havlové nastala, svádí občas v mediální krajině k připomenutí minulých ikonů, které byly spojovány s herečkou. Neúspěšnost a trapnost takových konfrontací ukazuje na sílu, kterou ikonický znak má, když do mediální krajiny přes kognitivní síta, která jsme popsali pomocí parametrů, pronikne.

* * *

Co se tedy dá říci o ikonech v mediální krajině obecně? Zdá se, že ikonické znaky do mediální krajiny nepronikají snadno a že přirozeným důsledkem nesnadného pronikání je i nesnadný a pomalý odchod z této krajiny. I když jde o znaky ikonické, nabývají takto vlastností znaků symbolických a podílejí se na konstrukci sociální reality v médiích měrou nebývalou.

Systémové vztahy, do kterých ikonické znaky vstupují a které jsou založené v zásadě na ekvipolentních, mnohdy však na graduálních a někdy dokonce na distinktivních vztazích, posilují soudržnost a časovou odolnost ikonických znaků v mediální krajině. Způsob zobrazení prezidentského páru lze strukturně identifikovat v rozměru staletí, firmní ikony v rozměru desetiletí, pornografické ikony dokonce tisíciletí. Přesto jsme byli svědky změny, která není tak obvyklá, a být jejími bezprostředními pozorovateli je příležitost jedinečná. Během několika let se ikonicita mediální krajiny přebudovala, přičemž inspirační zdroje čerpala z retropohledu nebo z importovaných ikonů. Záhy si však vytvořila vlastní strukturní vztahy, které její identitu v současnosti zaštiťují.

Ze současného vývoje vyplývá, že mediální krajina je nasycena ikonickými znaky a že další příliv ikonů je málo pravděpodobný. To neznamená, že nebudou vznikat další ikony, že některé ikony nezaniknou, že nedojde k restrukturalacím. To jistě ano, avšak již v rámci systémových vztahů, které v nedávné minulosti vznikly.

Obr. 6. Prezidentský pár (Vlasta 29/97 s. 10)

Před našima očima proběhla a probíhá strukturování mediální krajiny, vytváření vztahů, systémů a subsystémů. Z empirického výzkumu a popisu vyplývá, že rozhodující kognitivní síta propouštějící ikony do mediální krajiny jsou definována parametry: m-statusový-p, m-inzerentní-p, m-estetický-p. M-ideologický-p se uplatňuje minimálně, spíše je vnímán jako nulový signál ve srovnání s předcházející mediální krajinou v osm-

desátých letech. (Otázkou ovšem zůstává, zda setrvačnost, kterou umožňují systémové vztahy ikonických znaků v mediální krajině, nebude vnímána přes m-ideologický-p, až se začne prosazovat změna.)

Po krátké expozici zahraniční ikonicity (např. v reklamním diskursu) se česká mediální krajina orientovala na vyhledání vlastní tradice a identity. Většina ikonů je proto laděna retro ve snaze zdůraznit přerušenu kontinuitu. Importované ikony (včetně třeba kovboje z reklam na cigarety) jsou méně účinné, a někdy dokonce kontraproduktivní.

OTAKAR ŠOLTYS je obecný lingvista a sémiotik. Do roku 1990 byl členem Ústavu pro jazyk český ČSAV, orientoval se na syntax, sémantiku a pragmatiku přirozeného jazyka, nyní působí na katedře masové komunikace Fakulty sociálních věd UK. Je orientován na jazykové a sémiotické aspekty mediální krajiny. Publikoval studie zabývající se volbami v roce 1990 a 1992, mediálním násilím, jazykem v sociálním kontextu, agendou, ovlivňováním v médiích atp.

Literatura

- Bühler, K. 1965. *Sprachtheorie*. Stuttgart: Fischer.
- Dijk, T. A. van (ed.) 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press.
- Dvanáct esejí o jazyce 1970. Praha: Mladá fronta.
- Grice, H. P. 1975. „Logic and Conversation.“ In *Syntax and Semantics. Vol. 3 Speech Acts*, ed. by J. Cole, L. Morgan. New York, San Francisco, London.
- Habermas, J. 1980. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt.
- Hajíčková, E. (ed.) 1975. *Studie z transformační gramatiky I*. Praha: MFF UK.
- Helbig, G. 1991. *Vývoj jazykovědy po r. 1970*. Praha: Academia.
- Heritage, J. 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Hjelmslev, L. 1971. *Jazyk*. Praha: Academia.
- Jakobson, R. 1985. *Izbrannyye raboty*. Moskva: Progress.
- Jakobson, R. 1960. „Linguistics and Poetics (A Closing Statement).“ Pp. 350-377 in *Style in Language*, ed. by Thomas A. Sebeck. Cambridge, MA: MIT Press.
- Janoušek, J. 1984. *Společenská činnost a komunikace*. Praha: Svoboda.
- Lamsler, V. 1969. *Komunikace a společnost*. Praha: Academia.
- Leška, O., J. Nekvapil, O. Šoltys 1987. „F. de Saussure and the Prague Linguistic Circle.“ *Philologica Pragensia* 30: 77-109.
- Lotman, J. 1977. *The Structure of the Artistic Text*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Machová, S. (ed.) 1974. *Principy strukturální syntaxe I*. Praha: MFF UK.
- Morris, C. 1975. *Semantics*. New York: Mouton.
- Morris, D. 1977. *Manwatching: A Field Guide to Human Behaviour*. New York: Harry N. Abraham.
- Nöth, W. 1995. *Handbook of Semiotics*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Petrusek, M. 1988. „Jazyk v západních sociologických teoriích.“ *Sociologický časopis* 24: 497-517.
- McQuail, D. 1987. *Mass Communication Theory: An Introduction* (2nd edition). London: Sage.
- Saussure, F. de 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Searle, J. R. 1976. „A Classification of Illocutionary Acts.“ *Language in Society*.
- Šoltys, O. 1983. *Verba dicendi a metajazyková informace*. *Linguistica* VIII. Praha: ÚJČ ČSAV.
- Vachek, J. (ed.) 1970. *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia.

Summary

An iconic sign, whose identity is based on the resemblance between signifiant and signifier, is a clue to the interpretation of the media landscape. It is evident that there are more iconic signs than those which penetrate into the media landscape. The author believes that the iconic sign penetrates into the media landscape through cognitive screens defined by media parameters. The main parameters, which determine contemporary signs in the media landscape, are the m-status-p, m-advertising-p, m-and aesthetic-p parameters. At present, the media landscape appears iconically closed (sealed off) and a structuralisation of signs into systems and a characterisation of distinctive features is taking place. The signs in the media landscape are retro-oriented and come from domestic cultural traditions.

* DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 1/1999

ČLÁNKY

Alena Šubrtová: Ke dvoustému výročí narození Františka Palackého

Vladimír Srb, Alois Andrlé: Industrializace a deagrarizace Československa 1950-1991
podle okresů

Miroslav Prokopec: Antropologické změny obyvatelstva České republiky ve 20. století

Marek Tietze: Diferenční úmrtnost podle pohlaví v Pobaltí

SČÍTÁNÍ LIDU

Milan Kučera, Dagmar Bartoňová: Domácnosti ve sčítání lidu 2001 (1. část)

RECENZE

Demografie (nejen) pro demografy (Vladimír Roubíček)

Rodina a měnící se gender role – sociální analýza české rodiny (Eliška Rendlová)

Fascinující výpověď o podsvětí lidské společnosti na sklonku tisíciletí (Bohumil Tesařík)

Českoslovenství – středoevropanství – evropanství (Alois Andrlé)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Anketa k obsahu a kvalitě *Demografie* (1998)

Pokus o ovlivnění populačního vývoje v Chýnově

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Komunikační strategie a ekonomický diskurs v tisku a televizi

K případu Kreditní banky Plzeň

ZDENĚK LOKAJ*

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Communication Strategies and Economic Discourse in the Press and Television

The case of Kreditní Banka Plzeň

Abstract: The article presents a critical analysis of the communication strategies of subjects which 'struggled' in the media in the case of Kreditní Banka Plzeň bankruptcy in 1996. A highly critical approach to a widely publicised case was enabled thanks to contemporary pragmatics, sociology, semiotics and psychology. This approach made it possible to inquire into intentions which accompany communication events. These intentions can be seen as communication strategies as a means of achieving communication goals. This reveals manipulation of information with the help of control over the information flow. The ability of the media to carry out their own strategies is then restricted. In this case, the media were influenced by such strong communication strategies that they were subordinate to them. The real goal of these communication strategies was hidden and led to tension between locutionary and illocutionary speech acts. Iconic signs (i.e. television pictures) seem to be more successful in maintaining illocution than symbolic signs (i.e. language). If there is a discrepancy between systems of signs in one message, then iconic signs are more successful.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 67-87)

V tomto článku se budeme zabývat komunikačními strategiemi a jimi ovlivněnou konstrukcí mediálních obsahů. Budeme vycházet z komunikační události a budeme se snažit dokázat, že vytvářené mediální obsahy jsou pod vlivem silných komunikačních strategií, které mají za cíl zajistit úspěšné přijetí komunikátu.

Uvidíme, že v okamžiku, kdy se událost v médiích transformuje do mediální narace, stává se mediální realita důležitější než to, co se ve skutečnosti odehrálo. To je velmi závažný fakt, neboť recipienti masmediálního sdělení jsou vystaveni působení právě jen této mediální narace.

Toto naznačil již v roce 1922 Walter Lippmann. Podle něho lidé nejednají na základě toho, co se ve skutečnosti stalo, ale podle toho, co si myslí, že se stalo. A jejich přesvědčení a víry formují z velké míry média. Podle mnoha výzkumů jsou média do jisté míry schopna strukturovat realitu způsobem, který jim samotným vyhovuje. Tato schopnost je ovšem limitována jejich vlastními technickými možnostmi (obvyklé praktiky zpravodajství, periodicitu, velikost prostoru apod.). Proto je možné toto strukturování reality ovlivňovat technikami tzv. „news management“ (např. během války v Zálivu vedla přísná kontrola informačního toku a umné využití potřeb a možností médií k tomu, že prakticky všechna západní média se sjednotila na způsobech hodnocení a informování o

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Zdeněk Lokaj, Varnsdorfská 3/338, 190 00 Praha 9 – Prosek, tel./fax (02) 88 18 72, e-mail lokaj@mail.fsv.cuni.cz

krizi) [McQuail 1994, Rojo 1995]. Uvidíme na analýze vybraného případu, jak tyto techniky ve skutečnosti fungují.

Řada dalších studií se zabývala zkoumáním vlivů a principů, s nimiž masová média pracují. Je již přijato za nezvratný fakt, že konzumenti médií jsou jejich obsahy ovlivňováni [McQuail 1994; DeFleur a Ballová-Rokeachová 1996]. Mnohé z mediálních obsahů ovlivňují recipienty jen náhodně, bez záměrů jejich podavatelů. Je však celá řada takových mediálních obsahů, které jsou vytvářeny zcela záměrně se snahou o ovlivnění postojů a především jednání příjemců. Jsou obsahy, které tuto snahu netají (reklama), ale jsou také obsahy, které se tento cíl snaží pečlivě skrývat. Nicméně oba druhy těchto obsahů se velmi rafinovanými a skrytými metodami založenými někdy až na práci s podvědomím či s pudovým chováním snaží o řízení chování a jednání.

V naší analýze vycházíme z jazyka jako sociálního produktu. Hlavní důraz pak budeme klást na pragmatickou rovinu komunikování tak, jak o ní hovořili R. Rommetveit, Teun van Dijk, S. Levinson, G. N. Leech, K. Hausenblas, F. Daneš a další.

1. Komunikační událost jako promyšlená strategie

Každá komunikační událost je komplexním jevem, který v sobě zahrnuje fakta objektivní reality, souhrn pravidel pro sociální interakci, vlastnosti obou komunikátorů a kanálu pro přenos sdělení, vlastnosti samotného komunikátu a vzájemný vztah těchto faktorů a pozorovatele [Janoušek 1968]. Záměr, který provází komplexní komunikační událost, budeme nazývat komunikační strategií.

Úspěch komunikační události závisí na tom, zda a jak spolu lidé v průběhu komunikace spolupracují. Tato spolupráce ovšem často není dobrovolná, nýbrž vynucená potřebou úspěchu kterékoliv komunikační události (potřebou domluvit se) [Šoltys 1981].

Americký filozof Paul Grice navrhl pro popis těchto jevů čtyři soubory rétorických principů (známé nyní jako Griceovy maximy), které jsou regulačními faktory zajišťujícími, že se komunikace nevydá na cestu slepou uličkou: maximu kvantity (komunikát musí obsahovat přiměřené množství informací), maximu kvality (informace musí odpovídat skutečnosti a nebýt zavádějící), maximu relevance (podání informace, která je v kontextové shodě, tedy relevantní, se situací – velmi často je tato maxima využívána například v reklamě), a maximu způsobu (tradované normy chování při projevu) [Grice 1975]. Uvedené maximy jsou pouze regulačními faktory, které nejsou podmínkou úspěchu komunikační události – událost může být (a bývá) úspěšná i v případě, že jsou maximy porušeny.

Toto rozdělení ovšem neřeší rozpory mezi skutečnou (např. gramatickou) stavbou komunikátu a záměrem komunikátora. Jiný filozof, J. L. Austin, na něhož později navázal i Searle, navrhl rozlišovat tři komunikační akty – lokuční, ilokuční a perlokuční. V lokučním aktu jsou přenášeny významy zachycené ve slovnících a v gramatikách. V další části komunikační události jsou významy odhalující sdělovací záměr buď vysloveny, nebo sdíleny bez vyslovení (ilokuční akt); (např. ilokučním aktem může být persvaze, častá v masově komunikovaných textech, nařizování či rozkazování). Poslední částí komunikační události je akt perlokuční, který je v podstatě splněním komunikačního cíle, behaviorálně ověřeným činem. Je však nutné rozeznávat, co je ještě perlokuční akt jako dosažení určitého efektu (*achieving of certain effects*) a co až další konsekvence samotného perlokučního aktu [Austin 1962].

Záměrné využívání sil mluvních aktů v masové komunikaci může být velmi silným prvkem komunikačních strategií a uvidíme v analýze vybraného případu, že je také hojně využíván.

V řadě případů však ani mluvní akty, ani maximy nemohou objasnit, jakým způsobem získáváme v komunikaci určité kontextové a konsituační informace, jako jsou časové a sociální vztahy mezi účastníky komunikace, potřebná mínění a záměry komunikační události. K získání těchto informací slouží inference: každá komunikační událost s sebou nese řadu těchto pragmatických inferencí, které nejsou ani literárním významem promluvy, ani konvenčním obsahem komunikovaného. Inference jsou přitom systematické a recipienty stejným (nebo podobným) způsobem dekódovatelné [Levinson 1992].

Komunikace se odehrává pomocí různých znakových systémů (symbolický systém jazyka, ikonické znaky obrazu) [Saussure 1996, Barthes 1997, Nöth 1995]. Některá média pak využívají i více znakových systémů: (v televizi se na sebe vrství symbolické znaky jazyka a ikonické znaky obrazu, které nemusí vzájemně korespondovat. Obrazová část navíc může být vícevrstevná, tedy jednotlivé ikonické znaky se zde mohou snadno prolínat a spolupůsobit na recipienta. Suma znaků je pak důležitější než jejich jednotlivé významy. (Vícevrstevné znaky obsahují například znělky zpravodajských pořadů – Právě dnes, Události – ale najdeme je i ve zpravodajských šotech.) [Barthes 1997; Jiráček, Nekvapil a Šoltys 1996].

Znak (a tudíž i naše interpretace) pracuje s kulturním i psychologickým předporozuměním [Anzenbacher 1991]. Psychologické předporozumění, které je čistě individuální, je pro nás téměř nemožné vysledovat (museli bychom se zabývat asi psychoanalýzou každého individua), avšak přesto musíme počítat s tím, že také vstupuje do „hry“.

Vysledovat můžeme především kulturní předporozumění, soubor určitých zvyklostí, konvencí, norem atd., vlastněný určitou skupinou jednotlivců, např. národem. (To je také důvodem, proč kritická analýza diskursu vyžaduje i historické a sociologické znalosti.) [Fowler 1991]. Přesto je to velmi obtížné – jediným záchytným bodem pro nás je tzv. dobová estetická norma, kterou tvoří veškerá pozadí daného znaku (např. textu). Za pomoci této „normy“ jsme pak schopni dané znaky interpretovat, avšak je třeba mít na paměti, že nikdy nemůžeme doposledka odhalit, jaké všechny kontexty a předporozumění mohou vstoupit u recipientů do hry.

2. Událost a narace

Události, které vstupují do médií, jsou jen pouhým předpokladem pro vznik zprávy a podléhají dvěma faktorům: dvojnásobnému výběru a transformaci.

V prvním kroku vybírají média mezi různými událostmi, a to nejen s ohledem na jejich konvečně vnímanou důležitost, ale také podle vlastních hodnotících kritérií, která jsou zaměřená na naplnění komunikační strategie samotného média. Při výběru událostí tedy nerozhoduje jejich „objektivní“ důležitost a závažnost přinášených informací, ale jejich „ochota“ rezonovat se strategií samotného média a také schopnost obstát v konfrontaci s mnoha systémy znaků, které jsou integrální částí mediální krajiny. Ve druhém kroku je pak samotná událost proseta dalším sítem, které vyčlení „méně důležitá“ fakta.

Výběr událostí ovlivňuje její hodnota jako zprávy – faktorů pro posouzení hodnoty zprávy je celá řada, velmi přehledně jsou zpracovány ve studii J. Galtunga a M. Rugeové o strukturování a výběru zpráv [Galtung a Ruge 1973] a je nad rámec tohoto článku se jimi podrobně zabývat.

Jakmile se událost dostane do média, stává se předmětem transformace, která závisí jednak na technických vlastnostech média (tisk, televize) a také na vlastním zájmu média a jeho komunikačním záměru. Je jasné, že nelze změnit objektivní fakta (výsledek sportovního utkání, zprávy o počasí), ale veškeré obsahy, které mohou být interpretovány (jak se událost stala, její význam), také jsou interpretovány a transformovány. Tištěná média nabízejí jiný svět než elektronická média a je docela dobře možné, že se tytéž události nemusejí odehrát díky těmto zákonitostem zcela shodně, i když budou prezentovány souběžně.

Víra v to, že každou zprávu o události provází identifikovatelný sdělovací záměr [Dijk 1985], je také silným diferenciativním prvkem. Základní vlastností zprávy však je, že na rozdíl od události má svou obvyklou strukturu, strukturu se začátkem, středem a koncem (i když otevřeným), a tím realitu předjímá, klasifikuje a vyhodnocuje.

Událost je také transformována podle systému hodnot, který existuje před vytvořením zprávy [Fowler 1991]. Ta se tak stává bezprostředně závislá na sdílených hodnotách a je vlastně výrazem existujícího stavu ve sdílení těchto hodnot [DeFleur a Ballová-Rokeachová 1996]. Síla diskursu je potom obrovská a závisí na interakci mezi přirozeným jazykem, který nabízí entity a relace, jež mohou být v souladu s artikulací události (ale také nemusejí), a kontextem, ve kterém je tento jazyk využit [Leech 1983, Levinson 1992].

Z procesů, které medializaci události provázejí, jsme si vybrali popis a výklad postupu, kterým jednotlivá média zpracovávají událost do zprávy tak, aby právě jejich zpráva byla komunikačně úspěšná. Chceme se zabývat souborem jevů, které bychom metaforicky nazvali komunikační strategie a které identifikovatelným a popsatelným způsobem proměňují událost k předpokládanému obrazu svých příjemců.

3. Předpoklady pro analýzu komunikačních strategií

Pro naše další zkoumání jsme formulovali těchto několik předpokladů:

1. Komunikační strategie jsou velmi proměnlivým a rafinovaným fenoménem, který má zajistit podavateli komunikační úspěšnost, aniž je příjemce snadno rozpoznává (identifikovaná strategie může být kontraproduktivní), a proto jejich záměr a cíl bývá v mnoha případech skrýván. Komunikační událost se pak v takovém případě ve svém lokučném aktu liší od aktu ilokučného. Úspěch komunikační strategie závisí na použitých prostředcích a jejich inferenčním potenciálu, který do komunikační události vnáší. Média tak fungují ve dvojí roli. Jednak vybavují komunikáty, které masově šíří, řadou velmi sofistikovaných strategií, a ty jim zajišťují komunikační úspěch u příjemců, jednak umožňují inferovat (vnášet) komunikační strategie aktérů do komunikačních strategií médií, a tím se umocňuje složitost výsledného efektu. Není to však nic neobvyklého – v pragmatické dimenzi komunikace je takový druh složitosti obvyklý.

2. Příklad Kreditní banky Plzeň je však jedním z řady případů, kdy média ve velké míře podřídila svou komunikační úspěšnost komunikačním strategiím jednotlivých aktérů zúčastněných v celém případě. Tím jejich vlastní komunikační záměry nabyly sekundárního postavení. Zvláště v takové situaci se pak může stát, že média (nelze však prokázat, zda vědomě a záměrně či nevědomě) konstruují takovou „realitu“, která přebije události a stává se mnohem důležitější než to, co se opravdu odehrálo.

3. V naší analýze se pokusíme odhalit prostředky, kterými byly jednotlivé komunikační strategie budovány, popíšeme vnitřní logiku narace i její designativní prověřování. I

když u mnoha komunikačních strategií, zvláště u těch, které jsou vytvářeny skupinami na udržení a prosazení svých ekonomických či politických zájmů, mají zůstat ilokuční mluvní akty skryty, předpokládáme, že jsme schopni na základě intence ke komunikační úspěšnosti a na základě poznatků, které máme o komunikační strategii, rekonstruovat záměry, cíle a skryté metody použité při jejich prezentaci.

Následující text bude prověřováním těchto předpokladů. Pro analýzu jsme potřebovali zvolit takovou událost, která byla dostatečně a rozmanitě v médiích prezentována. Bez nároku odborně do problematiky proniknout jsme vybrali krizi a odebrání licence Kreditní bance Plzeň v roce 1996.

4. Případ Kreditní banky Plzeň

Nyní se pokusíme popsat událost, aniž bychom z ní dělali text, i když to podle našeho teoretického přesvědčení vlastně není možné: Když se v květnu 1996 objevily v tisku informace, že hospodaření Kreditní banky Plzeň není zcela v pořádku, jen pár zasvěcených tušilo, že se z prvních nevýznamných náznaků vyvine asi největší kauza, jaká kdy české bankovníctví postihla. Během července a srpna se rozhodlo o tom, že Kreditní banka Plzeň bude další v řadě malých a středních bank, které zaplatí „cenu za transformaci české ekonomiky“ [*Hospodářské... 1996*].

V předchozích dvou letech se do problémů dostalo celkem 13 malých a středních bank. České bankovníctví se otráasalo v základech. Veřejnost měla obrovskou nedůvěru vůči celému bankovnímu sektoru a zodpovědní činitelé (guvernér České národní banky Tošovský a ministr financí Kočárník) prohlašovali, že čistka v českém bankovníctví je u konce a že pády dalších bank nehrozí.

V této zjištěné atmosféře se pak začaly objevovat znepokojující zprávy o problémech ve čtrnácté bance – Kreditní bance Plzeň. Celý případ postupně nabral forem hysterie. Do kauzy se zapojovaly nejen vlastníci a akcionáři banky a poškození věřitelé, ale i další významné bankovní domy, investiční fondy, Fond národního majetku, Česká národní banka, ministerstva financí a vnitra, politické strany, vláda a Parlament. Média informovala o celém případě téměř denně, někdy i v několika materiálech, mnohokrát dokonce jako o hlavní události.

Zpravodajství mělo i přes kvantitativní nadbytek zpráv o situaci v Kreditní bance (vyjma *Lidových novin*, kde zpravodajství téměř chybělo) jeden hlavní znak – absenci faktů. Útržkovité a náhodně sehnané informace, které média prezentovala, se pak dostávaly pod palbu pečlivě vybírané munice jednotlivých zájmových skupin.

Po srovnání materiálů v pěti hlavních denících (*Mladá fronta Dnes*, *Právo*, *Hospodářské noviny*, *Zemské noviny* a *Lidové noviny*) a hlavní zpravodajské relaci Události na České televizi můžeme říci, že se celý tok informací štěpí na tři hlavní proudy – stanovisko, které zastávají politici (koaliční a opoziční stanovisko se zpočátku liší jen zdánlivě a ke konci sledovaného období se zcela shoduje), banky, které byly přímo či nepřímo zapojeny do celého případu, a jeden z hlavních akcionářů banky, dravá finanční skupina Motoinvest.

Jednotlivé subjekty rozehrály přímo šachovou partii, kde média, odkázaná na informace, sloužila jejich zájmům pouze jako prostředník. Jejich tolik opěvovaná role svobodného určování agendy byla nanejvýš potlačena – psalo se o tom, co chtěli ti, kteří mají informace. Vzhledem k informační blokádě pak každá špetka informace zasáhla přední stránky novin. Přímá interakce se však i nadále odehrávala mezi médii a jejich recipienty.

Než začneme se samotným rozbořením mediálních obsahů, zbývá podotknout, že jednou z nejučinnějších komunikačních strategií je použití příběhu. Prakticky jako lidstvo samo je staré vypravování příběhů, které tvoří jednu ze základních součástí naší kultury. Počínaje bájemi a pověstmi buduje se v lidském předporozumění vztah k přijímání příběhů. Mytologie příběhů dokonce leckdy přebijí racionální poznatky. Příběh také plní jednu důležitou psychosociální roli: dává nám uniknout z racionálního světa ke světu snovému. Neříká nám, co skutečně bylo, ale vybíráme si z něj, co chceme, aby bylo [Fromm 1992].

Použití narace pak z těchto důvodů hraje také hlavní roli ve strategiích aktérů komunikace. Nikdo, snad kromě několika novinářů, se nesnažil předkládat veřejnosti skutečná fakta, ale jen vhodně zvolenou narací, která by oslovovala cílové skupiny a jejich hodnoty, vyprávět o sobě. Vyprávět tak, jak si přáli veřejnosti představit skutečnost.

V úvodu každé z následujících tří kapitol budeme resumovat jednotlivé strategie ve formě příběhu. Jsme si vědomi toho, že tím jednotlivé strategie již částečně interpretujeme.

5. Narace č. 1: My nic, jsme poctiví bankéři

Takto pravily banky (resumé):

Potíže, do kterých se dostala Kreditní banka na přelomu roku 1995 a 1996, by mohly způsobit České pojišťovně problémy. Tento náš největší pojišťovací ústav se však přece nemůže dostat do potíží. Požádal proto stát a banky s významným podílem státu, aby mu od problematické Kreditní banky pomohly. Jako první se přihlásila renomovaná Československá obchodní banka, která oznámila úmysl problematický ústav za symbolickou cenu odkoupit. Krok ČSOB vyvolal spekulace na finančních trzích, zvláště když ČSOB po týdnu jednání od celé transakce odstoupila. O problematický ústav se poté měla starat Investiční a Poštovní banka.

Za potíže plzeňského ústavu může auditor (firma HZ), který úmyslně zkresloval informace o stavu banky a znemožnil tak *de facto* České pojišťovně efektivně ústav řídit.

Nebo že by za pádem banky byl někdo jiný? Ukazuje se totiž, že ztráta bude vyšší než původní čtyři miliardy, dokonce myslíme, že vyšplhá až na závratných 12 miliard korun. A to musel někdo rozkrást. Pardon, pánové z HZ, už to víme, jedná se opět o mladíky z Motoinvestu.

My však za nic nemůžeme. Vždyť i my jsme se mohli stát obětí jejich loupežného tažení! [Lidové... 1996, Právo 1996, Mladá... 1996, ZN – Zemské... 1996, Hospodářské... 1996]

(1) 18. června 1996, *Mladá fronta Dnes*

Pojišťovna odmítá vinu za stav Kreditní banky

Česká pojišťovna, která byla poslední tři roky jedním z rozhodujících vlastníků Kreditní banky, podle náměstka Jaroslava Daňhela odmítá odpovědnost za špatnou finanční situaci plzeňského ústavu. Ten minulý týden koupila za symbolickou jednu korunu Československá obchodní banka, aby zabránila jeho krachu.

„Pojišťovny by obecně měly být spíše pasivními investory, a to byl také náš záměr v Kreditní bance,“ uvedl Daňhel. Česká pojišťovna přitom ještě na podzim minulého roku vážně uvažovala o tom, že Kreditní banku začlení do své rozsáhlé finanční skupiny, ve které byla kromě Pragobanky také Kapitálová investiční společnost a penzijní fond.

Česká pojišťovna i Československá obchodní banka se shodují v tom, že potíže Kreditní banky vznikly už v počátku její činnosti, kdy poskytla mnoho problematických úvěrů

na malou privatizaci. Podle Daňhela již nemohli lidé dosazení do vedení banky pojišťovnou tento stav zvrátit.

Kreditní banka evidovala ke konci roku 1994 úvěry v objemu 9,4 miliardy korun, podle posledních známých údajů z konce loňského září však suma půjček poklesla pod osm miliard korun. Náměstek Daňhel připustil, že tento pokles souvisel se snahou České pojišťovny řešit krizi Kreditní banky. Odmítl však upřesnit, jaká operace to byla.

Představenstvo pojišťovny se připojilo k pátečnímu prohlášení šéfa ČSOB Pavla Kavánka, který obvinil auditorskou firmu HZ z toho, že v minulosti nepravdivě zobrazovala hospodaření Kreditní banky. „Hledáme firmu, která by prozkoumala možnost žaloby na HZ za špatný auditorský výrok,“ uvedl Daňhel.

Firma HZ Praha, která patří ke třem největším domácím auditorským podnikům, ovšem nařčení ČSOB a České pojišťovny jednoznačně odmítá. „Náš výrok za rok 1994 jsme schopni obhájit. Pokud by jej někdo napadal, použijeme podklady a argumenty, které máme, abychom dokázali, že snaha o neobjektivnost není na naší straně,“ řekl společník HZ Miloš Havránek. Podle něho firma navíc upozornila Kreditní banku na vážnost situace už koncem loňského prosince.

„Pan Kavánek, který je předsedou dozorčí rady České pojišťovny, proto měl a mohl být informován už loni. Pokud nebyl, je to jeho chyba,“ dodal Havránek. Podle něho je jednodušší napadnout auditora, který se nemůže účinně bránit, protože je vázán slibem mlčenlivosti vůči klientovi, než poukázat na negativní výsledky vlastní práce.

Komunikátoři jednotlivých bank s Českou národní bankou v čele využili pro své komunikační záměry empatie, které se jim mělo dostat (a také dostalo) od recipientů. I oni se přece mohli stát obětí kriminálních živelů. Taková strategie je velmi důvěryhodná – obecně je známo, že jen mezi lety 1989 a 1992 vzrostla kriminalita na trojnásobek. Policejní síly nebyly schopny tento nárůst zvládnout a objevily se také nové formy kriminality – tzv. kriminalita bílých límečků [Feierabend et al. 1996a].

Česká pojišťovna, hlavní akcionář Kreditní banky, se v prvním kroku snažila zbavit odpovědnosti za celý problém. Výrazy jako „odmítá odpovědnost“, „pasivní investor“, „nemohli zvrátit“ (viz ukázka) implikují vnějšího činitele, který celý krach způsobil a jenž stál mimo kontrolu a možnost ovlivnění Českou pojišťovnou. „Potíže vznikly“ již na počátku existence Kreditní banky, „kdy poskytla mnoho problematických úvěrů“.

Ve druhém kroku Českou pojišťovnu podpořil i nový vlastník Kreditní banky – ČSOB, která ji koupila za jednu korunu, aby „zabránila krachu“ a ochránila tak zájmy klientů. Podobně hovoří později i ČNB, které jde také o klienty zkrachovalé banky.

Bylo tedy nutné najít viníka celé situace, a tím se stal nejdříve auditor – firma HZ. Komunikátoři tedy používají výrazy jako „obvinil“, „nepravdivě“, „možnost žaloby“, „špatný“. Není pochyb, kdo je tedy jedním z původců celé krize. A není také pochyb o tom, že Česká pojišťovna je ve všem nevinná. Česká pojišťovna však již dříve chtěla vyřešit situaci sama („záměr“, „uvažovala“, „začlení“, „snahou“, „řešit krizi“), ale nemohla, neboť byla dezorientována „špatnou“ prací auditorů. Až později se ukázalo, že auditor je jako viník objekt nevhodný.

Zacílení strategie odpovídá jejímu obsahu – dominují mu emotivní argumenty a celý příběh je tedy namířen na city. Svědčí o tom již citované výrazy, absence logických argumentů a snaha zbavit se viny. Druhým prvkem bylo i uklidňování emocí – bankéři mířili na znovuzískání důvěry v bankovní sektor a opečování vlastní tváře. Až do poslední chvíle se jednalo jen o běžné potíže, kterých se banka mohla snadno zabavit spojením s ČSOB, která měla „zabránit krachu“. Také ČNB ujišťovala, že si klienti si mohou být jisti svými vklady.

Při téměř naprosté absenci informací, kdy skutečný stav zná jen několik zasvěcených, se nejdůvěryhodnějším komunikátorem stává ten, kdo má přístup k informacím, nejlépe z titulu své funkce. „Společenské elity jako dodavatelé informací velké důležitosti disponují relativně velkým potenciálem sankcí a mohou užití svých informací zpravidla relativně dobře kontrolovat“ [Kunczik 1995: 132]. Bankéři, kteří zprvu jako jediní mohli mít informace o celé kauze, pak hbitě využili svého postavení a pozornosti médií a za hodnotné informace vydávali jimi produkovaná a pro ně vhodná sdělení. Jejich úspěch byl ještě posílen faktem, že zvláště v naší kultuře je názorový vůdce (opinion leader) silným prostředkem informační důvěryhodnosti.

Tohoto postavení pak také bankéři využili, když, tentokrát již společně, hledali nového viníka. Stal se jím Motoinvest – finanční skupina, která podnikla rozsáhlé operace a útoky na investiční fondy a banky. Emotivní ladění narací s absencí logických argumentů a důkazů může působit stejně nebo velice podobně na všechny recipienty, a to i s vědomím, že lidé s vyšším mentálním věkem (vyšším vzděláním či intelektem) by měli být emotivně laděným naracím odolnější.

6. Narace č. 2: „Chudáci kluci finančníci“¹

Takto pravil Motoinvest (resumé):

Objevili jsme se v roce 1994 mezi akcionáři Kreditní banky, kde jsme získali místo v představenstvu a dozorčí radě. Naši odborníci vymysleli geniální projekt útoku na největší privatizační fondy. Celý projekt podpořila Kreditní banka Plzeň, která na spolupráci s námi rozhodně neprodělala.

Vždy jsme se snažili vydělat poctivými obchody. Jenže když velcí bankéři zjistili, že je chceme připravit o kus koláče, který by mohli sníst sami, neváhali použít všechny dostupné prostředky, aby nás vytlačili z bankovní sféry.

Vše vyvrcholilo tím, když policisté vyšetřující krach KrB zcela nesmyslně obvinili dva naše kolegy a kladli jim za vinu podíl na krachu banky. Pravdou je, že tito lidé spolupracovali s Kreditní bankou, ale vždy se jí v její špatné finanční situaci snažili pomoci. A navíc, na popud „shora“ se zatčením našich lidí policie snaží odvrátit pozornost od skutečného pozadí případu, do něhož jsou zapojeni významní politici a politické strany, s ODA v čele. My jsme jen obětními beránky ve vyšší hře [Lidové... 1996, Hospodářské... 1996, Mladá... 1996, ZN – Zemské... 1996, Právo 1996].

(2) 17. září 1996, ZN – Zemské noviny

Šéf Motoinvestu: Viníci krachu Kreditní banky jsou na svobodě

Vyšetřovatel zabývající se případem Kreditní banky Plzeň (KrB) včera obvinil z trestného činu napomáhání ke zpronevěře a poškozování věřitele dalšího finančníka. Soudce rozhoduje o jeho vazbě. Podle důvěrných informací ZN je jím ředitel společnosti Kreditaktiv Pavel Roučka, jenž byl i ředitelem Plzeňské banky, kterou ovládá Motoinvest.

Krajský státní zástupce A. Hrbotický jméno dalšího obviněného oficiálně odmítl sdělit. Vedle něj jsou již obvinění výkonný ředitel Motoinvestu J. Dienstl (vyšetřován na svobodě), D. Knop-Kostka ze společnosti Lexus, bývalý generální ředitel KrB J. Peterka a členové představenstva banky E. Václavík a M. Nenádl. Všichni jsou vyšetřováni ve vazbě. Generální ředitel Motoinvestu P. Týkač však považuje všechny obviněné osoby za nevinné. Skuteční viníci krachu Kreditní banky podle něho běhají zatím bez problémů po svobodě.

¹) Respekt, titulěk článku ze dne 7. října 1996.

Zná jejich jména, s ohledem na bankovní tajemství je však nemůže uvést. Policie jej zatím nekontaktovala, aby svá zjištění sdělil. Podle Tykače je zarážející skutečnost, že se nikdo nezabývá faktem, že představitelé Motoinvestu J. Dienstl a Knop-Kostka vstoupili do banky v době, kdy byly již uzavřeny úvěry v hodnotě 9,1 miliardy Kč, z nichž se vrátilo pouze 600 milionů. Deset největších dlužníků, z nichž největším byla firma z Nizozemska, představovalo hodnotu 3,4 miliardy Kč. Devět úvěrů nikdy nikdo nezačal splácet u desátého se platily pouze úroky.

„Tady bych možná hledal viníky příčin krachu Kreditní banky, ptal bych se, kdo poskytl tyto úvěry. Proč nevěnuje policie pozornost filiálce Kreditní banky v Klášterci, která poskytla 98 % špatných úvěrů v hodnotě téměř dvou miliard korun,“ dodal Tykač. Dále řekl, že podle informací, které se objevují na veřejnosti, měl mít z uzavíraných úvěrů provizi šéf sekretariátu poslance Parlamentu, který v minulosti zastupoval ODA, což rovněž není stále předmětem šetření. Bývalý tajemník kanceláře někdejšího poslance za ODA, nyní senátního kandidáta ODS T. Ježka a zároveň poradce někdejší generální ředitelky zkrachované Kreditní banky Plzeň P. Dvořák odmítá jakékoliv spojení se společností Motoinvest a s kauzou KrB.

Podle zdrojů blízkých ODA by se za Tykačovým názorem mohla skrývat nářadka na některé aktivity bývalého člena ODA T. Ježka, které však nebyly nikdy oficiálně potvrzeny. Kudláček ale naprosto vylučuje, že by s případem Kreditní banky mohl být spojován někdo, kdo je v současné době v „dresu ODA“. P. Tykač z Motoinvestu vidí v obvinění jeho čelných představitelů i záměr, aby se veřejnost rychle uklidnila. Obvinění vůči Motoinvestu byla podle něho vznesena na základě určité společensko-politické objednávky, jak podle něho vyplynulo i z náznaku policistů. Výroky Pavla Tykače „ostře odmítl a dementoval jako nesmyslné“ pro ZN tiskový mluvčí Ministerstva vnitra Jan Šubert.

Obchody, na kterých se spolu s Kreditní bankou Plzeň podíleli představitelé Motoinvestu J. Dienstl a J. Knop-Kostka a které vedly státního zástupce k jejich obvinění z několika trestných činů, byly podle Tykače legální a byly konzultovány s orgány bankovního dozoru České národní banky, dozorcí radou a představenstvem Kreditní banky. Nemají nic společného s trestnou činností. Motoinvest proto plně podporuje vznik vyšetřovací komise a je ochoten financovat činnost jakýchkoli zahraničních auditorských firem, které by o obchodech vydaly posudek, prohlásil generální ředitel Motoinvestu P. Tykač. (...)

(Toto je asi jedna polovina článku.)

Narace č. 2 je založena na účinném psychologickém jevu – snaze vzbudit u recipientů informací soucit se svým osudem a vytvořit dojem, že obviněný je obětí mohutného spiknutí bankovní sféry. Celá strategie je postavena na dominanci emocí, a proto zcela zákonitě absentují fakta.

Strategii finanční skupiny Motoinvest v podstatě předurčila strategie bank. Bankéři hledali viníka, obětího beránka, na něhož by mohli svalit vinu za krach Kreditní banky. Stal se jím nepohodlný a dravý Motoinvest, který ovšem nelenil a s vděkem vnucovanou roli přijal. Také se zde opakuje moment, který Motoinvest užil při rozruchu kolem tzv. třetí vlny kupónové privatizace: snažil se vzbudit dojem, že je skupinou pologeniálních ekonomů, selfmademanů, kteří uskutečňují svůj americký sen.

Strategie měla dva základní nosné pilíře: vzbuzení zájmu veřejnosti a předstírání ukřivdnosti. „Předstírání ukřivdnosti je jednou ze základních technik získávání něčí přízně, čili ingraciace“ [Kwarcia 1996]. Tato strategie je velmi účinná, neboť lidé již od přirozenosti přejí slabšímu, zvláště pokud se postaví jasně přesile, dané jak objemem majetku, tak i institucionálně. Nezapomínejme také, že postavit se moci bylo, i když mlčky, v našich krajích vždy ceněno [Feierabend et al. 1996a, b].

Jak dokládá citovaný článek ze *Zemských novin*, mluvčí Motoinvestu často ujišťovali, že jejich uvěznění představitelů jsou nevinní a že se jedná jen o záměr politických kruhů namířený na uklidnění veřejnosti. Jakási tajemná moc („společensko-politická objednávka“) zapříčinila uvěznění „nevinných“. „Skuteční viníci“ pak „běhají na svobodu“ implikuje, že uvěznění lidí z Motoinvestu je omyl nebo záměrná akce, v níž vina nehraje roli. Je téměř jasné, že veřejnost se raději přikloní na stranu ukřivděného slabšího, kterého se kdosi s mocí pokouší poškodit. Motoinvest také ujišťuje, že všechny transakce byly legální („byly konzultovány“, „nemají nic společného s trestnou činností“) a že je řádným členem společnosti („podporuje vyšetřování“, „je ochoten financovat“ auditory atd.).

Motoinvest se také nesnaží uvést neformálně logické argumenty na svoji obranu, ale odvádí pozornost a napadá práci policie, kterou hodnotí („nekontaktovala“, „zarážející“, „nikdo nezabývá“). Policie, jak již jsme uvedli výše v části o strategii bank, má u veřejnosti špatné renomé kvůli vysoké kriminalitě, jež zůstává v řadě případů neřešena. Motoinvest se tedy podivuje nad policejními metodami, které označuje za výraz zoufalství a radí policii, jak správně postupovat. („Tady bych hledal“, „ptal bych se“, „proč nevěnuje“ atd.)

Ve vystoupeních představitelů Motoinvestu se objevují klasické rétorické prvky, jako je řečnická otázka („Proč nevěnuje policie pozornost...?“), jež v sobě obsahuje odpověď.

O tom, že jejich strategie byla úspěšná, svědčí i výše citovaný titulěk z časopisu *Respekt*: dokonce i novináři si všimli, že Motoinvestu je „ukřivděno“.

Důvěryhodnost takovéto strategie je jejím nejproblematictější místem. Zde tvůrci strategie spoléhají především na emoce – jedním z triumfů Motoinvestu bylo uvolnění zákulisních informací a obvinění člena ODA z finančních machinací. Tato na emoce cílená informace je pak jedním z nejsilnějších bodů celé strategie právě pro svůj charakter fámy. Spadá do myslitelného světa, obvinění politika z korupce je vždy velmi účinné, protože ve veřejném povědomí existuje víra, že politika či moc je zkorumpovaná [Kapferer 1992].

U fámy vždy, a to i přes její zjevnou absurditu existuje možnost, že by mohla být pravdivá. Lidé ji proto přijímají do svého myšlení, neboť má vysoký persvazivní účinek. Líbí se jim, že by to tak bylo možné, že někdo potvrzuje veřejně to, co „stejně každý ví“.

(Na závěr kapitoly je nutné podotknout, že obvinění ODA z finančních machinací již předtím přinesla TV Nova 16. července 1996, odkud je pak převzaly LN, 17. července 1996.)

7. Narace č. 3: Jako koalice chceme vyšetření krachu Kreditní banky

Takto pravili politici (resumé):

Vláda nemůže za krach Kreditní banky. Neexistuje přece žádný vládní úřad, který by banky kontroloval. Nicméně vláda nyní udělá, co bude v jejích silách a co jí umožňují demokratické principy. Prvním krokem je ustavení speciálního policejního týmu, který bude krach banky vyšetřovat. Vláda vyzvala také ministry vnitra a financí Rumla a Kočárníka, aby celému případu věnovali pozornost.

Případem se nejdříve začala zabývat stálá parlamentní komise pro bankovníctví a později, i když to vládní strany původně považovaly za krajní řešení, také zvláštní parlamentní vyšetřovací komise. Ta veřejnosti zajistí, že krach bude řádně objasněn a že bude prošetřeno možné politické pozadí celé kauzy.

(3) 28. září 1996, *Mladá fronta Dnes*

Koalice žádá vyšetření politických okolností krachu Kreditní banky

Koaliční strany hodlají v parlamentu předložit návrh, aby se zvláštní vyšetřovací komise poslanců v případě zkrachovalé Kreditní banky zaměřila i na to, zda existoval politický zájem na jejím pádu. Koalice tak chce předejít spekulacím, že vládní strany kryjí okolnosti pádu tohoto bankovního domu.

S tímto záměrem přišla na veřejší jednání představitelů poslaneckých klubů koaličních stran Občanská demokratická strana, která je přesvědčena, že komise by závěry o politickém pozadí krachu měla zjistit do konce letošního roku. Naopak opoziční sociální demokracie, jež vytvoření poslanecké komise iniciovala, chce její vyšetřování uzavřít o dva měsíce později.

„My chceme, aby vyšetřování politické odpovědnosti bylo skončeno ještě letos. Sociální demokraté chtějí prozkoumat okolnosti a souvislosti pádu Kreditní banky a to tady můžeme vyšetřovat další dva roky. My máme konkrétní otázky, na které se dají dát konkrétní odpovědi o politické odpovědnosti,“ řekla mluvčí ODS Jana Petrová.

Nejsilnější strana chce například slyšet od vedení centrální banky, zda si myslí, že je dostatečně nezávislá, aby mohla sama vykonávat pravomoci, které vykonávat má. „Pokud s tím mají nějaké potíže, měli by to říct,“ dodala mluvčí Petrová.

Sociální demokraté ovšem dávají přednost své původní představě, jak by měla komise vypadat. „Neříkám, že je tento návrh pro nás zásadně nepřijatelný, ale náš návrh je širší, myslím, že je zapotřebí šetřit v té širší rovině – tedy nejenom politickou, ale i trestní odpovědnost,“ řekl předseda poslanecké frakce ČSSD Stanislav Gross.

Základem strategie je tedy institucionální autorita, která je doplňována argumentací, a to za použití logických konstruktů nebo emocí. Pokud se týká logických konstruktů, je argumentace opřena především o neexistenci instituce, která by v demokratické zemi mohla bez porušení demokratických principů kontrolovat soukromé bankovní instituce („žádný vládní úřad nemá na starosti banky“, „nemám žádného úředníka“, „ve vládě není žádný orgán“, „by to směl dělat“).²

Emotivní část argumentace se pak zakládá především na údivu nad „riskantními operacemi“ a snaží se přesvědčit, že banky si mohou za své problémy samy díky své neprofesionalitě („přestřelila možnosti“, „riskantních obchodů“, „riskantní operace“, „nevěřím svým očím“, „divím se“). Komise má také vyšetřit, zda „existoval politický zájem“ na pádu banky, a je v zájmu všech, aby byla ustavena a aby rychle a věcně pracovala, tak jak se od ní očekává („chceme“, „prozkoumat“, „konkrétní otázky“, „konkrétní odpovědi“). Vláda také naznačuje, že pokud některá z oficiálních institucí nese za krach banky odpovědnost, mohla by to být nanejvýš ČNB, která je však – jak si občané slovy svých zástupců v parlamentu přáli – nezávislá („uzákonomili jsme si nezávislost centrální banky“). Nezávislost centrální banky však nemusí být dostatečná, pokud v ní nejsou schopní lidé („pokud mají potíže“, „měli by to říct“ atd.).

Také u této strategie můžeme pochybovat o její důvěryhodnosti, podobně jako u strategie Motoinvestu, i když asi vzhledem ke kulturním předpokladům (viz výše) bude komunikačně úspěšnější.

²) *Právo*, 2. září 1996.

8. Televizní zpravodajství jako souhra obrazu a textu

Ve druhé části analýzy masmediálních sdělení se budeme zabývat zpravodajstvím České televize o událostech v Kreditní bance, jak je přinesla v pořadu Události od 1. června 1996 do 1. října 1996. Půjde tedy o analýzu ochuzenou o zpravodajství televizní stanice Nova v pořadu Televizní noviny. (To nebylo naším záměrem, avšak záznamy vysílání TV Nova nám nebyly zpřístupněny ani po opakovaných žádostech a zdůrazněních, že se jedná o práci ryze studijního charakteru.)

Analýza televizního zpravodajství je důležitá hned z několika hledisek. Jednak televize pracuje s obrazem, jehož komunikační účinnost je díky ostenzivním informacím velká. Zvláště veřejnoprávní televize je považována za velmi důvěryhodný zdroj informací a jeden z hlavních určovatelů agendy [Kunczik 1995].

Podle výzkumu americké *Annenberg School of Communications*, který byl proveden v sedmdesátých letech, existuje přímá úměrnost mezi sledováním televize a typem zaujímaných postojů. Jak uvádí tato studie, čím více se času lidé stráví sledováním televize, tím více se jejich názor na svět bude podobat názoru, který televize šíří.

Pro svůj význam se televize ocitá nejvíce ze všech médií v ohni protichůdných zájmů. Nicméně je pro ni důležitá sledovanost (a vysoká cena reklamního času) a proto pro ni platí dvojnásob, že musí „diplomatsky“ informovat o svém okolí. „Institucionální tlaky jsou příliš velké na to, aby umožnily osobní svobodu při výrobě masmediálního obsahu“ [Kunczik 1995: 209]. Televize se proto snaží vysílat ty nejjobecnější a nejkonvenčnější obsahy a neutralizovat tak možné tlaky mocných jednotlivců či institucí. Tzv. objektivní zpravodajství je jednou z možností, jak institucionálním tlakům čelit. Televize (ale jak bylo řečeno výše, i ostatní média) proto uvádí ve zpravodajství vždy hlasy obou (nebo všech) zúčastněných stran.

9. Souboj titánů

Televizní zpravodajství v České televizi v pořadu Události mělo pasivní charakter, který nekorespondoval s tím, jak celou kauzu prezentoval tisk. Nechceme a nemůžeme zde předpokládat jakoukoliv předpojatost jednotlivých médií, ale jde nám o to, jakým způsobem média zprostředkovávají strukturované poznání světa, neboť jen mediální výstup, ať již byl strukturován vědomě či nevědomě, ovlivňuje myšlení a jednání.

Události, jak se odehrály ve zpravodajství České televize, vypovídaly více o vlastnostech a snažení politických subjektů a jednotlivých politiků, než o podstatě skutečné krize v Kreditní bance. Ve většině případů dostali slovo vládní nebo opoziční činitelé, z bankovních odborníků měl možnost se k situaci vyjádřit pouze guvernér České národní banky Josef Tošovský, jeho mluvčí Martin Švehla a Ota Kaftan, šéf bankovního dozoru ČNB [*Zpravodajství...* 1996].

Na rozdíl od tištěných médií tak čerpala Česká televize svoje informace téměř výhradně z uměle vytvořených komunikačních událostí, kterými byly tiskové konference, prohlášení jednotlivých osob spojených s kauzou (a to i přejímání částí pořadů, v nichž tato prohlášení vznikla) anebo informace přejímané z tisku (např. převzetí informací *Respektu* v Událostech, 18. srpna 1996). Přijetí tohoto druhu komunikačních událostí za legitimní zdroje informací v případě Kreditní banky nebylo však podle našeho názoru způsobeno nedostatkem jiných informací, neboť tištěná média jistou míru investigace projevila.

Česká televize tak dala oproti novinám přednost pasivnímu přejímání oficiálních prohlášení a namísto, aby plnila funkci média, vytvořila zpravodajství postavené téměř zcela na prohlášeních osob. Tato prezentace událostí pak měla vliv i na chápání celé kauzy.

Již v prvním zpravodajském šotu ve sledovaném období (13. června 1996) se ČT omezila pouze na odvysílání oficiálních prohlášení o převzetí Kreditní banky Československou obchodní bankou. V jiném případě zneutralizovala informace neuvedením jejich části: již 17. září 1996 přinesly větší deníky informace z tiskové konference pořádané o den dříve Motoinvestem, podle nichž jsou v celé kauze Kreditní banky zapleteni i vysocí funkcionáři ODA. Přestože tato informace se ocitla na prvních stránkách novin a setrvala tam několik dní (17. září 1996 v *Zemských novinách*, *Hospodářských novinách* a *Právu*, o den později v *Zemských novinách*, *Hospodářských novinách* a 24. září 1996 opět v *Právu*), Česká televize o tomto obvinění ve zpravodajství vůbec neinformovala (!). Motoinvest tak měl v televizi mnohem menší prostor (i při srovnání poměru vysílacího času), než jaký se mu podařilo získat v tisku.

Také názorově bylo zpravodajství televize méně vyrovnané. I když v několika případech (i zde citovaných) se ke slovu dostal Motoinvest, byl celý případ televizí radikálně zpolitizován, neboť se téměř výhradně odehrával na rovině politických prohlášení a kontroverzí. Fakt, že ve většině šotů dostala slovo také protistrana, může být také způsoben potřebou existence konfliktu, jímž vzrůstá zpravodajská hodnota materiálu. Také je třeba si uvědomit, že tzv. objektivizace zpravodajství funguje mimo jiné i jako obranný mechanismus, jak jsme již zdůraznili výše.

Jediné finanční pozadí na rozdíl od tisku vidí televize v aktivitách finanční skupiny Motoinvest. Zatímco noviny spekulují o snaze Prvního privatizačního fondu (13. srpna 1996 *Právo*, 15. srpna 1996 *Zemské noviny*, *Mladá fronta Dnes* a *Hospodářské noviny*), o vině vedení Kreditní banky či jejich akcionářů (5.-9. srpna na stránkách *Práva*, *Zemských novin* a *Hospodářských novin*), Česká televize informuje pouze o „podivných“ aktivitách Motoinvestu.

Další z jasných příkladů toho, jak se Česká televize rozcházela s ostatními médii v prezentování celé kauzy, byl šot ze 14. září 1996, který informoval o zadržení osob v souvislosti s podvody kolem banky. I když jsou zde zdánlivě prezentována protichůdná stanoviska (koaliční a opoziční), ve skutečnosti tato tvrzení protichůdná nejsou, protože nikdo nezpochybňuje fakt uvalení vazby na obviněné finančníky.

Další den dostává slovo ředitel Motoinvestu Pavel Tykač, ale jeho stanoviska jsou již komentována. Tykač pak na závěr kritizuje práci policie, ale toto jeho sdělení není nikterak v rozporu a nezpochybňuje narace, které prezentovali politici.

Motoinvest, který měl podle televize aktivní roli jako viník pádu Kreditní banky, se stává pasivním objektem. Jazyk tak umocňuje institucionalizovaný *status quo* – moc politiků a (téměř) bezmocnost Motoinvestu.

Česká televize, Události, 14. září 1996

Headline (redaktor): „Už na čtyři z pěti obviněných v případě Kreditní banky uvalil soudce vazbu.“

Voldánová: „V souvislosti s vyšetřováním krachu Kreditní banky Plzeň uvalil dnes Krajský soud vazbu na další tři obviněné. Jména vazebně stíhaných osob však krajský státní zástupce odmítl sdělit s tím, že by došlo k ohrožení vyšetřování celého případu.“

Jana Petrová, tisková mluvčí ODS: „My chceme, aby záležitost Kreditní banky byla vyšetřena za každou cenu. Tím tempem vyšetřování jsem velmi potěšena. Myslím, že pokud by to vyšetřování se ubíralo dále touto rychlostí, že by možná do zahájení jednání sněmovny byli poslanci natolik spokojeni, že by třeba nevyžadovali ustavení vyšetřovací komise.“

Šuch: „Sociální demokraté na ustavení vyšetřovací komise i nadále trvají. Miloš Zeman k tomu řekl, že jedině tato komise je schopna zaručit, že případ bude dotožen až do konce. Důležité je, aby také nezůstalo jen u malých ryb, řekl Zeman doslova.“

Česká televize, Události, 15. září 1996

Šuch: „Už v pátek bylo v kauze Kreditní banky obviněno pět osob. Podle našich informací se jedná o tři zástupce managementu Kreditní banky, kteří jsou už údajně ve vazbě, a dva představitele firmy Motoinvest.“

(Hlas redaktora): „Jak české televizi potvrdil ředitel Motoinvestu, který je menšinovým vlastníkem Kreditní banky, Pavel Tykač, je ve vazbě i jeden ze zaměstnanců jeho firmy.“

Pavel Tykač, ředitel Motoinvestu: „Pan kolega Dienstl byl už včera propuštěn, protože soud neshledal žádné důvody pro pokračování toho, aby byl tedy zadržován, kolega Knop-Kostka zatím zadržován je, ale předpokládám, že to nebude dlouho trvat.“

Šuch: „Pavel Tykač se podle svých vlastních slov domnívá, že obvinění proti jeho kolegům jsou nesmyslná. Jak České televizi řekl, byli obviněni z pomoci k trestnému činu krácení věřitele a zpronevěry, kterého se měli dopustit tím, že byli obchodními partnery v některých finančních transakcích Kreditní banky. Podle ředitele Tykače šlo ale o běžné účetní operace v úhrnné výši zhruba tři miliardy korun.“

Tykač: „Tato operace samozřejmě jako každá operace podobného rozsahu byla konzultována, a to průběžně, jak se statutárním auditorem banky, tak především s bankovním dohledem České národní banky.“

Martin Švehla, tiskový mluvčí ČNB: „Bankovní dohled samozřejmě nebyl informován o obchodních podmínkách takových operací, nějakých opčních smlouvách, opčních poplatcích, samozřejmě ne.“

Šuch: „Ředitel Motoinvestu Pavel Tykač přisuzuje, jak se sám vyjádřil, celé záležitosti politické pozadí, kdy je třeba před senátními volbami označit viníka. Podle jeho slov se politici k jeho kolegům chovali velmi korektně a profesionálně.“

Tykač: „Ten, se kterým já jsem konkrétně hovořil, mi říkal, že v úterý zadržoval zloděje v samoobsluze a předtím vyšetřoval případ znásilnění. To znamená: ti lidé neznají nejenom bankovní kriminalitu, ale, ale oni neznají, řekl bych, v řadě případů ani podrobnosti účetnictví. Takže, takže je tady asi nasazeno obrovské množství prostředků. Otázka zní, jak efektivně.“

Česká televize, Události, 16. září 1996

Voldánová: „Generální ředitel Motoinvestu Pavel Tykač tvrdí, že lidé obvinění v kauze Kreditní banky Plzeň nenesou odpovědnost za její krach. Na vině jsou podle jeho slov především pracovníci banky, kteří poskytovali špatné úvěry. V tuto chvíli je tedy obviněno v kauze Kreditní banky již šest lidí, čtyři z nich jsou ve vazbě a o další vazbě se rozhoduje. Výkonný ředitel Motoinvestu Jan Dienstl je vyšetřován na svobodě.“

Bobošíková: „Ti, kdo skutečně způsobili, že peníze nejsou v Kreditní bance, že jsou jinde, bohužel běhají na svobodě, prohlásil dnes šéf Motoinvestu Pavel Tykač. Na dotaz České televize, o koho jde a kde pachatelé jsou, však Pavel Tykač s odvoláním na bankovní tajemství neodpověděl.“

Tykač: „Já mám problém s bankovním tajemstvím, já jsem vám naznačil svou odpověď těmi deseti největšími úvěry, já jsem vám naznačil svou odpověď tím procentem klasifikovaných úvěrů.“

Bobošíková: „Podle slov šéfa Motoinvestu získala jeho firma akcie Kreditní banky v polovině roku 1994. Už tehdy banka měla rozpůjčováno přes 9 miliard korun, jak tvrdí Pavel Tykač. Už tehdy 8,5 miliardy korun tvořily klasifikované úvěry podložené špatnými zástavními smlouvami. Téměř 3,5 miliardy tvořilo podle ředitele Tykače úvěry poskytnuté pouhým deseti firmám, z nichž devět vůbec nesplácelo a jeden velký pražský podnik platil jen úroky. Největší úvěr poskytla banka podle Pavla Tykače firmě sídlící v Nizozemsku. Na dotaz, jak tehdy na situaci v Kreditní bance reagoval bankovní dohled České národní banky, Tykač řekl, že dohled požadoval snížení nedobytných pohledávek a klasifikovaných úvěrů. K nápravě stavu byly v roce 1994 použity právě operace, kterých se týkají současná obvinění a princip kterých podle slov šéfa Motoinvestu schválil dozor centrální banky. Její mluvčí Martin Švehla potvrdil, že o záměru Kreditní banky bankovní dozor věděl a nepovažoval ji za chybnou. K nápravě však podle Švehly nevedla.

Na to, jak akcionáři Kreditní banky řešili její potíže v roce 1994, jsme se chtěli zeptat u nejdůležitějšího z nich, tedy v České pojišťovně. Pracovník tiskového odboru Pojišťovny nám sdělil, že dnes není na pracovišti nikdo kompetentní se k záležitosti vyjádřit. Odpovědní – podle tiskového odboru náměstek Daňhel a bývalý generální ředitel Pojišťovny Uzel – jsou v zahraničí. Bývalý náměstek pojišťovny Novotný je ve výpovědi a do Pojišťovny nedochází.“

Voldánová: „Vláda České republiky bude apelovat na orgány činné v trestním řízení, aby nekompromisně vyšetřily okolnosti krachu některých menších a středně velkých bank. Řekl to na zahájení Mezinárodního strojírenského veletrhu premiér Václav Klaus.“

Ziegelbauer: „Václav Klaus uvedl, že vláda je znepokojena posledním vývojem v některých peněžních ústavech a krachem několika menších bank.“

Václav Klaus, předseda vlády: „...má své kořeny v období počátku naší transformace, kdy u nás nebyli ani zkušení podnikatelé, ani renomovaní bankéři s dlouhodobou historií spolehlivých obchodních úspěchů, a kdy se jednalo o období vysokých podnikatelských rizik. Na druhé straně však uvedené ztráty pramení ze zcela, i ze zcela, záměrných podvodů, spekulací a nečistých obchodů...“

Ziegelbauer: „Vláda podle premiéra trvá na přísném postihu konkrétních odpovědných osob. Václav Klaus však odmítá některé výroky, jimiž se problémy malých bank stávají předmětem politických manipulací.“

Klaus: „Snaha některých opozičních předáků podlamovat důvěru veřejnosti v naše finanční instituce nezodpovědnými vyhlášeními může stát naše občany a jejich úspory více než aktivy všech dosavadních bankovních podvodníků dohromady.“

Ziegelbauer: „Václav Klaus dále uvedl, že si vláda je vědoma problémů, které má podnikatelský sektor s vysokou úrovní úroků z úvěrů. Vláda považuje za východisko z této situace snížení míry inflace, ale hlavně také zlepšení obezřetnosti obchodních bank a tím i podílu rizikových úvěrů.“

Například vláda (viz ukázky) zde vystupuje jako rozzlobený domácí, který zjistil, že má v domě podvodníky („pramení i ze zcela záměrných podvodů, spekulací a nečistých obchodů“) a nyní chce, aby se celá věc co nejrychleji prošetřila tak, jak má („chceme“, „za každou cenu“, „přísném postihu“). Nicméně je třeba uklidnit veřejnost, a vláda je proto „tempem vyšetřování... potěšena“.

Samozřejmě bylo nutné odpovědět na otázky, kdo celou situaci způsobil. Podle vlády měly problémy bank „kořeny v období počátku transformace“ (zde se stanovisko shoduje s ČNB, viz výše), ale také připouští, že „pramení z podvodů“.

Ani opozice (sociální demokraté) se nedostali do vážného rozporu s vládou ohledně pádu banky, pouze se obě strany zaměřily na čistě politické argumenty, jakými byla

hra kolem ustavení vyšetřovací komise („jen komise... je schopna zaručit“, „nezůstalo jen u malých ryb“). Skutečná opozice se v našem případě vůbec nevytvořila, protože opoziční a koaliční stanoviska byla v podstatě stejná – snaha o vyšetření případu a rychlé nalezení viníka. Opozice nikterak nezpochybnila obvinění Motoinvestu a jeho viktimizaci a nakonec se obě strany shodly na zcela stejném stanovisku, což vedlo k ustavení vyšetřovací komise.

Na závěr této části bychom rádi upozornili na jeden fakt: v průběhu sledovaného období se ani v tisku ani v televizi nedostal ke slovu nikdo z vedení Kreditní banky.

10. Obraz jako ikonický znak

Musíme však na tomto místě podotknout, že jsme při analýze zpravodajství nenašli rozpor mezi textovou a obrazovou částí, jak tomu v řadě zpravodajských materiálů bývá. I když na mnoha místech ikonické znaky obrazu nekorespondovaly přímo se symbolickými znaky textu, vzájemně se text a obraz doplňovaly.

Obrazové zpravodajství, které o celé kauze přinesla Česká televize, bylo tematicky velmi chudé. Pokud bychom měli použité ikonické znaky seřadit do slovníku, zjistili bychom, že řada z nich byla použita až v desítkách případů (budova Kreditní banky, detail na její dveře, firemní štít atd.) a že tedy slovník je velice chudý. Záběry se v průběhu zpravodajství o celé kauze opakovaly a nedostatek nových obrazů korespondoval s nedostatkem informací o celé kauze.

Jako jediný nebo jeden z mála ikonických znaků pro Kreditní banku našla Česká televize pouze statické záběry budov banky nebo jejich částí (budova, dveře, firemní štít). Dokonce i práce kamery byla statická (statický záběr bez pohybu kamery). Avšak závažnost celého případu, v němž šlo o miliardové ztráty, nenechala nikoho na pochybách, že za zdánlivě klidnými zdmi budov se něco děje.

Chudý slovník ikonických znaků ilustrovala i řada případů, kdy závažné informace prezentoval pouze moderátor a jedinou ikonickou připomínkou Kreditní banky bylo obrazové pozadí za moderátorem, kde bylo její logo. Řada závažných sdělení a přelomových informací tak byla prezentována bez dalšího obrazového doprovodu, což omezilo vzájemné inferenční působení znaků v systému, který nabízel poměrně široké možnosti. Výsledkem takového postupu bylo výrazné snížení pozornosti a důležitosti materiálu.

Výběr motivů, které měly ilustrovat banku, nebyl obvyklý. Zvolené ikonické znaky byly v rozporu s obecně vžitou představou banky jako důvěryhodné a majetné instituce, jež se může pyšnit honosnými sídly. Záběry budov ovšem nevypovídaly o síle bankovního domu (oloupaná omítka, panelový dům). Banka, která sídlila na takovém místě, byla spíše podivná a podezřelá. Ve svém důsledku takto zvolené znaky mohly podpořit strategii těch subjektů, které upozorňovaly na vinu vedení samotné Kreditní banky. (Banka byla již od počátku podezřelá, vždyť se jen podívejte, jak vypadaly její pobočky.)

Ve sledovaných šotech jsme se často setkali se záběry osob (ať již politických nebo ekonomických špiček), které byly v naprosté většině „oficiální“ (obleky, kravaty). Rozvážným krokem chodící lidé, decentně zařizené jednací sály a řada jednání za zavřenými dveřmi byly ikonami, které jednoznačně v naší kultuře vypovídají o tom, že se jedná o vysokou a utajovanou hru, v níž zájem klientů zkrachovalé banky nemusí být na prvním místě [viz *Zpravodajství...* 1996: 13.-16. září]. Detaily mluvčích neprozrazovaly nic o probíhajícímu dramatu, tváře byly usměvavé, klidné. Kontext situace však prozrazoval skrývané napětí a tajemné hry v pozadí.

Například 14. září 1996 hovořila mluvčí Občanské demokratické strany Jana Petrová o probíhajícím vyšetřování a stála před kamerou uprostřed zeleně na sídlišti. Žádné drama se tedy nekoná, zvolené znaky implikují klid a nezávažnost celé kauzy. Vše je na dobré cestě, není třeba se znepokojovat. Také stand-up redaktora O. Šucha v následujícím šotu, který informoval o stanovisku sociální demokracie, byl na klidné ulici před sídlem sociálních demokratů. Statický záběr stojící budovy a redaktora v obleku je zcela konvenčním a neutrálním vyjadřovacím prostředkem. Opět nikde nenacházíme probíhající drama.

Nic se neděje, politici mají běžné starosti, žádná velká aféra se nekoná. Zlehčování celé kauzy a snaha o uklidnění veřejnosti byly pro komunikační strategii politických subjektů typické (viz rozbor komunikačních strategií výše).

Dne 15. září 1996 vyšetřovatel případu obvinil pět osob. Záběry televizních obrazovek v redakci ČT, digitálních hodin, které zobrazují světový čas, a redakčního shonu pak nejsou ničím jiným než označujícím pro kdesi venku probíhající drama. Nicméně pomalým krokem přichází šéf Motoinvestu Pavel Tykač a jedinou známkou neklidu u něho může být zcela běžný pohled na hodinky. Působí důvěryhodným dojmem, udržuje oční kontakt a dívá se zpřímá – nemá co skrývat.

Interview s Tykačem střídají záběry listin, opět statické. Tykač je v detailu, který vždy zvýrazňuje emoce, v tomto případě klid a skrz dobrý oční kontakt i důvěryhodnost. V kontrastu s klidným a dokonale oblečeným Tykačem pak působí prohlášení mluvčího České národní banky Martina Švehly, který ve svetru působí překvapeně, jako kdyby byl televizním štábem vyrušen.

Tykač, jak jsme již o tom mluvili v textové části, napadl práci policie. O den později (16. září 1996) dostává slovo hlavní plzeňský vyšetřovatel Augustin Hrbotický. Nejedná se o stereotypizovaný obraz vyšetřovatele. Hrbotický je klidný, jeho gesta minimální a rozvázná, vypadá seriózně a klidně.

Jediné „drama“ nastává až při tiskové konferenci Motoinvestu tentýž den, kdy jindy klidný a sebevědomý Tykač působí unaveným dojmem. Celý obraz tak jen rezonuje s komunikační strategií Motoinvestu (viz Chudáci kluci finančníci). Honba na „ubohé“ finančníky vrcholí, nemají času na odpočinek.

Mnoho novinářů a přítomnost televizních štábů v místnosti znamená, že se děje cosi velmi závažného. Jedná se o jeden z mála ikonických znaků, které v průběhu celé kauzy označovaly napětí. Na jiných místech napětí implikují pouze samotné sémantické významy jazykových znaků (jedná se ztrátu několika miliard korun a existuje podezření z nelegálních machinací – to je samo o sobě závažné).

Napětí v sále roste, očekává se velké odhalení, které však nepřichází. Bohaté až přepychové interiéry místa konání tiskové konference diváky informují o tom, že Motoinvest je skutečně finančně silná skupina. Působí velmi kontrastně s chudými exteriéry Kreditní banky. Po několika statických prostřizích drama narůstá – Tykač nakreslí na tabuli pozadí krachu banky. Kresby mají vzbudit dojem, že ví, o čem mluví, že je „zasvěcen“ a mají přinést důkaz. Finančníci dokazují, že jsou obětí politických machinací a že na pádu banky vinu nenesou.

Celé zpravodajství z tohoto dne uzavírá projev premiéra Václava Klause na brněnském výstavišti. V pozadí detailu nebo polodetailu premiéra, který mluví o krizi v bankovníctví, je logo brněnské výstavy. Obraz tak podporuje text premiérova projevu o tom, že problém je jinde („má své kořeny v počátcích transformace“) a že se mu nedalo vy-

hnout. Celý problém, který nyní řeší české bankovníctví, nesouvisí ani tak s podvody v Kreditní bance, jako s nevyhnutelnými důsledky transformace.

11. Parlamentní komise a konec kauzy Kreditní banky

Jakmile byla po více jak měsíční mediální hysterii ustavena parlamentní vyšetřovací komise, která měla vyšetřit okolnosti pádu Kreditní banky, jako když utne ustala prakticky veškerá mediální prezentace této kauzy v České televizi. Důvodů může být několik, za nejpravděpodobnější považujeme dosažení komunikační úspěšnosti strategií rozhodujících aktérů.

V televizním zpravodajství, které považujeme za nosné a určující v celé kauze, se případ banky odehrával téměř výlučně v politické rovině. Zdánlivý souboj koalice a opozice o ustavení komise tak vyvrcholil jejím ustavením a pominuly tak důvody pro další mediální prezentaci celé kauzy. Cíle komunikačních strategií hlavních televizních aktérů (politických stran) bylo dosaženo a televizní zpravodajství nemělo důvod zabývat se dalšími akty kauzy, když se jimi dostatečně nezabývalo doposud.

Faktické ukončení zpravodajství o Kreditní bance v České televizi po ustavení vyšetřovací komise je jen dalším argumentem pro tvrzení, že primární roli v jejím zpravodajství sehrály politické strany a jejich zájmy. Ve chvíli, kdy díky svým komunikačním strategiím dosáhly komunikační úspěšnosti, nebylo důvodu dále v kauze pokračovat.

V tisku sice občas poté probleskly zprávy o Kreditní bance, ale většina z nich byla prezentována způsobem, který implikoval dojem o ukončení celé kauzy. Některé komentáře se občas vracely k případu, ale opět volba prostředků nenechávala nikoho na pochybách, že kauza skončila.

Hlavní příběhy byly odvyprávěny. Několik měsíců trvající případ vyvrcholil zpravodajským finišem, při němž institucionální důležitost (sociální postavení) přebila informační hodnotu samotných zpráv. Česká mediální krajina tak byla svědkem mnoha zajímavých jevů, na něž jsme se v tomto článku snažili poukázat.

12. Závěr

1. Sémantiku komunikátů a jejich pragmatickou dimenzi ovlivňují sémiotické, kognitivně psychologické a sociální faktory. Především je to však komunikátorova znalost kontextu, společenského předporozumění, kognitivních vlastností recipientů a celého semioprostoru, do kterého komunikát směřuje, a jeho ochota komunikát těmto faktorům přizpůsobit. Tato znalost přitom ovlivňuje nejen formování komunikátu, ale i načasování, způsob jeho přenosu a celý další soubor jevů, které zahrnujeme pod komunikační strategii.
2. Existuje přímá úměrnost mezi závažností události a závažností nové mediální „reality“. Čím je událost závažnější, tím silnější můžeme předpokládat působení komunikačních strategií jednotlivých aktérů, kteří na ní participují, a tím stabilnější bude mediální „realita“ o události šířená.
3. Pokud se média jako profesionální podavatelé setkají s nedostatkem informací a pokud nejsou schopna vlastními silami tento nedostatek nahradit, oslabují své vlastní komunikační strategie. Namísto toho vstupují do médií jako primární komunikační strategie vnějších podavatelů a média jsou nucena, chtějí-li si i za nedostatku informací zajistit komunikační úspěšnost u svých recipientů, podřídit své strategie strategiím vnějších podavatelů.

4. Nedostatečná aktivita médií v získávání informací a dobré utajování informací způsobily, že informace, jež by za normálních okolností měly jen malou hodnotu v události, se staly velmi důležitými. Nebyla to však jen shoda okolností, co způsobilo tento jev, ale také promyšlená strategie jednotlivých aktérů v omezování toku informací, jejich pečlivém výběru a manipulaci s fakty. Média, která jsou na dostatku informací závislá, se díky dalším faktorům, které ovlivňují formování zpravodajství (uzávěrky, nutnost kontinuity informací), dostala do pozice, kdy jejich vlastní komunikační strategie hrály až sekundární roli.
5. Událost, která vstupuje do médií, je jen předpokladem pro vznik komunikátů. Jedním z hlavních faktorů, které ovlivňují přeměnu reality události v realitu komunikátu, jsou hodnotící kritéria médií. Považují-li média událost za důležitou, existuje velká pravděpodobnost, že se takováto událost stane předmětem jejich zájmu a že ji vybaví vlastní komunikační strategií. Jaký komunikát z takové transformace vznikne, závisí na schopnosti události obstát ve znakových systémech a na její blízkosti a rezonanci s globální komunikační strategií média.
6. Jsou-li média pod vlivem silných komunikačních strategií aktérů událostí a podřizují-li jim své vlastní komunikační strategie, snadno konstruují novou „realitu“, která je mnohem důležitější než to, co se stalo, neboť je u recipientů z existujících realit nejsilnější. Vytvoření nové reality umožnilo aktérům prosadit své zájmy a ovlivnit veřejnost i „decision makers“ zásadním způsobem.
7. Podavatelé (tvůrci) komunikační strategie ve většině případů sofistikovaně skrývají svůj skutečný cíl. V takovém případě pak existuje napětí mezi lokučním a ilokučním mluvním aktem. V pragmatickém rozměru komunikační události jsou pak ilokuční akty takovýchto strategií důležitější, neboť jsou konstruovány tak, aby více rezonovaly s hodnotami cílových skupin. V mnoha případech se proto u podavatelů setkáváme s využitím psychologických a semiotických vlastností komunikátu tak, aby komunikáty byly maximálně srozumitelné a aby zároveň využívaly informační naladění recipientů.
8. Pokud se podaří zkonstruovat takový komunikát, který v receptivní fázi komunikace rezonuje s existujícími sociálními normami, semiotickými faktory a psychologickými, především kognitivními, faktory, lze předpokládat, že takovýto komunikát bude úspěšný. Celé sociální předporozumění však nelze doposledka určit, a proto nikdy nemůžeme tvrdit, že jsme odhalili, co rezonuje s hodnotami recipientů.
9. Ikonické znaky (televizní obraz) jsou komunikačně úspěšnější než znaky čistě symbolické. Proto komunikáty, které se odehrávají prostřednictvím televizního zpravodajství, přinášejí svým podavatelům větší komunikační úspěšnost než komunikáty, které zůstávají omezeny na symbolické znaky (přirozený jazyk). Realita v ikonickém semioprostoru televizní obrazovky je mnohem silnější než realita symbolických semiotických prostorů v tisku a rozhlase. Ikonické znaky mohou být v rozporu se symbolickými znaky a pak je jejich úspěšnost větší.

ZDENĚK LOKAJ vystudoval *Fakultu sociálních věd UK, kde od roku 1997 studuje postgraduálně se zaměřením na mediální analýzu a public relation.* V letech 1992-1995 pracoval jako novinář v České televizi, Mladé frontě Dnes a České tiskové kanceláři.

Literatura

Anzenbacher, Arno 1991. *Úvod do filozofie.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Austin, J. L. 1962. *How to Do Things with Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Barthes, Roland 1997. „Nulový stupeň rukopisu.“ Pp. 9-178 in *Kritika a pravda*. Praha: Dauphin.
- DeFleur, Melvin L., Sandra Ballová-Rokeachová 1996. *Teorie masové komunikace*. Praha: Karolinum.
- Dijk, Teun A. van 1985. „Semantic discourse analysis.“ Pp. 103-134 in *Handbook of Discourse Analysis II*, ed. by Teun van Dijk. London: Academic Press.
- Feierabend, I., R. Hofstetter, M. Klicperová, B. Synak, C. Beres 1996a. „Civic Virtues in the Transitional Period: Illustrations from East/Central Europe.“ Paper prepared for presentation at the Annual Meeting of the Western Political Science Association, Cathedral Hill Hotel, San Francisco, March 14-16.
- Feierabend, I., R. Hofstetter, M. Klicperová, B. Synak, C. Beres 1996b. „Democracy, Civic Culture and Czech, Polish, Hungarian and American Students.“ Paper prepared for presentation at the Annual Meeting of the Western Political Science Association, Cathedral Hill Hotel, San Francisco, March 14-16.
- Fowler, Roger 1991. *Language in the News*. London: Routledge.
- Fromm, E. 1992. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko.
- Galtung, J., M. Ruge 1973. „Structuring and Selecting News.“ Pp. 173-194 in *The Manufacture of News: Social Problems, Deviance and the Mass Media*, ed. by S. Cohen and J. Young. London: Constable.
- Grice, H. P. 1975. „Logic and Conversation.“ Pp. 67-96 in *Syntax and Semantics, Vol. 3, Speech Acts*, ed. by J. Cole, L. Morgan. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Hospodářské noviny* 1996. (1. června-1. října 1996).
- Janoušek, J. 1968. *Sociální komunikace*. Praha: Svoboda.
- Jirák, J., J. Nekvapil, O. Šoltys 1996. *Jazyk ve společenském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Kapferer, Jean-Noël 1992. *Fáma – nejstarší médium světa*. Praha: Práce.
- Kunczik, Michael 1995. *Základy masové komunikace*. Praha: Karolinum.
- Kwarcia, B. 1996. „Po zádech lidra.“ *Strategie*, č. 12.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.
- Levinson, S. C. 1992. *Pragmatics*. London: Cambridge University Press.
- Lidové noviny* 1996. (1. června-1. října 1996).
- McQuail, D. 1994. *Mass Communication Theory: An Introduction*. London: SAGE Publications.
- Mladá fronta Dnes* 1996. (1. června-1. října 1996).
- Nöth, Winfried 1995. *Handbook of Semiotics*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Právo* 1996. (1. června-1. října 1996).
- Rojó, Luisa Martín 1995. „Division and rejection: from the personification of the Gulf conflict to the demonization of Saddam Hussein.“ Pp. 49-80 in *Discourse and Society*, vol. 6, ed. by Teun van Dijk. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: SAGE.
- Šoltys, Otakar 1981. „O lingvistické realitě propozice.“ Pp. 177-182 in *Slovo a slovesnost*. Praha: Academia.
- ZN – Zemské noviny* 1996. (1. června-1. října 1996).
- Zpravodajství České televize Události* 1996. (1. června-1. října 1996).

Summary

Events in the media are transformed into narration, and media reality then becomes more important than the real event. (Lippmann, McQuail). Many media contents are constructed with the goal of influencing recipients and these intentions are hidden. Contents in the media are termed com-

munication events. Their success depends on how both parts in communication co-operate (Grice) and their intentions can be analysed with the help of speech act theory (Austin) and illocutionary force (Levinson).

Every event which enters the media is transformed twice before it becomes news. This transformation partly depends on the type of media and partly on conventionally herited factors in the selection of the event (Galtung, Ruge).

In the case of Kreditní Banka Plzeň, which announced bankruptcy in 1996, three interested groups arose (bankers, politicians and the financial group Motoinvest) and 'struggled' in the media with the aim of influencing media reality. They created very sophisticated communication strategies to fulfil this goal: bankers played the role of innocent victims of the ravenous financial group Motoinvest, which was accused of illegal financial operations. Motoinvest tried to arouse sympathy by insisting they were being treated as a scapegoat. Politicians stood apart from the case saying that this was strictly a private problem, but they finally created a parliamentary commission for investigation. A very high degree of information control, which can be compared only to censorship in the case of the Gulf War in 1991, very little information, and a surplus of emotion were typical for all strategies.

Newspapers attempted to investigate the whole case, whereas Czech Television used in its news programmes mostly official press releases. Also the use of iconic signs that appeared in the television news was very limited, there was no tension between icons and symbolic signs of language. Iconic reality in television in this way helped perform the various communication strategies.

In the case of Kreditní Banka Plzeň the media were strongly influenced by the communication strategies of the three interest groups. These strategies made the media subordinate and helped the interested parties to create a new media reality.

Katedra sociologie Fakulty sociálních věd Masarykovy univerzity
pořádá 5.-6. listopadu 1999 v Brně
pracovní konferenci s mezinárodní účastí na téma

Realita a rizika sociální exkluze

Navazuje tak v řadě na konference, které organizovala o sociálních problémech, jako byly konference o nezaměstnanosti v roce 1991, o chudobě v roce 1995 a o stáří v roce 1997.

Koncept sociální exkluze rozšiřuje původní užší téma chudoby a deprivace o rozměr sociální spravedlnosti, solidarity, sociální integrace a občanství. Nejde již jen o vyloučení určitých sociálních a etnických skupin či jedinců z užívání zdrojů, k nimž má společnost přístup, a o odepření užítku z obecné prosperity těmto skupinám a jedincům. Jde především o krácení jejich práv, popření jejich občanství, o jejich systematickou marginalizaci. O mechanismus schopný rozdělit společnost na vzájemně nekomunikující segmenty a vést marginalizovanou menšinu k rezignaci na hodnoty a normy majoritní populace.

Konference má charakter pracovní dílny, předpokládáme, že její účastníci aktivně vystoupí se svými příspěvky a přispějí do sborníku konference. Vítány jsou teoretické i empirické příspěvky jak o otázce sociální exkluze v občanské společnosti, k marginalizaci na trhu práce, k problémům vzájemné závislosti a vzájemných závazků ve společnosti, k otázkám sociální solidarity a jejím praktickým projevům, ke společenským konsekvencím sociální exkluze, i k situaci sociálně vyloučených a ke vztahu veřejnosti k nim.

Zájemci se mohou hlásit písemně nebo e-mailem na níže uvedenou adresu. Uzávěrka přihlášek je 15. června 1999. K přihlášce připojte laskavě název a 10 řádkovou anotaci vašeho vystoupení.

Kontaktní adresa:

doc. Petr Mareš

Katedra sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Gorkého 7

613 00 Brno

tel. (+420 5) 41 12 11 78

fax (+420 5) 41 12 14 06

e-mail pmares@fss.muni.cz

Čas a disciplína: Klášter jako model

JIŘÍ ŠUBRT*

Katedra sociologie FF UK, Praha

Time and Discipline: The Monastery as a Model

Abstract: According to Max Weber the monastic ethic was the precursor of the Protestant ethic. For Weber, the monk is a pioneer of a new rational and systematic way of leading life according to methodically distributed time. This Weberian idea was developed by Lewis Mumford and Eviatar Zerubavel. While monasticism was in a certain sense 'on the margins' of life, it can nevertheless be argued that the monastery clearly became a model for secular life not only in relation to time discipline but in other areas as well.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 89-99)

Modernizace bývá autory, jako je Michel Foucault či Anthony Giddens, označována za proces vývoje institucí, koordinujících časovou, prostorovou a sociální dimenzi lidského jednání. Utváření časového řádu sociální reality, jak o tom svědčí např. práce Niklase Luhmanna, A. Giddense aj., je dnes považováno za jednu z klíčových otázek pro pochopení procesu utváření společenských struktur.

Východiskem našich úvah o času a disciplíně je teorie civilizačního procesu Norberta Eliase,¹ v níž její autor ukazuje na vzájemnou provázanost vývoje osobnostních struktur člověka a jeho chování (psychogeneze) a vývoje společenských struktur nerovnosti, moci a řádu (sociogeneze).

Psychogeneze je Eliasem chápána jako proces, v němž dochází k postupnému vytváření psychických struktur regulujících jedincovo chování (ve freudovské terminologii se tyto struktury označují pojmem Nadjáj). Pro tento proces je charakteristické postupné zatlačování pudů a afektů v lidském chování.

Posun v kontrole pudů a afektů se uskutečňuje nejprve nátlakem z vnějšku, ze strany druhých (*Fremdzwang, external restraint*), má-li však být trvalý, musí se přeměnit na sebezpřinucení (*Selbstzwang, self-restraint*).

Do souvislosti s civilizační teorií staví Elias i otázku času. Čas je pro Eliase především problém sociologie vědění. Zkoumá vývoj chápání a určování času od raných forem společnosti až po období industrialismu. Geneze pojmů, kterými lidé označují čas, sahá hluboko do minulosti a je ovlivněna dvěma typy evolučních procesů. První se týká schopnosti lidí vytvářet myšlenkovými pochody určité syntézy sloužící k chronologickému uspořádání a synchronizaci, druhý se týká vývoje společností samých.

V souladu s civilizační teorií jsou formy vnímání a zaznamenávání času interpretovány jako další příklady sociálních tlaků, které se v rostoucí míře přeměňují na sebekont-

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie Filozofické fakulty UK, Celetná 20, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 49 15 34.

¹) Obsah této stati byl předmětem autorova referátu na *Norbert Elias Centenary Conference*, která se konala 18.-20. prosince 1997 v Amsterdamu. V publikované podobě představuje stať jakýsi ideový projekt, formulující východiska pro další badatelskou práci.

rolu a „sebeprinučení“ [Šubrt 1996: 64]. Je to perspektiva pohledu, kterou se pokusíme na otázku času a disciplíny pohlédnout i v následujícím příspěvku.

* * *

Na problém času obrátila před Eliasem pozornost řada sociálních vědců.² Lze vzpomenout už Karla Marxe, pro kterého představoval čas jeden z podstatných faktorů jeho ekonomicko-filozofických analýz. Georg Simmel uvažoval o časových strukturách podmíněných pohybem peněz a o jim odpovídajících formách časového vědomí. Werner Sombart poukázal na to, že „moderní kapitalismus“ vyžaduje vysoký stupeň přesnosti a spolehlivosti měření času, což ovlivňuje vědomí i chování lidí [Šubrt 1993: 472-473].

Pro Lewise Mumforda není stěžejním strojem moderního věku parní stroj, nýbrž hodiny. V Mumfordově knize *Technika a civilizace* (1934) nalézáme myšlenku, které bude dále věnována pozornost; totiž myšlenku, že za průkopníky moderního vztahu k času lze považovat středověké mnichy.³

V kláštrech západních zemí se podle Mumforda po dlouhém období nejistoty a krvavého znatku, který nastal po zhroucení římské říše, poprvé projevila touha po řádu a moci, která neměla vojenskou povahu.⁴ Proti rozkolísanosti světského života postavily kláštery železnou kázeň řehole. Staly se sídlem přísně uspořádaného, pravidelného a dochvilného života, který není lidstvu vrozen. Mumford s odvoláním na Coultona a Sombarta píše o benediktinech jako o velkém pracovním řádu, který byl patrně původním zakladatelem moderního kapitalismu; „jejich řehole nepochybně sňala kletbu z práce a jejich mohutné technické podniky snad dokonce zastínily válečnictví a zbavily je části jeho kouzla“. Mumford pak dokonce přisuzuje klášterům i to, že pomáhaly dát lidskému podnikání pravidelný společný takt a rytmus stroje [Mumford 1947: 19-20].

Mumfordovy myšlenky nejsou úplně původní. Již Sombart se zmiňuje např. o tom, že ve středověku se potřeba měření a dělení času objevovala pouze v kláštrech [Sombart 1928: 127]; nicméně sám Sombart dává požadavek přesného měření času do souvislosti především s rozvojem účetnictví a systematického vedení účetních knih, které se objevilo mezi italskými kupci a obchodníky 14. a 15. století.

Sombart pohlížel na vznik kapitalismu jako na proces, jehož hlavními elementy jsou akumulace kapitálu a vznik kapitalistického ducha; počátky tohoto procesu Sombart našel v pozdně středověké Itálii (je to tedy poněkud jiná představa o genezi kapitalismu než např. u Marxe).

Sombart přisuzoval v tomto procesu velký význam vytvoření „kapitalistického ducha“, který se formoval v dlouhodobém vývoji komplikované psychogeneze kapitalismu. Sombartova badatelská práce se vyznačovala úsilím korigovat koncepci geneze kapitalismu, jak byla zformulována Marxem, a doplnit ji o analýzu psychologického založení tohoto procesu, o zkoumání psychických sil, které se stávají hybnými silami hospodář-

²) K Eliasovu pojetí času má relativně velmi blízko zejména koncepce sociálního času formulovaná Emilem Durkheimem a později Pitirimem A. Sorokinem [Šubrt 1996: 64].

³) Arno Borst v knize *Computus* kriticky hodnotí Eliasovy názory na vztah středověkých církevních autorit k otázce času [Borst 1990: 7]. Ve shodě s touto kritikou lze dodat, že i problematika mnišství zůstala, patrně ne zcela právem, stranou Eliasova zájmu.

⁴) Obdobnou myšlenku nalézáme i u W. Sombarta ve studii *Umělecký průmysl a kultura*. Sombart soudí, že po rozpadu římského světa se do klášterních obcí jako do „archy“ uchýlilo ze starého světa vše, co si zachovalo smysl pro vybudování „jemnějšího“ způsobu života [Sombart 1912: 14].

ského vývoje. (V této souvislosti můžeme připomenout, že podobný záměr měl už G. Simmel ve svém díle *Filozofie peněz*, které se původně mělo jmenovat „Psychologie peněz“.) [Lenger 1994: 123] Tato tendence vyznívá naplno u Sombartova generačního druhu, Maxe Webera, který o povaze tohoto procesu vedl se Sombartem rozsáhlé diskuse. Sombart spojoval akceleraci tohoto procesu především s renesancí a židovstvím, Weber s reformací.

Otázka hybných sil expanze moderního kapitalismu není pro Webera ani tak otázkou původu kapitalistickým způsobem zhodnocovaných peněz (tj. původní akumulace kapitálu), jako především otázkou vývoje kapitalistického ducha [Weber 1983: 297-298]. Ve Weberově pojetí nese tento duch kapitalismu rysy určitého historického typu mentality, spojené s jistou etickou orientací a s charakteristickými postoji a způsoby chování. K podstatným rysům světa prostoupeného a formovaného tímto duchem patří racionalizace, disciplína, kalkulovatelnost, přesnost v organizování věcí a zacházení s časem. Weberův duch kapitalismu je charakterizován stálým úsilím ve službě úkolu, kterým je jedincovo povolání, odsunutím všech individuálních potřeb do pozadí, stálou disciplinací, metodizací a všeobecnou racionalistickou proorganizovaností vedení života.

Protivníkem, s nímž musel duch kapitalismu – jako určitý, v rouchu „etiky“ vystupující a normami vázaný styl života – především zápasit, byl způsob citění a počínání, který Weber označil jako tradicionalismus („člověk ‚od přírody‘ nechce vydělávat peníze a víc peněz, chce jen jednoduše žít, žít tak, jak je zvyklý, a získávat tolik, kolik na to potřebuje“) [Weber 1983: 288].

Weberovo pojetí racionality bylo v řadě ohledů nové a originální. Na rozdíl od dobově běžného chápání nebyl pro Webera soudobý typ západní racionality jediným typem racionality. Specifická novodobá racionalita se pozvedla z dřívějších organizačních forem na určitém stupni vývoje. V protikladu k představám, které spojují náboženství s iracionalitou, bylo pro Webera náboženství naopak nositelem vlastní racionality. Historický vývoj tak pro něj není jakýmsi pokrokem stále rostoucí nenáboženské racionality, nýbrž novodobá racionalita má sama nutně religiozní kořeny. Vzhledem k ostatním náboženstvím, které Weber studoval, spatřoval jedinečnost křesťanství v tendenci k aktivnímu jednání. Ačkoliv věnoval eminentní pozornost protestantismu, soudil, že kořeny moderní racionality sahají podstatně hlouběji, a z tohoto důvodu se zabýval i předreformním katolicismem.

Weberova studie *Protestantská etika a duch kapitalismu*⁵ byla inspirována statistickým zjištěním, že největší rozmach kapitalismu zaznamenaly země, v nichž převládá protestantismus. To přivedlo Webera na myšlenku, přisoudit klíčovou roli asketickému protestantismu kalvínsko-puritánského ražení.

Podle Kalvínova učení člověk není pánem svého osudu. Osud každého jedince je předurčen Bohem a nikdo neví, je-li jím určen ke spasení či k věčnému zatracení. Právě tento pocit, pocit nejistoty a pochybnosti o vlastním osudu na věčnosti povzbuzuje k aktivní pozemské činnosti. V úspěšnosti svého světského konání vidí kalvinista důkaz boží přízně.

⁵) Studie *Protestantská etika a duch kapitalismu* byla otištěna časopisecky ve dvou částech v roce 1905, tedy v době, kdy už byla publikována Simmelova *Filozofie peněz* z roku 1900 a Sombartův *Moderní kapitalismus* z roku 1902.

Rozhodujícím znakem kalvínsko-puritánské zbožnosti je aktivní „vnitrosvětská“ askeze (*innerweltliche Askese*), založená na kalvínské víře v predestinaci. Racionálně asketické, disciplinované a metodicky organizované vedení života, stálá, plánovitá sebekontrola, odříkavý život, podřízení všech afektů a vši smyslnosti vědomému, bdělému, volnímu sebeovládání, to je to, co odlišuje vyvolené od nemetodického, světu odevzdaného postoje zavržených.

Ve studii *Protestantská etika a duch kapitalismu* věnoval Weber širokou pozornost anglickému puritanismu (vyrostlému z kalvinismu), zejména názorům jednoho z jeho představitelů, Richarda Baxtera.

V daném kontextu jsou zajímavé zejména Baxterovy myšlenky o čase. Baxter byl kazatelem ustavičné, tvrdé tělesné nebo duševní práce. Boží prozřetelnost má pro každého bez rozdílu připravené povolání (angl. *calling*, něm. *Beruf*), které má člověk poznávat a v kterém má pracovat. Mrhání časem je pro Baxtera prvním a principiálně nejtěžším ze všech hříchů. Ne zahálčivý požitek, ale pouze konání slouží ke znásobování boží slávy; každá ztracená hodina tuto práci podřívá. Čas života je nekonečně krátký a vzácný; ztráta času na zábavu, „plané řeči“, luxus, dokonce i delší spánek, než je potřebné pro zdraví – 6 až nanejvýš 8 hodin – jsou mravně absolutně zavrženíhodné [Weber 1983: 314-315].

Povolání a práce v povolání má v protestantismu náboženskou kvalitu; je to cesta, jak bohu libě žít. Pro Luthera bylo začlenění lidí do stavů a povolání přímým projevem boží vůle. Weber v této ideji povolání viděl jednu z konstitutivních složek moderního kapitalistického ducha i moderní kultury [Weber 1983: 356]. Racionální způsob života, vedený na základě ideje povolání, se zrodil z ducha křesťánské askeze. Významnou roli zde podle Webera sehrálo západní mnišství.

Mnišskou etiku Weber považoval za předchůdkyni protestantské etiky. V klášteřích spatřoval model racionálně spravovaného agrárního podniku, v mnichovi pak viděl neekonomicky motivovaný příklad osoby, která žije racionálně podle metodicky rozděleného času. Pracovní étos puritanismu byl pro Webera světskou verzí asketických ideálů klášterního života.

Weber konstatuje, že křesťánská askeze už ve středověku – a v mnohých jevech dokonce už v antice – v sobě nesla racionální charakter. První rozhodující průlom znamenal způsob života západních mnichů, a to v podobě, v jaké byl založen v řeholi svatého Benedikta a dále se pak rozvinul v hnutí clunyjských, cisterciáků a rozhodujícím způsobem u jezuitů.

Mnišský život byl podřízen systematicky propracované metodě racionálního vedení života s cílem překonat *status naturae*, potlačit moc iracionálních pudů, uniknout ze závislosti na světě a přírodě, podřídit je plánovité vůli, postavit své jednání i myšlení pod stálou kontrolu, pracovat ve službě říše boží a tím si zajistit spásu [Weber 1920: 116]. Mnich je pro Webera průkopníkem nového, racionálního a systematického vedení života. Je prvním metodicky žijícím západním člověkem povolání, který organizuje svůj život a čas za vzrůstající kontroly sebe sama [Weber 1972: 699].

V mnišské askezi spočívaly podle Webera zárodky toho étosu, který byl později rozvinut v protestantské askezi; Weber v této souvislosti cituje výrok Sebastiana Francka: „*Jeder Christ ein Mönch sein Leben lang*“ (Každý křesťan je po celý život mnichem). Jestliže ovšem mnišskou askezi charakterizuje Weber jako askezi „mimosvětskou“

(*außerweltliche Askese*), pak v případě protestantismu jde o askezi „vnitrosvětskou“ [Weber 1920: 119].⁶

Protože podle učení o predestinaci neexistuje takové spásu zajišťující spojení s bohem, které bylo pro katolické mnichy východiskem jejich „mimosvětské“ askeze, zůstává protestantismu jako všeobecná forma zajištění spásy pozemská práce v povolání. Princip racionální, metodické – ale „mimosvětské“ – mnišské askeze se musel dále osvědčit uvnitř světa v jeho hospodářské a společenské každodennosti.⁷ Ona vášnivě vážná vnitřní povaha, která dosud dodávala své nejlepší reprezentanty mnišstvu, byla nyní odkázána na sledování asketického ideálu ve světském životě.

Tím, jak se tato askeze přenesla z mnišských cel do života v povolání⁸ a začala ovlivňovat světskou mravnost, přispěla podle Webera svým dílem k vybudování mohutného kosmu moderního hospodářského zřízení, vázaného na technické a ekonomické předpoklady mechanicko-strojové výroby, kosmu, který dnes s ohromným nátlakem determinuje životní styl všech jednotlivců, kteří se do tohoto mechanismu rodí [Weber 1983: 357].

* * *

Mnišství, které se na Západě začalo rodit někdy v polovině 4. století, již dávno předtím existovalo na Východě; je tedy možné uvažovat o jakémsi importu. Nicméně povaha západního mnišství je od východního odlišná. Již před M. Weberem na tuto odlišnost upozornil teolog a náboženský historik Adolf Harnack. Harnack konstatoval, že už samy klimatické podmínky Západu částečně diktují poněkud jiný způsob života než na Východě; rozhodující význam však přisoudil myšlenkám sv. Augustina, který svým učením o obci boží dal západní církvi novou orientaci [Harnack 1895: 39], vedoucí k aktivnějšímu postoji vůči světu. Další klíčovou postavou, která dala západnímu mnišství směr, byl Benedikt z Nursie, který v roce 529 založil klášter na Monte Cassino a jemuž je připisováno autorství řehole (*Regula Benedicti*), která se stala základem mnišského vedení života.⁹

V beletrii, ale i v odborné literatuře byly kláštery opředeny řadou nejrůznějších mýtů, které samozřejmě nepřispívají k správnému pochopení jejich funkce. Jak trefně

⁶) Tato Weberova teze o přeměně „mimosvětské“ askeze v askezi „vnitrosvětskou“ zajímavým způsobem koresponduje s Eliasovou koncepcí přeměny „externích“ tlaků na tlaky „interní“. Narozdíl od autorů, kteří mají tendenci vyzvedat spíše rozdíly mezi Weberovou a Eliasovou koncepcí [Bogner 1989], soudím, že oba přístupy jsou (alespoň pokud jde o námi zkoumaný problém) do značné míry komplementární.

⁷) Weber např. uvádí, že sexuální askeze se v puritanismu liší od mnišské jen stupněm, a ne základním principem, a protože zahrnuje i manželský život, je ještě dalekosáhlejší než mnišská. Neboť pohlavní styk je i v manželství přípustný jen jako bohem chtěný prostředek pro rozšiřování jeho slávy podle příkazu: „Plodte a množte se“ [Weber 1983: 317].

⁸) Asketický ideál sebeovládání je podle Webera i otcem moderní vojenské disciplíny [Weber 1920: 117].

⁹) Kvalitativní posun od poustevnické anachorese k mnišskému způsobu života představovalo cenobitství, jehož zakladatelem byl Pachomius (asi 287-347). Pachomiův význam lze spatřovat v zavedení pravidelného společného stolování, společných ranních a večerních modliteb a společného hospodaření [Treiber a Steinert 1980: 56-59]. Benediktova řehole byla do určité míry inspirována starší Pachomiovou řeholí a východní řeholí sv. Basila [Svatý...: 78].

poznávaná Réginald Grégoire, klášter nelze považovat za akademii věd nebo paleografický institut, není to ani zemědělský podnik, a nelze v něm vidět ani sanatorium, společenské středisko či terapeutickou komunitu [Grégoire, Moulin a Oursel 1985: 194]. Život mnichů byl a je charakterizován monotónním rytmem každodenních povinností, které se skládají ze dvou základních elementů – práce a zbožného čtení (*lectio divina*) – symbolizovanými pluhem a psacím perem. Podle Ernsta Troeltsche uznávali mniši práci jako asketický prostředek sebevýchovy a sebekoncentrace; byla pro ně jakýmsi hnacím kolem vzrůstající metodizace vedení života [podle Treiber a Steinert 1980: 59].

Den byl v kláštorech raného středověku rozdělen sedmi denními a jednou noční bohoslužbou.¹⁰ V Řeholi sv. Benedikta můžeme proto číst: *Jak praví prorok: „Sedmkrát za den vzdávám ti chválu.“ (Žalm 118, 164) Toto posvátné sedmero bude vyplněno, když ráno, potom v čase hodiny první, třetí, šesté, desáté, nešpor a kompletu Bohu vykonáme svou povinnou službu. O nočních Vigiliích týž prorok praví: „O půlnoci vstávám, abych tě oslavoval.“ (Žalm 118, 62) Tedy vzdávejme i my v tyto doby chválu svému stvořiteli „za jeho spravedlivé soudy“ (Žalm 118, 62 a 164), to jest při Laudách (Chválách), Primě, Tercii, Sextě, Noně a Kompletáři; a v noci vstávejme, abychom ho velebili [Řehole...: 50-51].*

*Zahálka je nepřitelem duší, a proto bratři v určitých hodinách se mají obíratí prací ruční, v určitých opět hodinách svatým čtením [Ibid.: 81]. V Řeholi sv. Benedikta je pevně stanoven nejen pořádek bohoslužeb, ale i činností, kterým se mají mniši během dne věnovat [Ibid.: 81-83]. Je v ní rovněž stanoveno, v které hodiny se má jíst [Ibid.: 74-75], i to, jak se chovat v případě pozdního příchodu na mši nebo ke stolu: *V hodinu Služeb Božích, jakmile se zaslechne znamení, nechť vše, cokoli bylo v rukou, se nechá, a s největším spěchem se chvátá; přece však vážně, aby se nedal podnět k lehkomyšlnosti. Tedy ničemu at' se nedává přednost před Službou boží.**

Přijde-li někdo při nočních Vigiliích po „Gloria“ žalmu devadesátého čtvrtého – proto chceme, aby se říkal zcela táhle a zvolna – at' se v chóru nepostaví na svém místě, nýbrž at' stojí poslední ze všech nebo na místě, jež pro takové nedbalce zvlášť určil opat. (...) aby vidění ode všech pro toto své zahanbení se polepšili [Ibid.: 76-77].

Kdo ke stolu nepřijde před veršem, aby všichni současně mohli říci verš, pomodlit se a najednou zasednout za stůl, kdo tedy z nedbalosti nebo vlastní vinou nepřišel, budíž proto poprvé a podruhé pokárán; kdyby potom se nepolepšil, nechť se nepřipustí k účasti na společném stole, nýbrž jí sám odloučen od společenství všech, a nechť se mu odejme jeho část vína, dokud neučiní zadost a nepolepší se [Ibid.: 78].

¹⁰ O počítání času v období raného středověku pojednává Gustav Billfinger, jehož práce z roku 1892 je dodnes přijímána jako exemplární. Billfinger uvádí, že již ve starověku bylo známo dělení času na dvanáct denních a dvanáct nočních hodin, jejichž délka se ovšem měnila v souvislosti s tím, jak se během roku měnila délka dne a noci. Vedle tohoto dělení času se v římské říši používalo dělení dne a noci na čtvrtiny (známé jsou dodnes čtyři noční hlídky); den byl rozdělen na čtyři díly třemi hodinami, které jsou označovány jako *tertia*, *sexta* a *nona*. Billfinger ve své studii popisuje další vývoj počítání času, který vedl až ke středověkému dělení dne na sedm kanonických hodin: *matutina* (před východem slunce), *prima* (ráno), *tertia* (dopoledne), *sexta* (poledne), *nona* (odpoledne), *nešpory* (západ slunce), *kompletář* (pozdní večer). [Billfinger 1969: 1-5] Teprve s vynálezem mechanických hodin, které (jak ukázal již Sombart) se začaly šířit od 14. století, se prosadilo počítání času na pravidelné, stejně dlouhé časové úseky.

Ze soudobých autorů se souvislosti mezi benediktinskou etikou a moderním způsobem časového rozvrhování (*scheduling*) zabýval v roce 1980 Eviatar Zerubavel. Ten konstatuje, že benediktini byli patrně prvními lidmi, kteří založili pravidelnost časového rozvrhování nejen na bázi kalendáře, tj. roků, měsíců a týdnů, nýbrž na úrovni dní a hodin. Zerubavel soudí, že je více než pravděpodobné, že temporální pravidelnost (*temporal regularity*), která je tak charakteristická pro moderní život, má svůj původ v benediktinských kláštorech, v mnišském denním rozvrhu (*horarium*) vycházejícím z dělení dne na kanonické hodinky.¹¹ Benediktinské horarium má podle Zerubavela unikátní význam jako historicky první, původní model pro všechny další západní časové rozvrhy [Zerubavel 1980: 158].¹²

Mnišskému časovému pořádku věnuje pozornost i soudobý medievalista Gerhard Dohrn-van Rossum, který zpochybňuje radikálnost některých tezí, formulovaných zejména Mumfordem a Zerubavelem. Dohrn-van Rossum kritizuje „mechanistický“ obraz, který v klášteře spatřuje prototyp moderní továrny. Konstatování o „železné disciplíně“, o strojovém nebo hodinovém rytmu klášterního života – byť jsou míněny jako metafory – vedou podle Dohrn-van Rossuma k omylům. Sám upřesňuje představy o mnišské disciplíně v tom smyslu, že ona tolik diskutovaná přesnost a dochvilnost (*Pünktlichkeit*) mnišského jednání v rámci rozvrhu dne, nebyla ještě vázána na nějaké abstraktní časové body udávané hodinovým strojem, nýbrž na časové body v sekvenci rytmu kolektivního chování [Dohrn-van Rossum 1996: 42].

Erving Goffman v knize *Asylums* (1961) řadí kláštery mezi tzv. totální instituce.¹³ Totální charakter těchto institucí je primárně symbolizován zdí nebo hradbou, která je odděluje od okolního světa. Jestliže je pro moderní společnosti typické, že se v nich vzájemně prostorově vydělily tři oblasti – oblast spánku, her a práce – v nichž se střídají partneři, platí rozdílné autority a neexistuje žádný společný plán; pak pro totální instituce platí to, že v nich jsou hranice mezi těmito třemi oblastmi zrušeny; tzn. všechny stránky života se odehrávají na jednom místě a jsou podřízeny jedné autoritě. Příslušníci těchto institucí vykonávají své každodenní činnosti v bezprostředním společenství těch, kteří

¹¹) Je otázkou, do jaké míry je oprávněné sledovat pouze problematiku denního časového rozvrhu, jak to činí např. Zerubavel, a odhlížet od ostatních časových dimenzí, které v případě středověkého člověka představoval cyklický „přírodní čas“ ročních dob a lineární „čas spásy“ spojený s představou Posledního soudu [viz Le Goff 1991: 188 an.].

¹²) Předchůdce moderního rozvrhování času bychom mohli později hledat i v dvorském prostředí, které sice nebylo asketické, ale nepochybně bylo prostoupeno disciplínou. Jedním z nejznámějších příkladů je časový rozvrh dne na dvoře Ludvíka XIV., který začínal panovníkovým *lever* o osm hodině ranní. Pokračoval dopolední mší a prací. V jednu hodinu odpoledne se konal *diner* a po něm procházka nebo lov. V pět hodin se panstvo vracelo do paláce. Večer, od sedmi do deseti, byl na programu *appartement* – organizovaná volná zábava. Závěr dne tvořil *grand couvert* a *coucher* [Kathe 1981: 106 an.].

¹³) Goffman hovoří o pěti typech totálních institucí. Jsou to: (1) ústavy věnující se péči o ty, kteří jsou považováni za nesamostatné a bezmocné (např. slepecké ústavy, starobince, sirotčince, chudobince); (2) místa, kde se dohlíží na ty, kteří se o sebe nedokáží postarat a kteří zároveň představují určitou, i když nikoliv záměrnou, hrozbu (sanatoria pro nemocné tuberkulózou, blázince, leprosaria); (3) zařízení pro ty, kteří jsou považováni pro společnost za nebezpečné (věznice, káznice, zajatecké tábory, koncentrační tábory); (4) instituce orientované na realizaci určitých úkolů pracovního charakteru (kasárna, lodě, internáty, pracovní tábory); (5) zařízení, která slouží jako útočiště před světem (kláštery, mnišské komunity) [Goffman 1973: 16].

s nimi sdílejí jejich osud. Jednotlivé fáze činností jsou exaktně naplánovány a formálně upraveny řády a předpisy, nad jejichž dodržováním bdí stanovení funkcionáři. Všechny činnosti jsou pak sjednocovány do jednoho racionálního plánu, jehož sledováním má být dosaženo oficiálního cíle, který daná instituce sleduje [Goffman 1973: 15-17].

Michel Foucault, který se zabývá problematikou transformace mechanismů moci v průběhu společenského modernizačního procesu, zmiňuje kláštery v souvislosti s otázkou vývoje disciplinačních technologií.¹⁴ Randall Collins je autorem, který v knize *Weberian sociological theory* vyzvedá podnikatelskou roli klášterů, zejména vliv cisterciáckého řádu na ekonomický vývoj Evropy [Collins 1986: 52-54].

U Huberta Treibera a Heinze Steinerta [1980] nalézáme myšlenku o jisté spřízněnosti mezi klášterní a tovární disciplínou (*Wahlverwandschaft von Kloster- und Fabrikdisziplin*). Oba autoři obracejí pozornost k problematice a) přesného dělení denního času, b) stanovení řádu skládajícího se z detailně vypracovaných pravidel pro jednotlivé činnosti a c) prostorového (architektonického) uspořádání, sloužícího k realizaci stanoveného cíle. Spřízněnost mezi klášterem a továrnou je podle Treibera a Steinerta nutno chápat nikoliv na úrovni reálně historického vývoje, nýbrž především jako otázku podobnosti určitých struktur a technik systematické disciplinace a metodizace života; zároveň ovšem oba autoři poukazují na to, že v sekularizační fázi konce 18. a začátku 19. století mohl příklad kláštera v oblasti průmyslové výroby skutečně jistou inspirační roli sehrávat [Treiber a Steinert 1980: 66 an.].

* * *

Ačkoliv mnišství stálo v jistém slova smyslu „na okraji“ života, přesto se na společenském vývoji významně podílelo. Jistě proto nebude nikterak nadnesené konstatování, že do historie civilizačního procesu napsali mniši významnou kapitolu. Klášter patrně nebyl modelem pro světský život, jen pokud jde o otázku časové disciplíny. Jistou inspirativní roli sehrál nejspíše i v jiných ohledech. Podoba moderní společnosti se utvářela v dlouhodobých sociálních procesech, z nichž většina měla podobu procesů nezáměrných a neplánovaných.¹⁵ Byly tu ovšem i vývojové linie poněkud jiné povahy, např. v oblasti lidského vědění. Dlouhé generace myslitelů a reformátorů věnovaly své úsilí pokusům o nalezení a uskutečnění ideální podoby lidského soužití v dokonalé, ideální společnosti. Toto úsilí bylo spojeno s formulací celé řady nejrůznějších vizí, představ a projektů¹⁶ a jeho významnou oblast představovaly sociální utopie.

Utopické myšlení, které reprezentuje jeden z podstatných rysů evropského myšlení, bylo realitou klášterního života nepochybně ovlivňováno.

Realita se do utopického myšlení obvykle promítala dvěma způsoby. Jednak tím, že v pozadí každé utopie lze – v té či oné míře – nalézt politické a sociální prostředí jejího

---

¹⁴) Foucault, který se v práci *Surveiller et punir* zabývá především vývojem trestního systému a vězeňství, hovoří o třech formách disciplinačních kontrolních technik. Jsou to: (1) praktiky, které mají za cíl racionalizovat motorické pohyby lidí (tedy jistou tělesnou ale i duševní drezúru), (2) techniky, které slouží průběžné, hierarchické kontrole a sankcionování, (3) určité architektonické uspořádání prostoru (*panopticon*), které umožňuje neustálou vizuální kontrolu [Foucault 1991: 171-292].

¹⁵) N. Elias se ve své civilizační teorii zabývá právě těmito procesy.

¹⁶) Mezi soudobé autory, kteří se věnují této problematice, patří Maurice de Gandillac, autor knihy *Geneses de la modernité*.

tvůrce (ať již bylo zachyceno vědomě či nevědomě); to bývá obvykle podnětem pro formulaci utopické vize. Jednak může realita posloužit jako inspirace v pozitivním slova smyslu (jako byla např. Platonova vize ovlivněna Spartou a Morova pravděpodobně řiši Inků)¹⁷ [Löffler 1972: 32].

Historik Ferdinand Seibt, který k charakterizování utopického myšlení používá pojmy řád, plánování a naděje (*Ordnung, Planung a Hoffnung*), hovoří o kláštřech jako o místě, kde bylo po staletí kultivováno plánovité myšlení, a to ještě předtím, než se stalo problémem novověkého myšlení [Seibt 1982: 258].

Kláštřní prostředí dodávalo tvůrcům utopií některé argumenty¹⁸ (někdy jsou kláštřery přímo označovány za místo, kde k realizaci utopie došlo) a stávalo se i stimulem pokusů o jejich uskutečnění.¹⁹ Antiklerikální utopie, které vznikaly od 18. století, však odsunuly tento inspirační zdroj do pozadí a v dalším vývoji utopického myšlení pak již dominovaly sekularizované vize, které daly na tato východiska téměř zcela zapomenout.

JIRÍ ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociologickou teorií a výzkumem veřejného mínění. Spolu s N. Tošem je editorem česko-slovenského sborníku *Crossroads of Transition* (1995). Je autorem knihy *Civilizační teorie Norberta Eliase* (Praha, Karolinum 1995) a vedoucím autorského kolektivu práce *Kapitoly ze sociologie veřejného mínění* (Praha, Karolinum 1998).

¹⁷⁾ Brockhausen v roce 1929 formuloval názor, podle něhož byl model Morova ideálního státu nalezen v kláštřním společenství na hoře Athos. Tato Brockhausenova domněnka byla ostře kritizována Ernstem Blochem [1969: 61] a po něm i dalšími autory; dnes je všeobecně považována za falešnou.

¹⁸⁾ Vzpomeňme např. Tommasa Campanellu, který v rozpravě *O nejlepším státě* (*De optima republice*) argumentuje ve prospěch své vize tím, že jde o zavedení takových způsobů, které jsou praktikovány mnichy v kláštřním prostředí [Campanella 1979: 68-73].

U Campanelly můžeme nalézt tendenci, která je charakteristická i pro jiné tvůrce utopických spisů. Je to tendence organizovat společnost po vzoru kláštřa, naordinovat kláštřní disciplínu – které se jednotliví mniši podřizují více či méně dobrovolně – povinně celé společnosti. V tomto směru je někdy poukazováno na to, že utopie vytvářely jakýsi předobraz autoritativních či totalitárních režimů. Tento závěr je ovšem nutno relativizovat poukazem na to, že není zcela adekvátní poměřovat tyto utopické vize dnešními měřítky.

V dobové literatuře ovšem nalézáme i stopy, které svědčí o odporu proti úsilí podrobit lidský život strohé řeholi a disciplinované kázní. Na opačném pólu utopické literatury stojí Rabelaisova vize opatství *Thelema*, popsaná v druhé knize díla *Gargantua a Pantagruel: A protože v řádech tohoto světa je vše odměřeno, omezeno a uspořádáno podle hodin, bylo stanoveno, že tam nebude ani časoměru, ani hodin vůbec, nýbrž že všechna díla budou vykonávána podle příležitosti a vhodnosti. Gargantua totiž řekl, že nejoprávněnější ztrátou času, o které ví, je počítat hodiny. Co z toho je? A největší bláhosť světa je prý řídit se úderem zvonu, a ne povelům zdravého rozumu a usouzení* [Rabelais 1953: 178].

Thelemité v Rabelaisově spise *veškerého svého života užívali nikoli podle zákonů, stanov nebo pravidel, nýbrž podle své chuti a svobodné vůle. Vstávali z lože, kdy se jim líbilo; pili, jedli, pracovali, spali, když jim přišla chuť. (...) V jejich řeholi byla toliko výhrada: Dělej, co chceš* [ibid.: 190].

¹⁹⁾ Známy je např. experiment jezuitů v Paraguaji (jejich stát zde byl založen roku 1610 a existoval do roku 1768), který nesl řadu rysů utopických společností, zejména Campanellova slunečního státu.

Literatura

- Billfinger, G. 1969. *Mittelalterliche Horen und die Moderne Stunden: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Wiesbaden: Dr. Martin Sändig.
- Bloch, E. 1969. *Freiheit und Ordnung: Abriss der Sozialutopien*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Bogner, A. 1989. *Zivilisation und Rationalisierung: Die Zivilisationstheorien Max Webers, Norbert Elias und der Frankfurter Schule im Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Borst, A. 1990. *Computus: Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
- Campanella, T. 1979. *Sluneční stát*. Praha: Mladá Fronta.
- Collins, R. 1986. *Weberian Sociological Theory*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Dohrn-van Rossum, G. 1996. *History of the Hour: Clocks and Modern Temporal Orders*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Elias, N. 1984. *Über die Zeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Foucault, M. 1991. *Überwachen und Strafen: Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gandillac, M. de 1992. *Geneses de la modernité: De la Cité de Dieu a la Nouvelle Atlantide*. Paris: Cerf.
- Goffman, E. 1973. *Asyle: Über die soziale Situation psychiatrischer Patienten und anderer Insassen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Grégoire, R., L. Moulin, R. Oursel 1985. *Die Kultur der Klöster*. Zürich: Belsler Verlag, Stuttgart.
- Harnack, A. 1895. *Das Mönchthum: Seine Ideale und seine Geschichte*. (Vierte verbesserte Auflage). Giessen: J. Rickersche Buchhandlung.
- Kathe, H. 1981. *Der „Sonnenkönig“: Ludwig XIV., König von Frankreich, und seine Zeit 1638-1715*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Le Goff, J. 1991. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon.
- Lenger, F. 1994. *Werner Sombart 1863-1941: Eine Biographie*. München: Verlag C. H. Beck.
- Löffler, H. 1972. *Macht und Kosens in den klassischen Staatsutopien: Eine Studie zur Ideengeschichte des Totalitarismus*. Köln-Berlin-Bonn-München: Carl Heymanns Verlag.
- Mumford, L. 1947. *Technika a civilisace*. Praha: Práce.
- Rabelais, F. 1953. *Gargantua a Pantagruel. Kniha první až třetí*. Praha: Melantrich.
- Řehole svatého otce Benedikta*. 1938. Praha: Opatství Emauzské.
- Seibt, F. 1982. „Utopie als Funktion abendländischen Denkens.“ In *Utopieforschung: Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie. Bd 1*, Hrsg. von W. Voßkamp. Stuttgart: W. J. B. Metzler.
- Sombart, W. 1912. *Umělecký průmysl a kultura*. Praha: Jan Laichter.
- Sombart, W. 1928. *Der Moderne Kapitalismus. Bd. 2*. München und Leipzig: Verlag von Duncker-Humblot.
- Svatý Benedikt* 1992.. Praha: Scriptorium.
- Šubrt, J. 1993. „K vývoji názorů na problém času v sociologii.“ *Sociologický časopis* 29: 471-492.
- Šubrt, J. 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Treiber, H., H. Steinert 1980. *Die Fabrikation des zuverlässigen Menschen: Über die „Wahlverwandschaft“ von Kloster- und Fabrikdisziplin*. München: Heinz Moos Verlag.
- Weber, M. 1920. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Bd. I*. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. (Fünfte, revidierte Auflage, besorgt von J. Winkelmann). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Weber, M. 1983. *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda.

Zerubavel, E. 1980. „The Benedictine Ethic and the Modern Spirit of Scheduling: on Schedules and Social Organization.“ *Sociological Inquiry* 50: 157-169.

Summary

In the civilisational theory of Norbert Elias a key role is assigned to what is termed the process of psychogenesis and may be characterised as the progressive repression of instincts and affects in human behaviour. This shift in the control of instincts and affects occurs initially through external restraint, from the side of others (*Fremdzwang*), but if it is to be permanent, then it must become a matter of self-restraint (*Selbstzwang*).

It is in the context of this theory that Elias considers the question of time. He interprets forms of perceiving and recording time as further examples of the social pressures that are increasingly transformed into self-control and 'self-restraint'. This is also the perspective on the question of time and discipline that the author takes in this paper.

The starting-point is provided by Max Weber, who, in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, argued that the monastic ethic was the precursor of the Protestant ethic. For Weber, the monk is a pioneer of a new rational and systematic way of leading life according to methodically distributed time. He is the first Western man living systematically, who organises his life on the basis of ever-increasing self-control. Of course, while Weber characterises the monk's asceticism as an 'other-worldly' asceticism (*ausserweltliche Askese*), he sees Protestantism as an asceticism that is 'inner-worldly' (*innere weltliche Askese*). (This Weberian idea of the transformation of 'other-worldly' into 'inner-worldly' asceticism corresponds in an interesting way to Elias's concept of the transformation of 'external' into 'internal' pressures.)

Weber's ideas were developed by Lewis Mumford, who in his book *Technology and Civilization* (1934), argued that medieval monks could be regarded as the pioneers of the modern relationship to time. In 1989 the suggestion was taken up again by Eviatar Zerubavel, who argued that the temporal regularity so characteristic of the modern world had its origin in Benedictine monasteries and the daily monastic schedule (*horarium*) based on the division of the day into *canonical hours*. According to Zerubavel, the Benedictine horarium was uniquely significant as historically the first and original model for all subsequent Western schedules.

While monasticism was in a certain sense 'on the margins' of life, it can nevertheless be argued that it wrote an important chapter in the history of the civilising process. The monastery clearly became a model for secular life not only in relation to time discipline but in other areas as well. One important example might be its role as a prototype and inspiration for a whole range of Utopian visions and projects of a perfect, ideal society.

Revue pro politiku a kulturu

PROGLAS

1/99

Vydává Centrum pro studium demokratické kultury (CDK)

Mendlovo nám. 1a

603 00 Brno

tel. (05) 43 21 31 60

Řídí Petr Fiala (předseda redakční rady) a František Mikš (šéfredaktor)

Z obsahu:

editorial

Petr Fiala, František Mikš: Ideál většinové vlády

česká politika

Maciej Szymanowski: „Češi už zřejmě všechno vědí“ – rozpačitá cesta ČR do EU

Martin Příbáň: Na lavici obžalovaných žalobce

Pavel Švanda: ODS – příběh plný animozit

názor

Václav Bělohradský: Morální kýč

rozhovor

Co nás nemine... (Rozhovor se Zdeňkem Vašíčkem)

téma

Jan Cholinský: Aréna 14. 1. – důsledek společenského sebeklamu

Timothy Garton Ash: Pravda o diktaturách

ze zahraničí/mezinárodní vztahy

Zbigniew Brzezinski: Velká šachovnice – k čemu Ameriku zavazuje její globální převaha

literatura/poezie/umění

Jiří Gruša: Šedivá Praha

knihy, o kterých se mluví

P. Fiala, J. Ogrocký: Hodnoty, normy a instituce v kontextu otázky demokracie

Vlastnictví jako interpretační klíč k povaze územního společenství

Případ Bruntálska

JARMILA PREMUSOVÁ*

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity

Ownership as an Interpretative Key to the Nature of an Area's Society The Case of Bruntál Region

Abstract: This paper judges the empirical results of sociological research of eight municipalities in the Bruntál border region that were almost completely evacuated by the transfer of Germans after the Second World War and again resettled by inhabitants from the inland. Unadopted ownership of the land and houses that used to belong to the Germans, the theft of German and later on societal property, the legalisation of theft as a mechanism of socialistic redistribution, the control of incomes of all members of the community including the management of the municipal units, and the management of local agricultural and forest enterprises are features that held back the endeavour for transformation after the year 1989 by making enterprise and individual property impossible. The reaction of municipal communities to the floods shows the resurrection of central planning mechanisms in the villages. The unsure position of ownership leads to increased aggressiveness in interpersonal relations.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 101-110)

Následující text není zprávou o výsledcích empirického výzkumu pohraničních obcí v klasickém slova smyslu, je spíše imaginativní výpověď nad daty z terénu. Výzkum byl založen za podpory Grantové agentury ČR v roce 1996 jako výzkum potenciálu obcí v celém moravsko-polském pohraničí. Vzhledem k povodním, které změnily územně technický i sociální potenciál zkoumaných obcí, se uskutečnil na Bruntálsku v roce 1997 popovodňový průzkum bydlení. Pro tuto časovou ztrátu nebude výzkumný projekt uskutečněn v původně plánovaném rozsahu, ale bude srovnávat pouze Bruntálsko a Hlučínsko.

Projektovaným cílem výzkumu je zmapovat sociální a územní zdroje pohraničních obcí a nalézt způsoby, jak zabránit pokračující devastaci, tržnímu propadu a vylidňování daného prostoru. Další sociologické cíle se týkají povahy územního společenství, ovlivněného na odlišných sídelních, etnických a historických základech jednotným marxistickým konceptem společenského vlastnictví půdy a výrobních prostředků jako specifické formy teritoriality.

V prosinci roku 1997 jsem byla vyzvána – ke svému překvapení – abych o výsledcích referovala členům regionální komise Okresního úřadu v Bruntále. Závěry tohoto semináře doporučily, aby se výzkumná zpráva vydala jako kniha s fotografiemi Jindřicha Štreita. Pouze jedna vedoucí odboru protestovala proti tomuto záměru s odůvodněním, že se místní občané urazí a že publikace zhorší obraz Bruntálska pro eventuelní vnější in-

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jarmila Premusová, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Českobratrská 16, 701 00 Ostrava 1.

vestory. Ostatní chtěli, ať se zveřejní, jací doopravdy místní lidé jsou – a trochu zaraženě dodávali – jací vlastně jsme...

A tak jsem připravila z výzkumné zprávy tento článek, protože bych ráda v diskusi získala potvrzení, zda se následující poznatky mohou týkat taktéž vnitrozemských komunit.

Metodika výzkumu

Výzkum byl komponován jako průzkum sociálních a územních zdrojů pro revitalizaci původně tří, nyní již jen dvou regionů, totiž Krnovska a Hlučínska. Krnovsko, o kterém je v tomto textu referováno, tvoří severní část území okresu Bruntál, jehož severní a východní hranice je zároveň státní hranicí s Polskou republikou. Z hlediska struktury osídlení se jedná o území s jedním dominantním centrem – Krnovem excentricky položeným, jehož podíl na celkovém počtu obyvatel regionu je více než 64 %. Hustota zalidnění ostatního území mimo Krnova je 32 obyvatel na km². Bydlí zde trvale 16 000 obyvatel (mimo Krnov) na ploše téměř 50 000 ha. Toto obyvatelstvo žije ve 23 obcích a šedesáti sídlech.

Obce zde byly téměř totálně vystěhovány odsunem německého obyvatelstva a nově osídleny z oblastí vnitrozemí i zahraničními etnickými skupinami: Slováky, Řeky, volyňskými Čechy, Rusíny aj. Část Osoblažsko má charakter zemědělský a je nazývána Slezská Haná. Zde jsou po roce 1948 realizovány nové vlastnické vztahy k půdě a domkům, a to jak združstevněním, tak následně založením rozsáhlého státního statku. Vzhled těchto obcí je dnes velmi zanedbaný, ladem ležící zaplevelené pozemky, opuštěné domy, polo-rozpadlé domy a navíc povodněmi postižené přírodní i sídelní prostředí.

Terénní sociologické práce kombinovaly kvantitativní a kvalitativní techniky. Byly provedeny standardizované rozhovory s pomocí studentů v 8 obcích, a to vždy u všech drobných podnikatelů, starostů i členů zastupitelstev a vzorku 30 občanů i pamětníků. Na základě popisného zpracování tohoto materiálu byly vybrány tři obce k hloubkovým, nestandardním rozhovorům s vybranými podnikateli, starosty a zastupiteli i pamětníky. Celkem bylo uskutečněno 27 těchto podrobných rozhovorů. Dále byly využity písemné dokumenty obcí – kroniky, zápisy a monografie.

Vlastnictví půdy a jiných zdrojů území, vývoj územního společenství

Zdá se, že jedním z klíčových pojmů pro interpretaci postkomunistického typu územní pospolitosti bude pojem vlastnictví. Prvotním a nejdůležitějším motivem migrace do sudetského pohraničí byla naděje na levné a dlouhodobě splatné pozemkové vlastnictví a volné byty v rodinných domcích se zahradami. První osadníci si volně vybírali a často i třikrát měnili usedlosti, které hodlali zabrat. Tyto usedlosti neměly hranice pozemků, domky neměly ploty u zahrad. Ploty byly často téměř zničeny válkou a hranice polí byla nejasná. Pamětníci uvádějí, že kdo si co pooral, to bylo jeho. Při dalším dosídlování docházelo pouze ke sporům o vzdálenost polí od obsazené usedlosti, vůbec nešlo o rozlohu. S pomocí Němců před odsunem bylo možno poorat a obdělávat značný rozsah půdy, jejíž katastrální vyměření bylo odkládáno, protože zde ležela orná půda ladem ještě koncem padesátých let. Takto se již v první fázi, po roce 1946, vytváří v prostoru zvláštní společenské vlastnictví půdy, kde to, co je „moje“, závisí pouze na dohodě se sousedem a mojím i jeho schopnosti poorat více půdy v dosahu. Také společná práce všech při sklizni sena, obilovin a brambor jako by anticipovala budoucí vlastnické uspořádání, i když těsně po

válce je sycena pouze silně přátelskými sousedskými vztahy a vlasteneckou potřebou poválečné obnovy.

Toto pozemkové vlastnictví, které bylo nejběžnějším motivem migrace do válkou zničeného pohraničí, je velmi brzy po nedostatečném osvojení a ohraničení, zkolektivizováno a vzápětí zestátněno. Disponovalo s ním společenství, tj. pracovní kolektiv, který spadal prakticky v jedno s obcí. Souběžně s tímto procesem došlo ke zkolektivizování další dimenze lidské teritoriality, totiž rodinných domků. Individuální vlastnictví a individuální zakotvení v půdě bylo nahrazeno obecním a podnikovým vlastnictvím půdy i bytového fondu. Kolektivita potom – pracovní nebo obecní – přisedlovala osazenstvo podle pracovních nebo obecních potřeb, často i z politického trestu. Téměř každý dosídlenec – pamětník poválečné obnovy – se stěhoval alespoň třikrát v průběhu svého života, a to na pokyn kolektivního orgánu, pracovního nebo obecního společenství. Podle politické loajality mu potom byly přidělovány stále horší nebo stále lepší či lépe umístěné domky. Jen několik pamětníků uvádí, že stálému nucenému stěhování se rozhodli čelit odkoupením domku do individuálního vlastnictví již v padesátých letech, avšak po méně. Cena domků se v té době pohybovala od 2 do 4 tisíc korun. Domky do individuálního vlastnictví vykupovala dále již jen řecká minorita, která se v šedesátých letech již natolik emancipovala, že stála o zakotvení. V šedesátých letech byly Řekům od statků prodávány domky za 20-40 tisíc korun. Jejich výhodný prodej chalupářům v polovině osmdesátých let, kdy Řekové mladších věkových kategorií volí repatriaci do Řecka a starší generace přijímá československé občanství, sice probouzí zájem o vlastnictví, avšak v té době jsou již domky natolik zchátralé, že dochází spíše k přesunu do nově postavených bytových jednotek. Ty se taktéž nekupují. Například v roce 1996, kdy ceny nemovitostí a domků prudce rostou, je nabízen obci byt v nové šestibytovce za 10 tisíc korun do individuálního vlastnictví a nabídka není využita, nájemníci si nechtějí byty kupovat.

Oba tyto specifické typy vztahu k půdě a domům mají velké důsledky pro sídelní a strukturální stabilitu územního společenství. Jsou však zároveň specifickým terénem k porozumění hlubším strukturám: sudetské pohraničí je prototypem přerwy, násilného a rychlého vyvázání lidské populace z teritoriálních vztahů.¹ Socialistická revoluce v pozemkovém vlastnictví škrtila pojem „územní“, zůstalo pouze „společenství“. Pro poválečné osídlenec nemá pole, les, ba ani domov žádnou hodnotu, a to nejen proto, že neměli možnost si osvojit a přivlastnit hodnoty, zanechané zde německým obyvatelstvem, ale i proto, že zrušení individuálního vlastnictví bylo cílevědomým společenským programem komunistické společnosti. Jedině skrze společenství, kolektiv je zprostředkována primární exploatace půdy jako prostoru k užití a přežití. Vztahy k půdě jsou zde výhradně sociálně zprostředkovány, nemají žádnou bezprostřední, přímou dimenzi. Přitom dvě dimenze – vztah k území a vztah k ostatním příslušníkům společnosti je základem lidské civilizace. Je pravda, že vyvazování z územních vztahů je obecným, kontinuálním civilizačním procesem, zde však souběh historických okolností a komunistického společenského programu způsobil okamžité vyvázání z teritoriality v zemědělském území a dominantní svázání člověka s kolektivem, se společenstvím, které zprostředkovává a plně kontroluje možnost přežití individua a jeho rodiny.

¹) Došlo zde k úplnému přerušení sídelní kontinuity a zároveň kontinuity pozemkového vlastnictví, tj. předávání dědictví dalším generacím.

Jak ovlivňují tyto jevy povahu územního společenství? V prostoru se vyvíjela u obecních společenství od prvopočátečních velmi intenzivních vztahů přátelství a solidarity k postupně stále instrumentálnější typům sociálního kontaktu uvnitř poválečné přistěhovalecké vlny: „Sprátelili jsme se, silně sprátelili, tak jak by jinde nebylo možné. Spojovala nás ta nekonečná práce a samota“, uvádí osoblažská kronika, ale i řada pamětníků pro období do konce čtyřicátých let. Potom se přihodilo něco, čeho si pamětníci nejsou vědomi a co pohraniční společenství rozbilo: „To až později, v padesátých letech a přišlo to shora – politicky to bylo rozbito“, tvrdí někteří pamětníci, jiní vidí zdroje rozbití a zklamání prvních zemědělských osadníků v založení JZD a vzápětí státních statků, tj. v odebrání prvotního přistěhovaleckého motivu. Přátelské vztahy se mění v deklarované nepřátelství mezi rodinami, které však je doplňováno faktickou závislostí. Toto zvláštní obecní společenství, spojované agresí, je zároveň uzavřené vůči imigrantům z dalších přistěhovaleckých vln a rekreačním osadníkům. „Jako by ti lidé navzájem na sebe něco věděli, co se přenáší do dalších generací“, uvádí současný opoziční protikandidát na starostu, jehož původ je až z druhé přistěhovalecké vlny.

Pamětníci z poválečných dob dnes uvádějí, že nemají v obci přátele, že žili osaměle, že přátele mají v původním bydlišti (Valašsko, Slovákco, Slovensko, Ostrava, Karviná aj.).

Druhou přistěhovaleckou nebo migrační vlnou lze nazvat období po roce 1970, kdy oblast byla objevena rekreačně jako zdroj levných, protože velmi zanedbaných chalup, a také oblast, kde lze zmizet z očí – s nadsázkou lze říci, že druhá migrační vlna jsou osmašedesátníci s politickou skvrnou. Tito imigranti jsou pracovní svázáni s lesy nebo statky stejně jako původní dosídlenci, nicméně vesnice je přijímají do společenství pouze s rezervou a výjimečně. Třetí migrační vlna z přelomu osmdesátých let jde za byty a pohraničním příspěvkem, v té době vypláceným. Je přijímána zcela pohrdlivě pro pracovní nedostatky: „Ti ani nevěděli, kudy se dojí kráva, ale peníze chtěli“, uvádí bývalý náměstek státních statků.

Dalším rysem vývoje obecních společenství je negativní vývoj vztahu k práci. Od roku 1946 do roku 1989 vždy namáhavou práci v zemědělských špičkách dělal někdo jiný než stálí pracovníci statků a stálí osadníci. Zpočátku, hned po válce to byli Němci, potom na odklizení trosek, výstavbu i do zemědělství Řekové, od roku 1949 to byly první průmyslové a zemědělské mládežnické brigády z Ostravska, z nichž některé se podařilo sídelně stabilizovat v rámci akce Mládež vede Osoblahu. Každoročně potom přijíždí do regionu brigády na žně, brambory, řepu a jiné práce až do roku 1989. Původní osadníci z první přistěhovalecké vlny se postupně mění jednak na politickou a správní elitu obcí, jednak na servisní pracovníky služeb pro brigádníky. Znamená to, že dosídlencům přibyla i motivace nízké či jen nárazové pracovní výkonnosti za průměrný plat, což bylo uváděno jako výhoda dosídlení pohraničí.

Vztah lidí ke krádeži

Nejasné a později zcela setřené hranice vlastnictví ruší zároveň hranice intolerance k chování, které ve vlastnickém kontextu bylo normativně nepřijatelné. Dnes je zde velice zřetelné, do očí bijící vzájemné obviňování z krádeže a označování sousedů za zloděje. Všichni, kdo něco mají, včetně podnikatelů, si to údajně nakradli. Označování ostatních za zloděje bylo ve výzkumu spontánní, ale natolik většinové, že se pokoušíme v interpretaci porozumět této charakteristice mezilidských vztahů.

Zaznamenali jsme dvě fáze, resp. dvě odlišné formy využití jevu krádeže pro fungování obecního společenství. Jde jednak o dávné, ale dodnes používané rozkrádání německého majetku, a dále o rozkrádání společného či společenského (družstevního či státního) vlastnictví. Jevy jsou známé všude, ale zde tvoří konstitutivní rysy obecních společenství.

Rozkrádání německého majetku se váže na poválečné, tzv. zlatokopecké období. Nikdo z těch, kdo zde zůstali, se nepovažuje za zlatokopy – takto jsou označováni lidé, kteří přišli, vyrabovali a odešli. Přesto vědomost nebo podezření o присvojení cenných věcí po Němcích se stává základnou pro vydírání anebo vynucování vstřícného chování od ostatních. Vykládají se historky o prstenech až po špičky prstů a hodinkách až po ramena, ale je tam vždy – „já vím kdo, ale nepovím“. Tyto znalosti jako by poskytovaly členům společenství jistotu, že v případě potřeby mohou vždy obvinění vytáhnout. Jde zřejmě o znalosti, které vznikly v prvotních hřejivých a přátelských fázích vývoje pohraničních komunit a které později, když se to „zadrhlo“, tvořily natolik specifickou formu koexistence, že uzavírala původní strukturu společenství před cizinci a dalšími přistěhovanci. Vědomí tohoto typu sociálního kapitálu, tj. na koho co vím z původní osidlovací fáze, je tak silné, že přežívá dodnes, kdy se členové společenství snaží tuto utajovanou vědomost uplatnit, ale nikdo to už nechce slyšet. Před cizími lidmi – kupř. tazateli – se dodnes neříkají jména žijících „zlodějů“ a stařík v hospodě dokáže po povodni vyprávět cizí ženě právě jen historku o odkrývání zazděných přiborů, nádobí, šperků a mouky a že „se“ to rozkradlo. Pozdě uplatňované informace o zlodějské minulosti ostatních je součástí rozpadu jistot, které poskytovaly důležitou orientaci ve struktuře obecních společenství. Jestliže pouze skrze společenství jsou zprostředkovány existenční potřeby jídla, obydlí, ošacení atd., potom se nelze divit, že tyto informace mohly tvořit součást individuálních jistot o přežití mezi sousedy a spolupracovníky.

Další typ vzájemného obviňování z krádeže se váže už ke společnému nebo společenskému vlastnictví. Způsoby jeho soukromé exploatace v celé společnosti jsou dostatečně známy. To, co budí zájem sociologa, je naučená sociální rovnost v míře rozkrádání. V podstatě je zde přivlastňování naturalíí navíc a potají sociálně akceptováno, ale za podmínky, že ke zdroji levných, lepších či nezamčených potravin, dřeva, krmiva aj. budou přivoláni i ostatní členové kolektivity, takže výsledné přerozdělení ze státního bude sociálně „spravedlivé“. Toto specifické přerozdělování zahrnuje zvěř, ryby, dřevo, ale i potraviny, ovoce a zeleninu, produkovanou státním statkem, a zejména krmivo pro chov domácího zvířectva. Pod kontrolou a se souhlasem kolektivu obce lze krást, jestliže i jiní dostanou svůj díl ze společného majetku. Toto specifické přerozdělování pod neformální kontrolou je uzavřeno do původních kolektivit, tj. pomalu a s obtížemi se k těmto zdrojům dostávají cizí přivandrovalci z dalších migračních vln, tyto informace jsou také uzavřeny rekreačnímu osazenstvu. Nedodržení pravidel, tj. nepřivolání ostatních k možnému zdroji přerozdělení státního majetku, je sankcionováno tresty majetkové újmy, ale i pomluvou a exkomunikací.

Rovnému přerozdělování se vymykají, alespoň v posledních dvaceti letech do roku 1989 zřetelně, obecní, podnikové (statkové a lesnické) elity. Sociální nerovnost v přerozdělování státního vlastnictví mezi managementem a řadovými pracovníky je akceptována, ale pouze do jisté míry. Velikost rozdílu v majetkovém přerozdělení je přijímána kolektivitou tehdy, jestliže reprezentant obce nebo statku zachovává základní pravidlo, tj. přivolá ostatní ke zdroji. Potom jsou ostatní členové kolektivu ochotni tolerovat nespravedlivé přerozdělení, tj. vyšší podíl pro reprezentanty obce. Vyvažuje se tím sku-

tečnost, že reprezentanti statku a obcí jsou pověřeni získat exteritoriální zdroje, tj. dotace z centra, investiční zdroje, různé černé fondy a neplánované prostředky. Jsou také přímo u zdroje přerozdělování a rozhodují o únosné míře exploatace státního vlastnictví. Podstupují tím riziko, které je opravňuje k většímu podílu. Navíc tyto činnosti lze provozovat pouze při získávání a udržování známostí a kontaktů na patřičných místech a to také vyžaduje reciprocitu ve zdrojích. Zejména jsou garanty pracovních míst, které nevyžadují těžkou práci, protože zajistí i brigádníky, tj. exteritoriální dovoz pracovní síly, umožňující starousedlíkům nenáročné a dobře placené zaměstnání.

Pro elity se tedy připouští rozdíl, ale tento rozdíl musí být pod stálou kontrolou kolektivu stejně jako přerozdělování praktikované řadovými členy. Informace o rozdílu mezi elitním a řadovým členem musí být veřejným tajemstvím v rámci obcí. Utajení míry přerozdělení před ostatními dovede obecní kolektiv potrestat skandalizací i odtajněním mechanismu přerozdělování před cizí veřejností.

Kontrola dodržování pravidel kolektivního přerozdělování je permanentní a neformální. Lidé se navštěvují, aby zjistili, čím souseď krmí dobytek, scházejí se v obchodě, aby zjistili, co kdo nakupuje, a v hospodě, aby zjistili aktuální zdroje přerozdělování. Jde o instrumentální vztahy, deklarované a reflektované jako normální přátelské sousedské vztahy. Hluboká závislost a informační propojenost těchto kolektivů převádí sociální kontakt na nástroj exploatace teritoria.

Výrazná sociální kontrola je trvalým znakem vesnických společenství, zde však má některé další rysy. Zachází do oblastí, kde ruší hranice soukromí (sousedská kontrola zásob krmiva, kontrola pošty – bankovních výpisů, výše dluhů v obchodě atp.), její výsledky jsou velmi rychle přenášeny do celého společenství, a zejména je výrazně zaměřena na mechanismus „spravedlivého“ přerozdělování peněz, potravin, drůbeže, stavebního materiálu, ulovené zvěře a ryb – v podstatě základních životních potřeb. Tato kontrola kupř. udržovala mzdovou nivelizaci rozhodujících zaměstnavatelů – statků a lesů – permanentně na rovné úrovni a tolerovala vyšší platy managementu jen potud, pokud byly transparentní a veřejné (rozuměj regionálně veřejné, tj. utajené před cizími a vnějšími). Vyšší podíl v rámci přerozdělovacích procesů byl tolerován managementu v závislosti na stupni ochrany a výši dotací, které manažer vydobyl na základě svých kontaktů a známostí pro region v centru, Praze nebo Ostravě u plánovacích orgánů. Kupříkladu plánované cíle měly být stanoveny co nejnižší, aby umožnily průměrný a eventuelně kaširovaný pracovní výkon trvalého zaměstnaneckého osazenstva.

Za tuto ochranu pracovních míst a nízkého pracovního výkonu, za ochranu rovného, tj. kolektivně spravedlivého odměňování, poskytuje obecní a pracovní společenství recipročně managementu vyšší podíl z požitků, které jsou zde k přerozdělení, a dále demonstrativní loajalitu pro oficiální úroveň státní kontroly. O prohřešcích při rozkrádání státního či družstevního majetku se nikde před cizími a vnějšími lidmi, orgány atd. nemluví. Jsme všichni zavázáni mlčením a prezentováním bezproblémového a bezkonfliktního fungování práce i obce. Institut klientely s výměnami ochrany a podpory se zde projevuje téměř v čisté podobě.

Intervence ekonomické a společenské transformace po roce 1989 do povahy územního společenství

Uvedené rysy územního společenství v pohraničí, totiž rudimentální vlastnické vztahy k území, tolerance krádeže, přerozdělování pod silnou sociální kontrolou a stavění Po-

těmkinových vesnic pro vnější kontrolu, byly podrobeny zlomové konfrontaci s demokratickými a tržními mechanismy, dosazenými sem z vnějšku, z centra, po roce 1989.

První rekonstrukce obecních orgánů a první volby se nesly téměř v duchu centrálního společenství – vynesly do čela politicky postižené i schopnější či vzdělanější přistěhovačce z dalších migračních vln. Téměř vždy mladé lidi, sociálně však určované pozicí rodičů v komunistických předrevolučních kolektivitách. Rozhodující střet se odehrál ve volbách roku 1994, kde již většinově získávají elitní obecní i podnikatelské pozice potomci bývalého komunistického managementu a obecních elit.

Již první garnitura obecních elit, do roku 1994, se dostává do problémů při konfrontaci s kategoriemi obecního vlastnictví a privatizace. Dochází k rozdělení movitého majetku státních statků a lesů podle výše popsaných naučených principů kolektivního přerozdělování (v roce 1992 stálo tele pro trvalého usedlíka 400 Kč, pro cizince až 2 000 Kč), privatizace je záležitostí bývalého managementu. Obecní vlastnictví – např. lesy a veřejné budovy jsou exploatovány ve prospěch podnikatelů (budovy skoro všude jako obecní bankovní záruky), obecní management kumuluje podnikatelské aktivity a dispoziční právo na obecní majetek do exploatačně výhodných konstelací.

Tyto nové elity, díky generační výměně, okamžitě ruší kolektivní právo kontroly příjmů managementu a kolektivní nárok na výhodné pracovní zařazení. Tyto změny jsou prezentovány pospolitostem jako změny dirigované z centra a představující tržní transformaci.

Aféry, skandály, udání, politické střety jsou v daném prostoru pravděpodobně odvozeny z těchto dvou skutečností – obecní pospolitosti ztratily kontrolu nad podnikateli a členství v pospolitosti automaticky nezakládá nárok na část podnikových či obecních příjmů. Řada místních podnikatelů doplácí na neochotu zveřejnit svůj bankovní účet a obhájit své příjmy – i slibné druhy aktivit, jako jsou nová jatka se špičkovou technologií zpracování masa či luxusní prádlo pro německý trh, ztroskotávají na nízkých platech zaměstnanců, nových nárocích na pracovní výkon na jedné straně a na rozkrádání na straně druhé. Veřejné mínění soudí podnikatele, že chtějí „zbohatnout na zádech a rukama jiných“, podnikatelé soudí své zaměstnance za rozkrádání („mám pocit, že z mého vepřína krmí celá vesnice“). Kontinuální automatické přerozdělování a doplňování nízkých příjmů „ze společného“ i nadále je příznačně doprovázeno integrací zemědělského a lesnického podnikání do větších a technologicky uzavřených celků, které tvořily *ex ante* pod firmou Státního statku a Státních lesů.

Povodňová intervence do územního společenství

Jakkoliv to zní paradoxně, povodně osvobodily územní společenství pohraničních vesnic Krnovska od nutnosti akceptovat výše popsané transformační změny ve společnosti. Povodně vrátily do obcí původní funkci obecních elit, obnovily mechanismy kolektivní kontroly i státního přidělování životních zdrojů prostřednictvím obecní kolektivity. Obecní společenství se s úlevou vrací k důvěrně známým mechanismům, kdy obecní reprezentace je tu k tomu, aby vydobyla vnější, exteritoriální zdroje a dotace pro prostor a aby tyto zdroje spravedlivě, tj. rovnoměrně rozdělila mezi všechny členy společenství. Míra postižení povodní zde není důležitá, protože „všichni jsme byli postižení“. Došlo zde k obnovení mechanismů kontroly nad obecním managementem, k tomu, že pospolitost znovu může kontrolovat obecní sklady humanitární pomoci a starostovy sklady, údajně nakradeného stavebního materiálu, nábytku, praček a ledniček, prostě všeho, co

centrum poslalo proto, že náš starosta to z nich vytloukl svými známostmi a kontakty. Má, pochopitelně, nárok na větší díl těchto vnějších zdrojů, ale na základě veřejného konsensu o dovolené míře. Nemá právo si присvojovat tyto zdroje potají a sám nebo se zastupitelstvem. Obecní společenství musí být přizváno k rozhodování, a to zejména o tom, co se nedostane na všechny.

V první fázi vesměs tragické povodňové situace obcí si lidé navzájem pomáhali a pouze evidovali nerovné přiděly – ne každý dostal ten lepší pomerančový sirup, ne každý měl na dece v evakuačním středisku povlečení, ne každý dostal vepřovou konzervu, ne každý balenou vodu.

V další fázi – zhruba od poloviny července do poloviny srpna – se úlevně a agresivně vrací mechanismus kontroly rovného přerozdělování, umocněný přítomností sdělovacích prostředků a existencí povodňové turistiky. Před těmito zájemci lidé prostě přestali mlčet a zveřejnili všechny domněnky o přisvojení povodňové a humanitární pomoci obecní a podnikatelskou elitou obce, o nespravedlivém a korupčním použití solidární pomoci státu, obcí, podniků i občanů na konta postižených. Jde jakoby o pomstu za čtyři transformační léta, kdy pospolitost ztratila nad příjmy obecních elit kontrolu a nyní ji znovu získává za pomoci sdělovacích prostředků. Zejména silně medializované obce, jako třeba Holčovice nebo Zátor jsou zřetelným dokladem tohoto vývoje.

Porušení mlčenlivosti, pohraničního zákona omerty, zavazujícího celé obce, však má své negativní důsledky. Příliv prostředků a pomoci do obcí, kde existuje podezření ze zpronevěry darů a charitativní pomoci, začíná klesat. Masivnější pomoc se přenáší do jiných prostorů. Také tento „trest“ – starosta nemá možnost nikde venku získat další dotace, protože ostatní členové pospolitosti porušili mlčenlivost o interních způsobech přerozdělování zdrojů – ohrožuje zejména ty skutečně postižené, kterým byly odplaveny domy a kteří jsou na vnější pomoci závislí. Již koncem srpna a začátkem září bylo možno zaznamenat podporu starosty a zastupitelstva nejvíce postiženými za výborné organizační a manažerské výkony v období po povodni a spravedlnost v rozdělování pomoci. Nejvíce postižení si také začínají stěžovat na sousedy, jichž se povodeň nedotkla, že pobírali humanitární pomoc a přitom svým vyplaveným sousedům vůbec sami nepomohli: „Nejvíce křičí, že byli ošizeni, přitom měli dost času shánět, kde se co rozdávalo zadarmo. Postižení na to čas neměli, zachraňovali svůj majetek a zařizovali si provizorní bydlení“.

Míra postižení zde začíná konturovat vlastnické vztahy k bytům a zahradám či pozemkům. Obce jako společenství se začínají diferencovat na postižené a nepostižené, přičemž postižení dodržují vnější mlčenlivost o vnitřních mechanismech přerozdělování, nepostižení trvají na zveřejňování a právu kontroly veřejnosti nad výší poskytnutých zdrojů.

O tom, že tato pomoc obnovuje původní mechanismy chování, svědčí i skutečnost, že veškerá pomoc je vnímána jako vnější, státní dotace postiženému pohraničí. Nikde jsme nezaznamenali (do poloviny října 1997), že v rámci chování obce by mohlo dojít ke zveřejnění institucí, které pomohly, že donátoři by mohli být informováni, jak bylo s jejich darem naloženo a konečně, že by jim mohl někdo poděkovat. Konta obcí jsou přitom obdarována mimo správu státem organizovaných nadací i několika miliony, nemluvě o hodnotné věcné a pracovní pomoci. Jako by ani nebylo pochopeno, že jde o solidaritu, dary ostatních lidí. Samozřejmost přijímání prostředků prostřednictvím státní správy svědčí o přetrvávání postoje o paternalistické funkci role vnitrozemí státu vůči zničenému pohraničí – padesát let po válce a odsunu.

V souladu s pojetím obce jako výkonného článku hierarchie státní správy, nikoliv samosprávného orgánu, jsou i převažující postoje starostů postižených obcí v pohraničí. Jsou v podstatě mocenské – rozhodovalo se v kritické situaci, opravňující k vojenskému mechanismu vydávání rozkazů z jednoho místa, kdo jiný než starosta přece určuje pravidla přerozdělování, zpětně hledat kritéria nebo je zdůvodňovat je nesmysl, veřejnost se již uklidnila a „nemá cenu“ do toho vrtat znovu.

Veřejnost, reprezentovaná starousedlíky, tedy na jedné straně vyžaduje informace o rozdělování státní a solidární pomoci postiženým, na druhé straně starostové a snad i zastupitelstva, s odvoláním na pravidla státní správy (utajující výši sociálních dávek a příjmů fyzických osob) se staví do role přerozdělovačů, kdy na nich jakoby zcela závisí výše podpory a pomoci, které občan obdrží. Jde o úporně přetrvávající mechanismus totalitní praxe, který západní společnosti znají jen jako mocenské ambice státní byrokracie. Existuje jistý „balík“ občanských práv, respektive požitků sociálního charakteru, vyplývajících ze státního občanství a zákonných norem státu. Mezi tyto nároky a neinformovaného či nesvéprávného občana se staví „přerozdělovač“ – byrokrat státní správy nebo stranicky organizovaný politik. Ten nabízí občanovi, že mu zprostředkuje, zařídí, poskytne, zabezpečí práva či dávky, které mu náleží z titulu občanství a splnění kritérií nároku automaticky. Totalitní přerozdělovači se rozvinuli v postkomunistických zemích do organizované podoby. Jakoukoliv zákonem určenou sociální dávku je třeba vnímat jako dar přerozdělovače, který z něj vyžaduje podíl, eventuálně požaduje reciprocitu. U politicky organizovaných přerozdělovačů jde např. o reciprocitu ve volbách, kdy za zprostředkování nároků na půdu při restituci je vyžadováno znovuzvolení. U byrokratických struktur jde o zprostředkování nároků na přídatky na děti nebo stavebního povolení výměnou za klasický úplatek. I rozdělování cukru či plenek z humanitární pomoci zakládá mocenskou pozici pro přerozdělovače, i přidělování toaletního papíru. Jde o postavení, které povodně jaksí automaticky vrátily starostům a členům zastupitelstva, často poučeným svými otci a dědy jako představiteli národních výborů o výhodách přerozdělovače.

Přirozeně, že sociologický průzkum bydlení postižených povodněmi a série rozhovorů na obecních úřadech nemůže výše uvedené hypotézy prokázat. Zaměřené pozorování dalšího vývoje v obcích by však mohlo potvrdit, že povodně následně vrátily do obcí problém kontroly příjmů členů společenství starousedlíky, a dále že vrátily starosty do role přerozdělovačů, ať již tuto roli vykonávali starostové s nechutí, nebo nadšeně.

Závěr

Uvedené poznatky jsou významné ne pro jejich prokázanou platnost, ale pro úhel pohledu, který umožňuje formulovat obecnější závěry a vyvolat snad diskusi o povaze postkomunistické transformace jinak, než se doposud pokoušíme.

Poměrně mlhavý výzkumný záměr srovnat sídelně stabilní a sídelně nestabilní prostory v pohraničí byl vlastně upřesněn tak, že jde o studium rovnováhy mezi teritoriálními a sociálními vazbami člověka v rámci územní spopolitosti.

V krnovském pohraničí byly kvůli odsunu a marxistickému programu společenského vlastnictví soukromovlastnické vztahy k půdě a domům podvázány. Na základě toho zbytněly a rozbujely se sociální vazby, kdy prostřednictvím společenství je člověk připuštěn k exploataci území, kdy pouze skrze obec má člověk možnost uspokojovat své potřeby, přežít a reprodukovat se. Zbytnělé a přebujelé sociální vztahy se uspořádávají okolo statusové linie moci rozhodovat o přerozdělování požitků ve vztahu k ostatním,

realizovat se disponováním s občanskými právy ostatních členů společnosti. Je pravděpodobné, že tato nerovnováha má za následek stabilitu politické moci, podloženou rodinnými vazbami. Život pouze skrze komunitu je komplikován altruismy tvrdého jádra a mechanickým pojetím solidarity. Zvýšená agresivita je pravděpodobná již pouze proto, že jistoty, které poskytuje vztahová sociální síť, jsou méně předvídatelné (nejisté), než jistoty, které poskytuje příroda. Produktem agresivity může být existenciální úzkost ze sociální závislosti a nemožnosti se „pojištit“, tj. získat jistoty ve vlastnických vztazích. Seberealizace člověka pouze v sociálních vztazích a v bojích o mocenské pozice v rámci společnosti činí celý komplex mezilidských vztahů jediným terénem agresivity. Agresivita není „uzemněna“ vlastnictvím a vztahy k půdě.

Tam, kde jsou hierarchické mocenské vztahy k ostatním zakotveny v teritoriu, uzemněny v půdě a tisíciletých vzorcích teritoriálního chování, souvisejícího s půdou jako úživným prostorem a podmínkou přežití, nemají agresivity v sociálních vztazích tak přebujelou, rakovinnou podobu. Člověk, který má své základní životní aktivity rovnoměrně rozloženy mezi péčí o vlastnictví fyzické a péčí o duši solidaritou s ostatními, má antropologicky kontrolovány optimální reakce v obou sférách tak, aby byly vyvážené. Člověk, který je záměrně a programově vyvážen z jedné antropogenní zóny, „nemá co ztratit, ztratil již své okovy“. Nerovnováha mezi územními a sociálními pouty člověka, kterou projektoval marxismus, vede k pokleslým formám pospolitosti.

JARMILA PREMUSOVÁ *vystudovala obor filozofie a sociologie na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v letech 1968-1971. Působila jako výzkumný pracovník v Ostravě, nejprve ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst a později ve Výzkumném ústavu palivoenergetického komplexu. Zabývala se vztahem průmyslu a území, sociálním plánováním, sociální infrastrukturou i zaměstnaností zdravotně postižených horníků. V současné době vyučuje na katedře občanské výchovy Pedagogické fakulty Ostravské univerzity obecnou sociologii, sociologii obcí a regionů, sociologii práva a politiky a úvod do výchovy k občanství.*

Literatura

- Illner, M., D. Hanšpach 1994. „The New Local Politics after the 1990 Local Reform.“ Pp. 95-109 in *Territory, Society and Administration*, ed. by M. Barlow, P. Dostál and M. Hampl. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Kostecký, T. 1994. *Regionální diference sociálních problémů v České republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lorenz, K. 1992. *Tak zvané zlo*. Praha: Mladá fronta.
- Premusová, J. 1997. „Sociologický a prostorový výzkum pohraničí – sociologická část.“ Výzkumná zpráva. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Původní a noví vlastníci*. 1996. Praha: CEFRES.
- Území v procesu změny*. 1994. Praha: CEFRES.
- Vajdová, Z. 1994. „Civic Culture of a Bohemian Town.“ Papers of the XIIIth Congress of Sociology in Bielefeld, July 1994.
- Vavříková, J. 1997. „Sociologický a prostorový výzkum pohraničí – prostorová část.“ Výzkumná zpráva. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Zich, F., V. Houžvička, Q. Kastner 1995. „Etnické a národnostní vztahy v pánevní oblasti severních Čech.“ *Pracovní texty-Working Papers* WP 95:2. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

M. Bútor a P. Hunčík (eds.): Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti

Bratislava, Nadácia Sándora Máraiho 1996, 107 s.

M. Bútor (ed.): Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997

Bratislava, Inštitút pre verejné otázky 1997, 364 s.

Skupina slovenských spoločenskovedných pracovníkov napsala a za pomoci nadací zajistila vydání druhé a třetí přehledové faktograficko-analytické studie o stavu slovenské společnosti a jejích výhledech. Inštitút pre verejné otázky, který se ujal vydání posledního svazku týkajícího se roku 1996, chce být slovenskou obdobou ‚think-tanku‘, tj. jakési ‚zásobárny‘ idejí, koncepcí, řešení, kterou vytváří malá skupinka analytiků spolu s rozvětvenou sítí expertů. Jako součást edice *Slovensko v pohybu* je i předmětná studie určena žurnalistům, politikům, studentům, učitelům, odborným pracovníkům, ekonomickým expertům i široké veřejnosti. Tyto charakteristiky platí i pro studii předchozí, na níž se z velké části podíleli stejní spolupracovníci. Vzhledem k tomu, že v obsahu obou textů se setkáme s řadou sociologicky relevantních témat a že i u nás si část sociologů vytyčuje obdobné cíle periodického popisu a rozboru pohybu české společnosti, považují za užitečné seznámit s pojetím studií i českou sociologickou obec. Další inspirace by bylo možno čerpat i z maďarských a polských ‚social reports‘.

Pozoruhodná je především všestrannost informace: v poslední studii se setkáme s 23 speciálními tematickými okruhy; 8 z nich je věnováno politice, právu a správě, 3 ekonomice, 7 souhrnným i jednotlivým problémům veřejných služeb a 5 otázkám blízkým sociologii. Ani v předchozí studii velká většina stejných, popř. obdobných kapitol nechybí. Mezi sociologicky zvláště zajímavé patří krásné přehledy výsledků výzkumů veřejného mínění, zpracované Z. Bútorovou, empiricky bohaté podložené a invenční studie o regionální diferenciaci Slovenska, napsané V. Krivým a zasvěcené studie o sociální situaci a sociální politice od H. Wollekové. Jde vesměs o autory

dobře známé i v české sociologii a jejich stati doporučuji k prostudování specialistům na obdobná témata.

Ve všech kapitolách se setkáváme se značným rozsahem faktografického a empirického popisu, čerpaného z rekapitulace svědomitě shromážděných a pečlivě redigovaných nejčerstvějších historických událostí, ze statistik, popř. sociologických výzkumů. Všestrannost zdrojů, včetně oficiálních, bohatství podávané informace zvětšuje a napomáhá její objektivizaci. Faktografie je svědomitě shromážděna, pečlivě utříděna a přehledně prezentována. Početně převažují tabulky nad grafy (150:58 v poslední a 75:49 v předchozí studii). Bohužel, pouze minimálně jsou v tabulkách a grafech prezentována mezinárodní porovnání, a to i ve vztahu k České republice. Hlavním kritériem hodnocení transformačních změn jsou proto srovnání se stavem ke konci státního socialismu (rok 1989), popř. s některým rokem z počátku nebo z pozdějšího – i zcela nedávného – průběhu transformace na jedné straně a poněkud abstraktní poměrování posledního stavu s jakýmsi pomyslným modelem úspěšné liberálně demokratické transformace. Nedá se říci, že by se v textu zamlčovaly pozitivní výsledky slovenské transformace tam, kde byly dosaženy, v zásadě je však rozbor prováděn v intencích kritiky současné oficiální politiky slovenské vlády a směřuje, jak zdůrazňuje vydavatel, k prezentaci alternativy vůči dosažitému vývoji slovenské skutečnosti. Tento typ angažovanosti vydavatele sahá dosti daleko. V úvodu poslední studie čteme:

„Táto knižka chce okrem iného prispieť aj k tomu, aby občania Slovenska, najmä slovenskí vzdelanci, pristupovali k voľbe budúcich elit zodpovednejšie, aby nevolili iba ‚šikovných politikov‘, ale ozajstných štátnikov, ako o tom hovorí profesor Brzezinski.“ [1997: 14]

Jeden z editorů první z recenzovaných studií považoval dokonce za potřebné ve svém úvodu rozvádět dalekosáhlou analogii soudobého Slovenska s divadelní fikcí zahrávajícího Hamletova Dánska. [1996: 9-10]

I historie utváření a vzájemného soupeření jak slovenského nacionalisticko-populistického establishmentu, tak liberálně demokratické intelektuální elity, je všem dobře známa. I u nás máme své zkušenosti s autoritárními sklony

částí vládních struktur, takže motivaci prezentovat odborně ideovou alternativu ke zdánlivě neotřesitelným pravdám dobře rozumíme. Za svou osobu se však přesto domnívám, že přílišná apriorní angažovanost ve prospěch určité sociálně politické strategie – v daném případě opoziční liberálně demokratické orientace – může vést i ke „krátkým spojením“ s politikou, ba i k určitému zkreslení závěrů, a vítal bych větší zdrženlivost při hodnocení. Rozhodně bych doporučoval se vyhýbat onomu směřování žánrů, jehož se dopustil autor úvodu ke zprávě za rok 1995.

Poněvadž však jednotlivé kapitoly zpracovali vesměs odborníci, je přesto shromážděná faktografická informace jako celek objektivní a velmi zajímavá a obsahové přínosy analýz jsou na dobré vědecké úrovni. V obou studiích najde čtenář velké množství nepominutelných faktografických údajů a současně mnoho analytických i zobecňujících postřehů, vrhajících zajímavé světlo na slovenský způsob postkomunistické transformace, pohybující se někde mezi typem převládajícím ve východní, popř. jihovýchodní Evropě a typem středoevropským. Společná československá východní báze a unifikovaná transformační politika federální vlády až do roku 1992 je přítomnou okolností, která umožňuje českým sociologům srovnání, poučnou i pro analýzy našich vlastních problémů.

Hned na první stránce první kapitoly zprávy o roku 1995, věnované vnitřní politice, obnovuje její autor G. Mesežnikov myšlenku o „zalomení“ reformních procesů na Slovensku, o přechodu na model „dvojaké reformní cesty“ (určité zlepšování ekonomických poměrů paralelně se zvyšováním napětí v politickém vývoji). Tato myšlenka znovu zaznívá v postskriptu M. Bútory a je podle mého názoru centrálním mottem obou recenzovaných spisů. Z hlediska přátel Slovenska v zahraničí je ovšem první aspekt dvojaké cesty, totiž relativní ekonomické úspěchy [1996: 73-87; 1997: 113-128, autoři I. Mikloš a E. Žitňanský], byť dosahované za cenu poněkud kuriózních metod „politické“ privatizace [1996: 89-103; 1997: 129-143, autor I. Mikloš] zprávou spíše pozitivní, dokazující, že po přerušení vzestupné trajektorie v letech 1990-1993 ekonomickou krizí (vyvolanou podle mého názoru především

regionálně nespecifickou federální hospodářskou politikou) pokračuje emancipace samostatného Slovenska po dráze ekonomického růstu.

Původně se ekonomická i politická situace na Slovensku často srovnávala se situací v České republice: dnes však je zřejmé, že ani česká kupónová privatizace nepřinesla očekávané ekonomické efekty a že česká privatizace jako celek co do míry nezákonných a/nebo nemorálních postupů nezůstala nikterak pozadu za praktikami privatizace slovenské. Ba i idealizovaný obraz procesu demokratizace v českých zemích utrpěl povážlivé trhliny, jakkoli zatím pluralitní politický systém u nás prozatím v zásadě plní svou funkci a je patrně o něco pružnější než současný politický systém na Slovensku.

Přičteme-li k tomu zkušenosti s konflikty, které v různých etapách přinesla transformace polská a maďarská, nemluvě už o zkušenostech většiny následnických států Sovětského svazu i států balkánských, je zřejmé, že především je načase revidovat obecný normativní model postkomunistických změn jako ideálního procesu „přechodu“ od totality k otevřené společnosti, jak jej optimisticky koncipovali mnozí evropští myslitelé na přelomu osmdesátých a devadesátých let. To, co prožíváme v západní i východní části bývalé česko-slovenské federace, jsou prostě dějiny, jako vždy v naší minulosti i ve vývoji kterékoli jiné země plné rizik, nahodilosti a tvrdosti, úspěchů i ztrát, částečných vítězství, ba častěji více či méně přijatelných kompromisů, dějiny, směr jejichž pokračování v budoucnosti je prozatím nejistý. Pro to, aby tato budoucnost byla pro obyvatelstvo příznivější než minulost a současnost, potřebujeme hlavně realistické analýzy skutečnosti, nezamlčující ani stinné, ani světlé stránky společenského pohybu, jakož i náměty směřující k tvorbě realistických strategií. Vždyť to, co se nám na soudobé české či slovenské společnosti líbí či nelíbí, nespadlo z nebe: je to výsledek dlouhodobého historického procesu utváření specifických národních sociálních a kulturních systémů, obráží to víceméně věrně sociálně-psychické klima obou zemí. Právě česká ekonomická i politická zkušenost poslední doby, stejně tak jako hořká slovenská zkušenost s politickým autoritarismem, dokazují, že dale-

ko k realismu mají jednocestné vize, jejichž prosazení závisí na úplné porážce jedněch a vítězství druhých sociálně politických strategií a na jednostranné prosazování jedněch společenských zájmů na úkor druhých. Právě zkušenosti nejprve komunistického a nyní postkomunistického vývoje v Evropě nám velí se ze všeho nejvíce bát sektářské nesmiřitelnosti a jejich „revolučních“ vítězství a za nimi následujících stejně nevyhnutelných porážek.

Mnohem pravděpodobnější je, že ne zcela konsolidované demokratické systémy ve Slovenské, stejně jako v České republice budou procházet ještě dlouhým procesem poevropského, že i ekonomika a široce pojímaná kultura, sociální a institucionální struktura obou zemí mají před sebou ještě delší a velmi obtížnou etapu modernizace. Ti, kteří se chtějí na tomto nikoli vysněném, nýbrž reálném pohybu podílet, by měli hledat především co nejširší okruh aktuálních i potenciálních sociálních a politických spojenců jak uvnitř směrů, s nimiž se ideově a politicky shodují, tak mezi těmi, kdo prozatím podporují nebo donedávna podporovali nepříteli úspěšné vlády, mají však reálné potřeby i zájmy nepříteli vzdálené od těch, které slovenští vědci pregnančně formulují jako svá desiderata v obou recenzovaných studiích.

Při zkoumání těchto otázek s potěšením sledávám značné shody mezi základní intencí stati S. Szomolányiové *Identifying Slovakia's*

Emerging Regime publikované v [S. Szomolányi and J. A. Gould (eds.), *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation*, Bratislava 1997] a mé studie o sociální transformaci a modernizaci, publikované v roce 1997. Jde v podstatě o jednu prostou společnou myšlenku: existující sociokulturní struktury české i slovenské společnosti se nezrodily nahodile, nýbrž jako pokračování specifického společenského vývoje zakotveného v těch či oněch objektivních i subjektivních podmínkách. Zodpovědná odborná analýza jejich povahy se na jedné straně nemůže vyhnout pojmenování faktorů a charakteristik, které z hlediska „vstupu do Evropy“ nejsou zcela příznivé, na druhé straně však vede k pochopení, že určité etapy řešení společenských problémů nelze přeskočit. Pro kteroukoli společnost, která si zachovala alespoň základní charakteristiky demokratického uspořádání, pak mezi preferované způsoby řešení patří ty, které cestou dosažitelných rozumných kompromisů mezi zúčastněnými aktéry umožňují třeba poněkud pomalejší, přece však značný pohyb přibližující se základní trajektorii vývoje od státního socialismu k modernímu demokratickému společenskému uspořádání. Přílišná netrpělivost a intolerance nebývají takovému postupu na prospěch. Podobný směr úvah rozvíjí i M. Bútor, jeden z editorů první ze studií, jimiž se zabýváme, ve svém *Postscriptu* [1996: 285-289].

Pavel Machonin

Georg Simmel: Peníze v moderní kultuře a jiné eseje

Praha, Sociologické nakladatelství 1997, 208 s.

Simmel je autorem téměř třiceti knih a stovek statí a esejů. Jako vysokoškolský učitel usilující o titul docenta a později i profesora, v čemž mu ovšem stála v cestě řada překážek nikoli meritorního rázu, řešil ve svých hlavních dílech teoretické a metodologické problémy, jež byly typické pro všechny významné sociology přelomu 19. a 20. století. Na rozdíl od nich se však u něho projevovala i velmi výrazná snaha oslovit širší, mimouniverzitní veřejnost, pro kterou tvořil, jak to nazval Leopold von Wiese „sociologii literárního salonu“. To bylo v jeho době, a zvláště v Německu dosti neobvyklé, a to byla

také jedna z příčin nevráživosti směrnatých akademických kruhů vůči jeho vědeckopedagogické kariéře. Přitom právě Simmelovy eseje, otiskované v různých tehdejších masově čtených denících a časopisech, ve své době považované z vědeckého hlediska za okrajovou záležitost, jsou zhruba v posledních třiceti letech jakoby znovu objevovány a svým významem poněkud odsouvají do pozadí rozsáhlé Simmelovy studie určené pro univerzitní auditorium.

Editor výboru, autor rozsáhlého doslovu, Simmelova životopisu, výběrového seznamu Simmelových děl i knižních prací o něm, Milošlav Petrušek mohl samozřejmě zvolit z obsahového hlediska různé postupy, jak vůbec poprvé českou veřejnost se Simmelovými

myšlenkami seznámit. Mohl vybrat ze Simmelových děl ta místa, která by tohoto autora prezentovala jako jednoho z hlavních tvůrců a představitelů tzv. formální sociologie, hledajícího systém pojmů a klasifikací, univerzálně aplikovatelných při popisu společenské skutečnosti, ta místa, která by tohoto autora prezentovala jako jednoho z prvních sociologů, kteří se soustavně zabývali analýzou společenských skupin, zejména významem kvantitativních aspektů pro jejich strukturu a fungování, ta místa, díky nimž přispěl ke konstituování a rozvoji sociologie města, díky nimž se stal předchůdcem sociologické teorie směny a klasikem teorie role, ta místa, kde se zabývá stále naléhavým problémem identity individua a jeho vztahu ke společnosti, případně ta místa, která z něj učinila předchůdce moderní teorie konfliktu. Simmelova teoretická díla určená k tomu, aby vyvolala zájem především akademických kruhů, jsou na takové fragmenty bohatá a nebylo by asi obtížné takto orientované výběry z nich vytvořit.

Petruskem zvolenou cestu, jež se spoléhá na to, že Simmelova esejistická tvorba bude pro současného českého čtenáře mnohem výmluvnější, považují však za šťastnější. Jde totiž o to, že všechny podstatné a cenné myšlenky Simmelovy teoretické sociologie jsou obsaženy i v jeho esejích (což ale neplatí naopak), a dále o to, že pro běžného čtenáře je rozhodně schůdnější začít seznamování se Simmelem právě jimi.

Deset esejů, jež Petrussek z celého bohatství Simmelovy tvorby k překladu do češtiny zvolil, skýtá reprezentativní a výstižný obraz Simmelových postupů i názorů. Přibližují Simmelovo chápání pojmu formy, názorně seznamují s tím, jak Simmel pracoval s pojmem sociálního typu i s pojmem lidského vzájemného působení. Řadou z nich prolíná Simmelovo vědomí významu role sociálního konfliktu pro jednání lidí, stejně jako významu kvantitativních aspektů sociálních skupin.

Vypovídají rovněž o tom, v čem Simmel spatřoval hlavní rysy mentality městského obyvatelstva a naznačují také, proč byl Simmel v sociologii předchůdcem teorie směny.

Z hlediska Simmelovy metodologie jsou eseje zajímavé neoddělitelností a kombinací filozofických, sociologických, psychologických a někdy i estetických přístupů, odrážejících Simmelovo přesvědčení o bohatosti a mnohoaspektovosti sociální reality, nezachytitelné nějakým jedním privilegovaným a jediné možným postupem.

Eseje rovněž dobře vypovídají o tom, na které autory Simmel navazoval, i o tom, že řešil (často velmi originálně) obdobnou tematiku, kterou se zabývali někteří jeho významní současníci, ačkoli je necituje, ani se na ně neodvolává. Mám na mysli v prvním případě zejména Kanta a Marxe, ve druhém zvláště Durkheima, Freuda, Le Bona a Tarda.

Eseje mají nesporně i vynikající uměleckou hodnotu a nebude zřejmě nadsázkou, označíme-li Simmela z tohoto hlediska za nejpozoruhodnějšího autora mezi klasiky sociologie. Díky kongeniálnímu a brilantnímu překladu Otakara Vochoče se o tom může český čtenář snadno přesvědčit.

Knihy vychází jako první svazek nové ediční řady Sociologického nakladatelství, nazvané KLAS (Klasická sociologická tradice) a redigované M. Petruskem. Je to další neocenitelný počín vydavatelů A. Miltové a J. Ryby, neboť dlouhodobé ediční dluhy právě v této tematické oblasti jsou zvlášť citelné. Podle ohlášených záměrů se tak můžeme těšit na brzké překlady děl Durkheimových, Le Bonových, Meadových, Thomasových a Znanieckého. Lze si jen přát, aby se i další svazky řady vyznačovaly stejně kvalitním editorským zpracováním jako svazek první, který lze označit za vzorný příklad toho, jak by se při vydávání obdobných prací mělo postupovat.

Jan Sedláček

Norbert Elias: O osamělosti umírajících

Praha, nakladatelství Franze Kafky 1998, ? s.

Umírání a smrt v moderní společnosti je tématem, které budí rozpaky. Už před lety Geoffrey

Gorer trefně poznamenal, že každá zmínka o smrti v této společnosti vypadá jako pornografie. Možná i to je důvod, proč jí autoři *Velkého sociologického slovníku* nevěnovali samostatné heslo. Téma, které ani ve světové sociologické

literatuře není doposud nijak zvlášť frekventované, se nyní dostává k českému čtenáři prostřednictvím drobného spisu Norberta Eliase.

Z věd o člověku to zatím byla patrně psychologie (viz např. Kübler-Rossově terapeutická koncepce psychologické přípravy na smrt) a zcela určitě historie (Philippe Ariès, Arno Borst, u nás Marie Koldinská), jež věnovaly otázkám smrti a umírání více pozornosti než sociologie. Nejen z hlediska historické vědy je zásadní význam připisován pracím Philippa Arièse, z nichž tou první a klíčovou byla studie *Essais sur l'histoire de la mort en occident* (1975), popisující čtyři historické typy postojů k smrti.

Konceptuální rámec Arièsovy studie představují pojmy synchronie a diachronie. Z perspektivy dlouhého historického trvání se postoj lidí jeví podle Arièse jako téměř statický. Přesto v určitých historických momentech ke změnám dochází. Jsou to především proměny pomalé a neznatelné; někdy však jde i o změny rychlé a výrazné. Pro historika je, jak říká Ariès, obtížné zachovávat vůči těmto změnám přiměřenou citlivost. Hrozí mu totiž jakási obsesní orientace na změny, která může ve svých důsledcích vést k opomenutí mocných sil setrvačnosti, které zmírňují reálné působení inovací (zde má Ariès na mysli především kvazistatickou povahu tradičních kultur).

První část Arièsovy studie nese název *Zkrocená smrt* a vychází ze synchronní analýzy zachycující časový úsek asi jednoho tisíciletí. Autor v ní podává výklad postoje, který byl podle jeho názoru v západním světě historicky nejdéle zastávaným a nejrozšířenějším. Je to postoj představovaný smířenou rezignací na kolektivní osud lidského rodu; lapidárně formulovaný větou *Et moriemur*, vyjadřující, že my všichni zemřeme.

Ariès soudí, že smíření se se smrtí bylo způsobem přijetí řádu věcí, které mohlo mít jak naivní, tak i sofistikovanou povahu. Ve smrti se člověk setkával s jedním z nejvyšších zákonů svého druhu a neměl potřebu před ním utíkat nebo jej nějakým způsobem glorifikovat. Pouze jej přijímal s odpovídající dávkou vážnosti, jaká náleží těm nejdůležitějším mezníkům.

Následující části Arièsovy studie již sledují diachronní perspektivu a hledají odpověď

na otázku po změnách v tomto tradičním postoji, které je možné sledovat zhruba od 12. století. Ariès konstatuje, že kánon postoje západní civilizace ke smrti nebyl v daném období zcela opuštěn nebo zahlušen, nýbrž částečně pozměněn, modifikován. Tyto spíše jemné modifikace postupně propůjčovaly tradiční blízkosti smrti dramatický a osobní význam.

Od 12. století se objevují nové jevy, které do staré představy kolektivního osudu lidského druhu vnesly zájem o individualitu (stopy této proměny nalézají Ariès v takových projevech, jakými jsou zobrazování Posledního soudu a konce světa, idea souvislosti mezi posledním soudem a smrtí každého jednotlivce, smrt vyjadřovaná zpodobněním fyzického rozkladu, náhrobní dedikace, personalizace hrobů apod.). Změny, ke kterým došlo, jsou spojeny s důrazem, který je pak v celém následujícím moderním období kladen na „já“, na osobní existenci.

Závěrečnou část své studie věnoval Ariès novodobému postoji ke smrti, který je vyjádřen v kultu hřbitovů a hrobek a v „klatbě“, která byla na smrt uvalena v průmyslových společnostech.

Od 18. století se člověk snažil dát smrti nový význam. Ve svých projevech ji nadsazoval a dramatizoval, vyjadřoval její znepokojivost a nenasytnost. Zároveň se ale více než svou vlastní smrtí zabýval smrtí těch druhých. Tento postoj vyústil v 19. století v novém kultu hrobů, hřbitovů a romantického vztahu ke smrti.

Jestliže se podle Arièse od raného středověku až po devatenácté století postoj ke smrti měnil, byly to změny velmi pozvolné. Teprve dvacáté století přináší v tomto směru zásadní revoluci myšlenek a citů, něco naprosto nového: Smrt v minulosti tak všudypřítomná a blízká, byla vymazána, zmizela; stala se něčím ostudným a zakázaným.

Ariès soudí, že tato revoluce proběhla nejprve v kulturních oblastech, kde v devatenáctém století nedosáhl kult mrtvých a hřbitovů takového rozkvětu, jaký zaznamenala např. Francie, Itálie a Španělsko. Soudí, že tato revoluce začala patrně ve Spojených státech, rozšířila se do Anglie, Nizozemí a odtud dál do industrializované Evropy, kde zasáhla Francii a další země.

Na počátku této proměny byl podle Arièse sentiment, který se projevoval již během druhé poloviny devatenáctého století. Byla to touha ušetřit umírající osobu a vzít na sebe břímě jejího souzení, a to tak, že se před ním zastře a zatají vážnost jejího stavu. Tento sentiment byl velice rychle překryt novou citovou charakteristikou modernity: Člověk se musí vyhnout znepokojení a příliš silným, nevládnutelným emocím; nikoliv kvůli umírající osobě, ale kvůli společnosti. Ve společnosti, v níž má být život šťastný (nebo by alespoň tak měl vypadat), působí přítomnost smrti jaksi nepatřičně. Rituály smrti zatím ještě nebyly změněny v jejich vnější podobě, ale lidé je již začaly zbavovat jejich dramatického dopadu. Začala éra „utulávání“.

K dalšímu podstatnému posunu došlo mezi třicátými a padesátými lety tohoto století. V té době se mění místo umírání. Člověk již z tohoto světa neodchází obklopen svou rodinou, nýbrž umírá sám v nemocnici. Nemocnice jsou místem, kde je poskytována péče, která nemůže být poskytována doma. Dříve byly útlukem pro chudé a tuláky; později se staly lékařským centrem, kde jsou lidé léčeni, a kde ale také umírají.

Ariès se v této souvislosti odvolává mj. i na studii *Awareness of Dying* (1965) amerických sociologů B. G. Glassera a A. L. Strausse, která poukázala na rozdílné postoje k umírajícím mezi přistěhovalci a starousedlíky. Zatímco u přistěhovalců spojených s určitými tradicemi byla zaznamenána snaha vzít umírajícího z nemocnice, aby mohl zemřít doma, starousedlíci více „nasáklí modernitou“, chápali nemocnici jako místo, kam se chodí umřít, protože umírat doma je nepohodlné.

Ariès konstatuje, že smrt v nemocnici již není příležitostí rituálního ceremoniálu, jemuž by vévodila umírající osoba, obklopená kruhem svých blízkých a přátel, nýbrž technickým fenoménem. Smrt byla v nemocnicích rozpitvána a rozsekána na kousky, do sérií malých kroků, které nahradily a vymazaly velký dramatický proces umírání. Umírající i jeho rodina se staly outsidersy, iniciativa se přesunula na lékaře, kteří jsou dnes „mistry umírání“ (tj. smrti samé i okolností, které ji doprovázejí).

Cílem je „přijatelná“ smrt, která může být přijata či tolerována těmi, kteří zůstávají. Její

antitezí je „trapné, odpudivé umírání“, které zahanbuje pozůstalé, neboť vyvolává příliš silné emoce, kterým je ovšem nutno se vyhýbat jak v nemocnici, tak kdekoli jinde ve společnosti.

Proto se proměnily i pohřební rituály, které se snaží nevyhnutelné operace nezbytné k odstranění těla, zredukovat na decentní minimum. Tato tendence je dovršena kremací, která je nejradikálnějším způsobem, jak odstranit tělo a zapomenout na ně. Hlavní snahou je, aby si společnost (sousedé, přátelé, kolegové, děti) všimla co nejméně, že někdo zemřel. Příliš zřejmá bolest nevyvolává soucit, ale odpor. Je znakem mentální nestability nebo špatného vychování. Člověk nemá právo projevovat své emoce jinde než v soukromí, to znamená potají. Má právo plakat pouze, když ho nikdo nemůže vidět ani slyšet. Zbývá, jak konstatuje Geoffrey Gorer, jen osamělé a zahanbené truchlení jako nějaký druh masturbace.

Na Gorerovy (1965) a Arièsovy myšlenky o tabuizaci smrti v moderní společnosti navazuje práce *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen* od Norberta Eliase.

Sexualita a umírání jsou podle Eliase dvěma stránkami života, které se v průběhu civilizačního procesu dostávají za kulisy společenského života. Elias používá freudovskou terminologii, když hovoří o vylétnění smrti. Dochází k němu ve dvojnásobném smyslu, na individuální a na sociální úrovni. Pro Eliase (na rozdíl od Freuda) je zajímavá především sociální úroveň. Změny společenského chování lidí, na které v této souvislosti poukazuje, jsou jedním z aspektů rozsáhlých civilizačních posunů, které zkoumá ve svém stěžejním díle *Über den Prozeß der Zivilisation* (1939). K těmto změnám dochází nikoliv chaoticky a nestrukturovaně, nýbrž probíhají v určitém sledu a pořádku; mají svůj specifický tvar.

Odpověď na otázku, jaký postoj zaujmout k umírání a umírajícím, se mění v průběhu společenských změn; zároveň je však i skupinově specifická. Porozumět tomuto postoji v soudobé západní společnosti lze jen ve vztahu k srovnatelně větší jistotě a předvídatelnosti individuálních životních drah a s tím souvisejících životních očekávání.

Eliasova práce *O osamělosti umírajících* je do určité míry polemikou s názory Philippa

Ariès. Elias podrobuje kritice představu o vyrovnaném a klidném umírání lidí v dřívějších dobách, kterou Ariès klade do kontrastu s přítomností, se soudobým postojem k smrti a strachem z ní. Vytýká Arièsovi mj. i to, že doklady pro svá tvrzení vybírá ze středověkých eposů, v nichž je postoj rytířů k smrti představen v zidealizované podobě (ne jaký ve skutečnosti byl, nýbrž jak by měl podle představ básníků vypadat). Arièsova snaha dokázat, že s podobným klidem se po staletí umíralo všeobecně, je podle Eliase romantickou představou o lepší minulosti a horší přítomnosti.

Již v díle *O procesu civilizace* je vylíčen středověk jako mimořádně neklidná epocha, kde násilí patří ke každodennosti, střety jsou plné vášně a válka je spíše pravidlem, zatímco mír výjimkou. Život v těchto podmínkách byl násilný, nejistý, krátký a divoký. Umírání bylo mučivé a plné bolesti (už také proto, že lidé měli méně možností jak zmírnit jeho mučivost). Města byla decimována morem, který zasáhl Evropu v několika velkých vlnách. Člověk pocíval strach z posmrtného trestu, a tento strach byl zesilován kazateli a žebrovými řády. Motiv tanců smrti, *dances macabres*, našel místo ve výtvarném i slovesném umění. Arièsova představa o klidném umírání v minulosti je proto podle Eliaseva názoru daná jednostranností jeho historické perspektivy.

Snaha o zakrytí a vytěsnění smrti – jedinečnosti a konečnosti každé lidské existence – ve vědomí lidí je podle Eliase velmi stará. V dřívějších dobách se projevovala především v úsilí o ovládnutí smrti prostřednictvím kolektivních představ a fantazií.

Ve výrazně větší míře než dnes byly ve středověku zrození i smrt, stejně jako jiné stránky života, veřejné. Pro lidi nebylo obvyklé být sám (výjimku představovali snad jen mniši ve svých celách), naopak žili stále pospolu; nic jiného jim ostatně prostory, které obývali, ani neumožňovaly.

Pozdější vztah k smrti je jiný. Narůstá odstup živých od umírajících a spolu s tím i mlčení. Lidé považují stále za těžší držet umírajícímu ruku, dát mu pocit nezmenšené souměřitelnosti. Civilizační tabu zaměřená proti vyjadřování spontánních pocitů jim často spoutávají jazyk i ruce (v 17. století ještě mohli muži veřejně plakat, dnes je to těžší). „Miche-

langelova Pieta, truchlící matka s mrtvým synem v náručí, zůstává srozumitelná coby umělecké dílo, jako skutečná událost je však sotva představitelná“.

Dnešní člověk neví, co umírajícímu říci. Zásoba řeči pro tyto případy je relativně chudá. Pocity trapnosti zadržují slova. Pro umírající samé to může být rovněž hořké. Ještě žijí, ale už jsou opuštěni.

Nedostatek slov a spontaneity při vyjádření spoluúčasti se neprojevuje pouze v tragických situacích, ukazují se i při jiných příležitostech (týká se i lásky a něžnosti). Současnost poskytuje v mnohem menší míře jednotlivcům oporu v podobě stereotypních způsobů mluvy, které by tyto situace s jejich výraznými emocionálními nároky pomáhaly zvládnout.

Konvenční řečové obraty jsou sice ještě použitelné, ale stále více jsou považovány za trapné, prázdné a ořepané. Rituální floskule staré společnosti znějí uším mladých lidí distancovaně a falešně.

Elias (podobně jako Ariès, Illich [1976] či Huntington a Metcalf [1979]) hovoří o tom, že smrt byla postupně odstraněna z veřejné oblasti do ústraní nemocnic.

„Dosud nikdy v dějinách lidstva,“ konstatuje Elias, „nebyli umírající tak sterilně odsouváni do zákulisí společenského života, mimo zraky živých; dosud nikdy nebyly lidské mrtvolky expedovány z úmrtního lože do hrobu tak hygienicky, bez zápachu a s takovou technickou dokonalostí“. Jen institucionální rutina nemocnic dává ještě situaci umírání společenskou podobu.

I zacházení s mrtvolou a péče o hrob jsou v současnosti rostoucí měrou předávány z rukou rodiny, blízkých a přátel do rukou specialistů (firmy, které zabezpečují péči o hroby, používají jazyk marketingových společností: hovoří o výzdobě hrobů, o květinách, hřbitov se líčí jako klidný, kvetoucí ostrov; o podstatě a významu hrobů se nemluví, slovo smrt se pokud možno nepoužívá).

Výrazná je v moderní společnosti tendence zakrýt neodvolatelnou ohraničenost lidské existence před dětmi. Není, říká Elias, nic charakterističtějšího pro dnešní postoj než nesmělost dospělých seznámit děti s faktem smrti. Je to symptom vytěsnění smrti jak na individuální, tak i na sociální úrovni.

Při tom všem je ovšem možné zároveň konstatovat, že v novější době je řada civilizačních opatření odstavena a některé tabuizované způsoby chování jsou sociálně akceptovány: je např. možné veřejně a nezakrytě hovořit s dětmi o sexuálních problémech, přestože ještě na počátku století byly tyto otázky obehnány zdí mlčení. To, že se smrtí je to komplikovanější, je dáno patrně tím, že je „totální“, že představuje absolutní konec.

Od původního vydání Eliasovy práce *O osamělosti umírajících* již uběhlo více jak deset let a situace v sociologii se mezitím změnila. Zejména v souvislosti s diskusemi o moderní a postmoderní společnosti zájem o téma smrti vzrostl. Stále více autorů se dnes přiklání k názoru, že sociologie smrti (*The Sociology of Death, Soziologie des Todes*) představuje relativně autonomní sociologickou disciplínu. Spolu s tím lze zaznamenat i pokusy o zhodnocení dosavadních přístupů a o načrtnutí možných perspektiv dalšího bádání.

Klaus Feldmann a Werner Fuchs-Heinritz (*Der Tod*, 1995) dokazují, že otázkám smrti a umírání věnovali svoji pozornost již sociologové zakladatelské generace.

U Augusta Comta lze např. nalézt morální a sociální odsouzení sebevraždy, jež se pak stává tématem známé Durkheimovy studie (a samozřejmě i spisu Masarykova). Herbert Spencer, inspirován biologickou evoluční teorií, uvažoval o rozdílech mezi primitivní a moderní společností na základě jejich ohrožitelnosti smrtí. U Maxe Webera se téma smrti objevuje nejen v sociologii náboženství, ale i v sociologii moci. Georg Simmel spojoval problém smrti s moderním individualismem. Pro Talcota Parsonse se smrt stala faktorem konstituce náboženství. Oswald Spengler formuloval dokonce hypotézu smrti evropské kultury.

To, čemu podle Feldmanna a Fuchs-Heinritze věnovali tito sociologové překvapivě malou pozornost, jsou „potenciály zabíjení“, jimiž disponují moderní společnosti, války a genocidy; a to přesto, že jde o jevy, které nemohly být předchozím generacím badatelů neznámé.

Pozornost soudobých autorů, zdá se, nejvíce přitahuje napětí, které je vyvoláváno vztahem mezi reflexivitou vrcholné modernity a brutální faktorem lidské smrtelnosti.

Úvahy o smrti – ať už je nalézáme v Bergerově sociologii náboženství, Turnerově sociologii těla, Giddensově koncepci reflexivity či v Baumanově studiích o postmoderně – dodávají diskusím o povaze modernity po výte existenciální dimenzi.

Smrt, nahlížená touto optikou, se jeví jako faktor, jenž může radikálně podkopat vnímání smysluplnosti a reality společenského života, zpochybnit i ty nejzákladnější představy, s nimiž je tento život spojován.

Phillip A. Mellor považuje vyloučení smrti z veřejné oblasti za symptomatický rys modernity, jež má tendenci takto vylučovat všechny jevy, které míří proti jejím vlastním principům. Tím se ovšem intenzifikují existenciální problémy vytvářené faktem lidské mortality.

Mellor soudí, že zkoumání těchto otázek nemůže být vedeno někde na okraji hlavního proudu soudobé sociologie, nýbrž se musí stát pevnou součástí některé z jejích centrálních diskusí. Protože specifický charakter umírání v soudobých společnostech umožňuje pochopit mnohé o povaze těchto společností, měly by otázky umírání získat v sociologii vrcholné modernity adekvátně významné postavení.

Jiří Šubrt

Nové elity ve střední a východní Evropě

Problematikou nových elit, formujících se ve střední a východní Evropě, se zabýval mezinárodní workshop vědeckých a odborných pracovníků pořádaný Sociologickým ústavem AV ČR ve dnech 12.-13. prosince 1998 v Praze, v zařízení AV ČR Vila Lanna. Získaný grant Open Society umožnil účast 23 vědeckých pracovníků ze 13 zemí, mezi nimiž byla řada světově uznávaných odborníků dlouhodobě se věnujících výzkumu elit, čtyři ze zemí západních a G. Lengyel z Maďarska.

Na prvním zasedání proběhla prezentace a diskuse nad rukopisem knihy *Changing Rules, Changing Elites*, připravené k vydání. Vznik této knihy byl iniciován na konferenci konané v Budapešti v dubnu 1997. Jak zdůraznili editoři této publikace, *John Higley* z University of Texas at Austin a *Gyorgy Lengyel* z Budapest University of Economic Sciences, kniha teoreticky vychází z nově formulovaného přístupu, který se především koncentruje na klíčovou roli elit držících faktickou moc. Distancuje se od starších socialistických a demokratických utopií o vládě lidu pro lid, cynicky používaných Paretem, Moscou a Michelsem, a nabízí uměřenější a realističtější pohled na demokracii v podmínkách stále složitější organizace, specializace a vlivů byrokracie a tržních sil.

Domácí účastníci, *Pavel Machonin* a *Milan Tuček* ze Sociologického ústavu AV ČR, objasnili českou zkušenost s fungováním tolerance menšinové vlády nejsilnější opoziční stranou jako příklad konsenzuálního přístupu elit k pokojnému demokratickému vývoji bez mimořádných otřesů.

O nových verzích svých příspěvků připravených k vydání referovali *Soňa Szomolányi* z Filozofické fakulty UK Bratislava, *Włodzimierz Wesolowski* a *Michal Federowicz* z IFIS PAN Varšava, *Eva Voszka* z Budapest Finance Research Institute, *Mladen Lazić* z Bělehradu, *Dobrinka Kostova* z Bulharska a *Gwen Moore* ze State University of New York at Albany, která se zaměřila na participaci žen v nových elitách.

Další blok byl věnován obsáhlé teoretické diskusi o roli elit v současném stadiu vývoje

postkomunistických zemí. V centru pozornosti byla zprostředkující úloha elit v globalizaci. *Jan Pakulski* z University of Tasmania, Hobart, popisuje tuto roli pomocí tzv. „sandwich theory“: mezi globálním prostředím a jeho jednotlivými vrstvami – ekonomickou, politickou, kulturní apod. – a odpovídající strukturou konkrétní společnosti (národa, země) je vázána elita, jejíž úloha spočívá v zajištění obousměrného toku informací včetně sémantického porozumění.

V závěru prvního dne workshopu vystoupili účastníci ze zemí, které neparticipovaly na již realizovaném výzkumu. *Aili Aarelaid-Tart* z Institute of International and Social Studies v Tallinnu rozebrala vývoj nové estonské elity z alternativní disidentské, exilové a z elity transformačního období. *Anton Kramberger* z lublaňské Fakulty sociálních věd informoval o situaci ve Slovinsku.

Druhý den workshopu byl věnován především novému výzkumu elit ve střední a východní Evropě. Kromě již zapojených zemí byla přislíbena účast Estonska a Slovinska, čímž se do výzkumu zařadily všechny země přizvané ke vstupu do EU.

Základní teoretická východiska připravili v návaznosti na předchozí výzkum *J. Higley*, *G. Lengyel* a *J. Pakulski*. *W. Wesolowski*, jeden z předních polských sociologů, navrhl pro budoucí šetření využití kvalitativní metody, hloubkových rozhovorů s reprezentanty jednotlivých segmentů elit.

Role koordinátora výzkumu se ujal přední odborník na problematiku elit na teritoriu bývalého Sovětského svazu, *David Lane* z Emmanuel College v Cambridgi, jediný člen formujícího se týmu z členské země EU. Na příští setkání pozval zástupce zúčastněných zemí do Ljubljany *A. Kramberger*.

Pražský workshop spojil do jednoho týmu vedle několika významných světových odborníků na otázky elit přední badatele na tomto poli z celé střední a východní Evropy, přitom stranou nezůstala žádná důležitá transformující se země. Tím se stal příslibem pro další rozvoj teoretického i empirického poznání nových elit a jejich působení v procesu moderního vývoje nových demokracií.

Lumír Gatnar

Sociální transformace české společnosti

Název, pod kterým lze očekávat všelicos, dostal mimořádný kurs, který proběhl na katedře sociologie FSS MU v Brně v zimním semestru akademického roku 1989/1999. Podtitul „z pohledu předních českých sociologů, kteří o tom napsali knihu“ napovídá, že tu šlo o autory, kteří přinesli svou kůži na trh. Hojnou účastí studentů převyšoval kurs, když ne očekávání organizátorů, tak alespoň kapacitu posluchárny. Sešli se tu začínající studenti i postgraduanti. Ti i oni si přišli na své. Zvláště pro ty první bylo cenné živé setkání s lidmi, kteří se sociologii věnují badatelsky i pedagogicky. Kurs odpřednášeli čtyři docenti a jeden profesor z FSS MU, FSV UK a SoÚ AV ČR. Někomu kurs teprve otevřel dveře ke studiu autorových prací, pro jiného byly přednášky živou konfrontací s tím, co už četli či vyslechli. Všem podal obsah kursu živý důkaz, že sociologie není vědou jedné absolutní pravdy, ale multiparadigmatickou záležitostí (samozřejmě tu přicházelo ke slovu zejména dvojí pojetí změn – transformatologické vs. transitologické). Diskuse, která provázela každou přednášku, jen potvrdila úspěch kursu. Jestli slova skutečně padla do úrodné hlíny, ukáží také eseje, které studenti zpracovávají na základě zadané literatury. Co víc si od podobného kursu přát? Možná pokusit se příště uspořádat na závěr kursu panelovou diskusi či kulatý stůl se všemi přednášejícími.

Zmiňme se stručně o tématech zúčastněných autorů, tak jak se během kursu vystříдали.

Prof. *Ivo Možný* (Rodina v dvojí transformaci) zůstal ve svém mikrosociologickém pohledu věrný tezi, že „každá revoluce je otevřeně nebo skrytě nepřátelská rodině“. Nejinak je tomu i v případě současné sociální transformace, ve které rodina znovu čelí reklamnímu slibu „věčného mládí“, pokud budete výkonní a úspěšní, který útočí na každého jednotlivce. Rodina by přitom měla přinejmenším počkat.

Doc. *Pavel Machonin* (Sociální transformace a modernizace) při rozlišení transformačního a transitologického přístupu mj. kritizoval

normativní charakter druhé ze jmenovaných perspektiv. Transformace není jen proměnou institucionálního uspořádání tady a teď, ale součástí široké civilizační proměny zasahující jak materiální, tak duchovní stránky lidského života.

Doc. *Jiří Večerník* (Ekonomické nerovnosti jako motor i brzda transformace) dokumentoval na četných empirických datech vývoj ekonomický rozdílů (mj. pomalé oslabování jejich demografických příčin). Obecně je přijímána společenská účelnost ekonomických rozdílů, problematickou se stává jejich legitimizace v řadách široké veřejnosti.

Transitologická perspektiva se dle doc. *Jiřího Kabeleho* (Rámcová hypotéza přerodu České republiky) soustřeďuje především na fázi přerodu. Ten však předznamenává i průběh normalizace, pro jejíž uchopení již tento přístup tak slibný není. Teorie sociálního konstruování vysvětluje to, co jini pomíjejí – porevoluční euforii, zvládnutí přerodové anomie s jejími vysokými transakčními náklady s pomocí mýtu atd.

Jak se k sobě mají trh, stát a občanská společnost? Jak se do reality české společnosti a v ní vládnoucí atmosféry vtiskly rozdílné představy a projekty hlavních představitelů polistopadových změn. Václava Klause a Václava Havla? S těmito otázkami se vyrovnával doc. *Martin Potůček* ve svém příspěvku Volba společnosti a regulační role trhu, státu a občanského sektoru po roce 1989.

Zbývá snad poděkovat nakladatelství, která se o vydání napsaných knih postarala. Trojnásobné „díky“ patří Sociologickému nakladatelství (Možný, I. 1991: *Proč tak snadno...*; Machonin, P. 1997: *Social Transformation and Modernization*; Potůček, M. 1997: *Nejen trh*), další Nakladatelství Lidové noviny (Večerník, J. 1998: *Občan a tržní ekonomika*) a Karolinum (Kabele, J. 1998: *Přerody: Principy sociálního konstruování*). Na závěr otázka. Najde se dost autorů a publikací pro další kurs „živé české sociologie“, např. na téma Nové (obnovené) sociální instituce české společnosti?

Dan Ryšavý

Postoje občanů k politice v roce 1968

Z dosud nepublikovaného demoskopického výzkumu Mlynářova týmu

Za určité liberalizace na konci Novotného éry se u nás proti stalinskému dogmatismu začaly stále více prosazovat společenské vědy. Tak např. byly s velkým ohlasem přijaty publikace Richtova týmu k problematice vědeckotechnické revoluce, početný Machoninův tým analyzoval výsledky rozsáhlého sociologického výzkumu sociálního složení populace a dokončoval podrobné dílo o československé společnosti. Vyčerpávající šetření státní správy zpracovával kolektiv vedený D. Šmejcem. Vedle těchto týmů se scházel i při Ústavu pro politické vědy ÚV KSČ další kolektiv k problematice Národní fronty a voleb, s nímž spolupracoval i D. Šmejce. Podobně se L. Brokl podílel na řešení problematiky sociální stratifikace v Machoninově týmu a zajišťoval efektivní návaznost na další tým ČSAV, který vznikl jako Mezioborový výzkumný tým při Ústavu státu a práva ČSAV, vedený Z. Mlynářem. Tento tým se ovšem v té době nemohl jmenovat jinak než Rozvoj politického systému socialistické společnosti. Na počátku obrodného procesu to E. Goldstücker charakterizoval takto: „Rezignovat na vedoucí úlohu strany a vypovědět přátelství se Sovětským svazem by znamenalo vyklidit ring komukoli a čemukoli. Zbývá tedy dát těmto pojmům nový obsah“. Koneckonců dosud živé historické zkušenosti našich národů, zvláště po Mnichovu dostatečně zdůvodňovaly novou poválečnou orientaci. Jako ostatní týmy i tento výzkum ovšem výrazně překračoval rámce oficiálního dogmatického marxismu.

Na teoretické činnosti Mlynářova týmu se podílelo na 150 pracovníků nejrůznějšího zaměření. K dvacetičlennému jádru týmu patřili mj. K. Bertelmann, L. Brokl, J. Fibich, I. Fišera, Zd. Jičínský, P. Pithart a F. Šamalík.

Je tomu více než 30 let, kdy byl po delších přípravách v květnu 1968 uskutečněn demoskopický výzkum *Postoj občanů k politice*. Realizoval jej pro Mlynářův tým Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV. Šlo o to zabývat se mj. dosud tabuizovanými tématy, např. jaká je po 20 letech totality demokratická úroveň populace, zda je možné udržet monopolní postavení jediné politické strany, jakou roli hraje veřejné mínění atp.

Již nastolení takových otázek, o nichž se v týmu na základě zpracovaných studií široce diskutovalo, nebylo ovšem bez rizika. Z obavy, aby odpůrci reformem předčasně nezabránili jeho realizaci, nemohly být přípravy výzkumu publikovány.

Zvlášť pečlivě byly připravovány otázky pro demoskopický dotazník. Po dlouhých diskusích mezi demoskopy, vedenými zkušeným Č. Adamcem a sociology a po pilotážích bylo dohodnuto, že meritorní otázky, aby bylo možné měřit též intenzitu postojů, budou formulovány jako zavřené při aplikaci pětistupňových škál. Zde a při přípravě podrobných identifikačních otázek se uplatnil zvláště J. Linhart.

Po vyhodnocení předběžného průzkumu byly do terénního šetření v květnu 1968 zapojeny obě tazatelské sítě ÚVVM, tj. na 500 dobrovolných spolupracovníků ústavu (vzájemná konfrontace výsledků obou sítí byla jednou z kontrol validity zjišťování). Tazatelé vyplnili na území celého státu podle určených kvót s občany staršími 18 let přes 3500 dotazníků. Zakódované údaje pak byly sumarizovány na počítači. Dotazníky v české, slovenské i maďarské řeči obsahovaly 30 meritorních zavřených otázek a zvlášť podrobné identifikační znaky respondentů. Šlo o to analyzovat odpovědi nejen podle

věku, pohlaví, vzdělání, bydliště a jeho velikosti, ale i dle sociální skupiny, zaměstnání a postavení v něm, politické aktivity či pasivity dotázaných, příjmů a dalších údajů o způsobu jejich života.

Při neobvykle velkém množství dotazníků se kódování a jeho kontroly i sumarizace protáhly na řadu týdnů. V té době však již byl Zdeněk Mlynář pověřen funkcí tajemníka ÚV KSČ a na sledování počítačového zpracování, natož na analýzu výsledků mu již před 21. srpnem nezbývalo mnoho času. V dramatických dnech po vpádu vojsk pak Zd. Mlynář brzy odešel z politiky (do Entomologického oddělení Národního muzea). Po vypracování projektu výzkumu a dotazníku se nescházel ani tým. V ÚVVM ČSAV bylo zpracování dotazníků překvapivě svěřeno dvojici nově přijatých pracovníků, kteří po srpnu rychle opět odešli. Mnohé nasvědčuje tomu, že i při maximální snaze Zd. Mlynáře o utajení výzkumu (i proto, aby jej někdo ještě před analýzami neoznačil za protistranický) směřovaly záhy poznatky i „jinam“. Tyto aktuální problémy nepochybně vzbudily pozornost StB a zřejmě i KGB. Je možné, že prvé výsledky, k nimž měli přístup jen zmínění dva pracovníci, ovlivnily na počátku léta 1968 i opatření nejvyšších politických míst.

Za dramatické situace po 21. srpnu byly ohroženy životy nejangažovanějších činitelů. Zatímco ÚVVM se zaměřil na sledování nejaktuálnějších problémů populace, sám Zd. Mlynář zřejmě ani nebyl schopen soustředit se na vědecké analýzy a nechtěl za dané situace ohrožovat své spolupracovníky.

Nicméně byly některé výzkumné náměty uplatněny již v návrhu Akčního programu KSČ. V normalizačním období se žel všechny doklady z výzkumu ztratily, o své materiály pak Mlynář přišel zvláště v souvislosti s emigrací. Proto nebylo dosud z výzkumu nic publikováno. Teprve v roce 1997 se v soukromém archivu (po zrušení ÚVVM utajeném před normalizátory) našly dva balíky zakódovaných dotazníků, tj. třetina celého výběrového souboru. Z nich byly dvěma pracovníky bývalého ÚVVM ručně „vyčárkovány“ aspoň nejzajímavější odpovědi ze 400 náhodně vybraných českých a 200 slovenských dotazníků.

Tak se podařilo získat aspoň ilustrativní obraz zachovaných výsledků. Porovnáním se složením tehdejší dospělé populace se zjistilo, že struktura tohoto výběru 600 respondentů se odlišuje podle pohlaví, věku, sociálních skupin i bydliště jen do 3-4 %. Pouze vzdělání respondentů je podstatně odlišné.

Níže uvedené dílčí poznatky ovšem nejsou pro celou populaci dostatečně reprezentativní. Přesto i s ohledem na památku nedávno zesnulého Zdeňka Mlynáře (s nímž pro jeho nemoc žel nebylo již možné tuto stat' konzultovat) považuji za možné tento přehled *částečných* zjištění výzkumu publikovat. Teprve počítačová analýza nalezených 1200 dotazníků umožní zpracování validnějších výsledků.

Přehled poznatků ze 600 v roce 1997 zpracovaných dotazníků

Dosti *jednoznačně* vyzněly odpovědi na otázky o odměňování podle kvality práce, u práva na politickou stávku, u názorů na soukromí a na občanské svobody. V podstatě demokratické postoje tu více než čtyřikrát převážily nad opačnými názory.

- Mínění, že „odměňování za vykonanou práci by mělo být závislé na společenské důležitosti práce a její kvalitě“, vyslovené 75 % dotázaných, bylo 4,6krát četnější než názor, že „za socialismu se máme mít všichni stejně dobře“.
- Názor, aby „občané v naší socialistické republice hájili svá občanská práva třeba i stávkou“, byl jmenován 4krát častěji (60 % dotázaných) než odpověď označující to za ne-

správné či rozhodně nesprávné, přičemž se tentokrát celá čtvrtina dotázaných přímo pro stávkou nebo proti ní nerozhodla.

U těchto odpovědí se projeví větší rozdíly podle území i pohlaví dotázaných (tab. 1).

Tabulka 1. Odpovědi na otázku „Hájit svá občanská práva třeba i stávkou“ (v %)

	všichni	v českých krajích	z toho		
			na Slovensku	muži	ženy
rozhodně nesprávné	6	4	10	5	7
nesprávné	9	8	11	9	9
někdy správné, někdy ne	22	24	19	21	24
správné	28	29	25	25	31
rozhodně správné	32	33	29	38	25
neví	3	2	6	2	4

– 70 % respondentů se vyslovilo proti „společenskému odsuzování občanů, kteří se nechtějí zapojit do veřejného života a raději se věnují soukromí a rodině“. Bylo to dokonce 5krát častěji než opačné mínění.

Přitom proti odsuzování těch, kdo se raději věnují soukromí a rodině se vyslovovaly častěji ženy (79 %) než muži (64 %); pro bylo jen 7 % žen a 19 % mužů. Odpovědi „nevím“ tvořily jediné procento.

– Názor, že je „nesprávné, aby státní orgány, uznají-li to za vhodné, omezily svobodu tisku, projevu, právo shromažďovací“ (vyslovený 62 % dotázaných) převážil 4,5krát nad možností státního omezování svobod; 21 % respondentů bylo „někdy pro, někdy proti“.

I zde území i pohlaví dotázaných odpovědi diferencovalo (tab. 2):

Tabulka 2. Odpovědi na otázku „Omezování svobody tisku, projevu i práva shromažďovacího státními orgány“ (v %)

	všichni	v českých krajích	z toho		
			na Slovensku	muži	ženy
rozhodně nesprávné	42	49	28	48	36
spíše nesprávné	21	18	25	20	21
někdy ano, někdy ne	21	22	20	18	25
spíše správné	7	6	9	7	7
rozhodně správné	7	4	14	7	8
neví	2	1	4	0	3

Názory proti rovnostářství, ale i proti zasahování do soukromí, proti omezování základních občanských svobod, ale pro jejich obhajobu třeba i stávkou byly na jaře 1968 tedy jednoznačně rozšířené, větší nebylo ani procento váhajících. Totalitní názory tu vůbec nedominovaly. Dodejme, že podle závěrečných otázek asi 45 % respondentů uvedlo, že „lidé na otázky dotazníku odpovídají pravdivě a bez obav“ (asi 35 % bylo odpovědí „jen někteří“), že odpovídají „s obavami“ pak 15 % a „ne pravdivě“ 10 %.

Oproti této skupině dosti jednoznačných názorů veřejnosti na jaře 1968 nebylo mínění u mnohých dalších problémů tak vykrytalizované. Sami výzkumníci museli ovšem

při formulaci všech otázek dotazníku respektovat i silně působící ideologické stereotypy (např. o nezpochybnitelném socialismu, o vedoucí roli KSČ apod.), kdy veřejnost často bez uvažování některé „fráze“ akceptovala. Navíc bylo nutné neprovokovat netaktickou formulací mocenský zájem SSSR.

Názory na vedoucí úlohu KSČ

Tabulka 3. Odpovědi na otázku „Vedoucí silou při provádění demokratizace života v naší republice je KSČ. Podle Vašeho názoru byla by zaručena demokratizace důsledněji, kdyby zde kromě KSČ byly ještě jiné vlivné politické strany?“ (v %)

	všichni	v českých krajích	z toho		
			na Slovensku	muži	ženy
rozhodně ano	31	47	18	37	24
spíše ano	28	20	22	27	29
ani ano, ani ne	8	7	10	7	9
spíše ne	13	11	18	14	12
rozhodně ne	9	5	17	8	10
neví	11	10	15	7	16

Tabulka 4. Odpovědi na otázku „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s tím, aby v naší republice vedle KSČ (KSS) byly i jiné politické strany, které by s ní mohly soutěžit o hlasy občanů ve volbách a tím získat vládní moc?“ (v %)

	všichni	z toho	
		v českých krajích	na Slovensku
rozhodně a spíše souhlasím	66	73	52
nic by se tím nezměnilo	9	7	11
rozhodně a spíše nesouhlasím	19	16	27
neví	6	4	10

Můžeme tedy usuzovat, že nejméně 60 % dotázaných v květnu 1968 se již nějak od vedoucí role KSČ distancovalo, zastánci jejího mocenského monopolu netvořili globálně víc než pětinu (na Slovensku čtvrtinu).

K míře tolerance s jinými, i protisocialistickými názory

Tabulka 5. Odpovědi na otázku „Skupina osob, která chce prosadit a uspokojit své zájmy a potřeby, se rozhodne založit samostatnou organizaci (spolek). Je správné nebo nesprávné povolit jim to?“ (v %)

	všichni	z toho	
		v českých krajích	na Slovensku
je to rozhodně a spíše správné	45	50	35
záleží na tom, co chtějí prosadit	41	42	39
je to rozhodně a spíše nesprávné	10	5	18
neví	4	3	8

Při silnější skupině odpovědí „Záleží na tom, co chtějí“ převážil souhlas 4,5krát (v českých krajích dokonce 10krát, na Slovensku jen dvakrát). U dalších „tolerančních“ otázek se již diference podle území neprojevovaly.

Tabulka 6. Odpovědi na otázku „Kdyby se u nás projevil některé názory, které by vystupovaly proti socialistickému charakteru našeho státu, bylo by správné nebo nesprávné, aby je státní orgány umlčely?“ (v %)

	všichni
bylo by to rozhodně a spíše nesprávné	48
záleží na tom, kdo by je hlásal	24
bylo by to rozhodně a spíše správné	24
neví	4

Tabulka 7. Odpovědi na otázku „Považujete za správné nebo nesprávné, aby bylo možné veřejně hlásat i jiné než socialistické názory?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše za správné	44
záleží na tom, kdo by je hlásal	26
rozhodně a spíše za nesprávné	25
neví	5

Tabulka 8. Odpovědi na otázku „Někteří lidé dnes říkají, že by se mělo zakročít proti těm osobám, které nesouhlasí s demokratizačním procesem u nás. Souhlasíte nebo nesouhlasíte s tímto názorem?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše nesouhlasím	40
záleží na okolnostech	33
rozhodně a spíše souhlasím	22
neví	5

Tabulka 9. Odpovědi na otázku „Je správné, aby v politice byla jedna závazná pro všechny, nebo je správné, aby mezi sebou soupeřilo několik skupin, každá s vlastní linií?“ (v %)

	všichni	z toho	
		v českých krajích	na Slovensku
v každém případě by měla být			
jedna závazná linie	25	21	34
záleží na tom, co která linie chce	25	25	24
v žádném případě nemusí být jen jedna	44	50	31
neví	6	4	11

Nesouhlas s jinými názory kolísal od 10 po 25 % a byl u „protisocialistických“ výrazněji. Tolerance byla sice asi dvakrát častější než opak, ovšem při dosti četných nevyhraněných názorech.

Zasahování politiky do života

Pokud jde o zasahování *politiky* do života, a to i do soukromého, pokusili se výzkumníci zjistit názory několika otázkami právě proto, že tu po únoru 1948 došlo k nemalým deformacím (pojem *politika* nebyl v dotazníku blíže definován, vycházelo se z obecného či povědomého chápání). Demokratické názory tu víc než dvojnásobně převážily nad opačným míněním, zvláště u politického myšlení.

Tabulka 10. Odpovědi na otázku „Domníváte se, že politika má právo zasahovat do všech oblastí společenského života?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše nemá	51
někdy má, někdy nemá	30
rozhodně a spíše má	15
neví	4

Relativně větší „odstup“ od politiky naznačily u další otázky odpovědi ze Slovenska a od žen (tab. 11):

Tabulka 11. Odpovědi na otázku „Myslíte, že se Vás politika nějak osobně dotýká?“ (v %)

	všichni	v českých krajích	z toho		
			na Slovensku	muži	ženy
rozhodně a spíše ano	49	54	38	59	40
někdy ano, někdy ne	25	23	29	26	25
rozhodně a spíše ne	22	18	30	13	29
neví	4	5	3	2	6

Tabulka 12. Odpovědi na otázku „Jak by se mělo určovat, co je socialistické a co ne – formou diskuse nebo úředním rozhodnutím?“ (v %)

	všichni	z toho	
		v českých krajích	na Slovensku
(zásadně) formou diskuse	65	70	55
formou diskuse i úředním rozhodnutím	20	20	21
(zásadně) úředním rozhodnutím	8	5	14
neví	7	5	10

Další otázky

Další otázky výzkumu naznačily méně vykrystalizované názory na uplatnění se menšinových názorů a na osobní iniciativu u angažovanosti (ta se setkala s relativně nejslabším porozuměním).

Tabulka 13. Odpověď na otázku „Považujete za správné, aby se menšina, i když je přesvědčena o správnosti svého názoru, podrobila rozhodnutí většiny a přestala se snažit o jeho prosazení?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše ne	38
někdy ano, někdy ne	28
rozhodně a spíše ano	29
neví	5

Tabulka 14. Odpovědi na otázku „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s tím, aby měl každý občan možnost veřejně se ucházet o funkci poslance národního výboru nebo Národního shromáždění, aniž by byl někým navržen?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše souhlasím	39
někdy ano, někdy ne	17
rozhodně a spíše nesouhlasím	38
neví	6

Dotázaní měli též možnost vyjádřit své pochybnosti o možnosti posoudit *složitosti života* (tab. 15) a proklamovat svou statečnost při *veřejném vystupování* (tab. 16).

Tabulka 15. Odpovědi na otázku „Myslíte si, že je správné tvrzení: dnes se svět mění tak rychle a je tak složitý, že často lze jen s obtížemi rozhodnout, která pravidla občanského a společenského života máme považovat za správná?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše správné	29
někdy ano, někdy ne	31
rozhodně a spíše nesprávné	26
neví	14

Tabulka 16. Odpovědi na otázku „Považujete za účelné vystoupit veřejně na schůzi proti názoru, se kterým vnitřně nesouhlasíte?“ (v %)

	všichni
rozhodně a spíše ano	62
někdy ano, někdy ne	22
rozhodně a spíše ne	12
neví	4

Jen asi čtvrtina dotázaných nespatovala větší obtíže při rozhodování o životě společnosti. Výrazná většina se v květnu 1968 zřejmě zbavila obav otevřeně vyslovovat své názory.

Závěrem

Jaké tedy asi bylo podle neúplných výsledků demoskopického výzkumu politického systému v květnu 1968 mínění o současných problémech?

- A) Víceméně *vyhraněné byly názory* dotázaných na diferencované odměňování, na právo na stávku, na to, aby stát nezasahoval do soukromí, na nezbytnost respektovat občanské svobody, na uvolnění společenského života od totalitních zásahů a na svobodu tisku.
- B) *Převážně demokratická hodnotová orientace* se projevila (i přes některé dobově poplatné formulace otázek) i u dalších oblastí politického života:
- * souhlas s existencí i jiných vlivných stran vedle KSČ, s kterou by měly soutěžit;
  - * tolerance i k protisocialistickým názorům a k jejich nositelům;
  - * menšina by se neměla vždy podrobit rozhodnutí většiny;
  - * nesouhlas s jen jedinou závaznou linií;
  - * nesouhlas s vměšováním politiky do života (byť si polovina dotázaných byla vědoma, že se jich politika „nějak osobně týká“).
- C) O *některých nových problémech* ještě *mínění vykrystalizované nebylo*. Např. o volném zakládání samostatných zájmových organizací, o tom, zda by se občan sám měl ucházet o zvolení do funkcí. Na druhé straně nechybělo většině sebevědomí, pokládali za účelné na schůzi vystoupit proti názorům, s nimiž nesouhlasí.
- D) O víceméně *demokratické orientaci většiny dotázaných* (o naivitě?) svědčí i to, že nepochybovali o upřímnosti při odpovědích na politické otázky dotazníku i to, že jen osmina akcentovala obavy veřejně se vyslovit. Kruté probuzení z převažujících optimistických očekávání dalšího demokratického vývoje i v obrozené vedení pak přinesla okupace a normalizace.

Tak jako u většiny demoskopických šetření v období Pražského jara projevily se i tentokrát až podstatný rozdíl v názorech české a slovenské veřejnosti i u dotázaných žen. Slovenští respondenti byli zřetelně „socialističtější“, obrodný proces se tu evidentně vyvíjel pomaleji. I ženy byly často rezervovanější a méně informované či zainteresované. Hlubší analýzu postojů veřejnosti umožní až počítačové zpracování odpovědí podle všech dvaceti velmi podrobných identifikačních znaků dotázaných, dotované na rok 1999 Grantovou agenturou ČR.

I tyto dílčí výsledky naznačují, že v atmosféře velkých, až naivních očekávání na jaře 1968 převažovala demokratická hodnotová orientace a důvěra v možnost obrody československé společnosti. Nezviklaly je zkušenosti z dvaceti let totality. Tím víc je třeba litovat, že pozitivní proces, otvírající perspektivy dalšího demokratického i ekonomického vývoje, byl tak záhy a tvrdě zmařen.

Josef Bečvář,
bývalý pracovník Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXV – 1999

Šéfredaktor:

Miloš Havelka

Redakční rada:

Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Michal Illner, Jiří Kabele, Vladimír Krivý, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miroslav Novák, Miloslav Petrusek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Jadwiga Šanderová, Ilja Šrubař, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:

Jitka Stehlíková

Adresa redakce:

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Telefon: (02) 22 22 17 61

Fax: (02) 22 22 01 43

E-mail: sreview@soc.cas.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

PE 4584/35. 1999.

STATI

Kiliás, J.: Renanovské pojetí národa a současná sociologie..... 4/423
Kolář, P.: Geneze novodobého konzervatismu jako problém sociálních věd ve 20. století..... 4/375
Kreidl, M., Vlachová, K.: Sociální zázemí extrémní pravice v ČR..... 3/335
Lokaj, Z.: Komunikační strategie a ekonomický diskurs v tisku a televizi 1/67
Machonin, P., Gatnar, L.: Vyhlídky kompromisního modelu řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu 3/293
Matějů, P., Kreidl, M.: Vývoj statusové konzistence v ČR 1991-1999 ..... 3/269
Oorschot, W. van, Sirovátka, T., Rabušic, L.: Solidarita a podpora sociálního státu: srovnání České republiky a Nizozemí..... 3/247
Pauer, J.: Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi 2/131
Přibáň, J.: Sociologický pojem přirozených práv a právní věda..... 4/447
Rabušic, L., Kepáková, K.: Sexuální chování adolescentů a riziko HIV 2/161
Rabušic, L., Sirovátka, T.: Český sociální stát a jeho legitimita 4/397
Reifová, I.: Adorno a Lazarsfeld: Setkání skeptika a těšitele..... 2/181
Řeháková, B.: Předčasné volby 1998. Volební chování různých skupin voličů..... 3/311
Šanderová, J.: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti..... 1/17
Šmausová, G.: „Rasa“ jako rasistická konstrukce 4/433
Šoltys, O.: Ikonické znaky v mediální krajině 1/53
Šubrt, J.: Čas a disciplína. Klášter jako model 1/89
Večerník, J.: Střední vrstvy v české transformaci 1/33
Vobruba, G.: Kombinování příjmů. Práce a příjmy mimo hlavní zaměstnání 2/151
Wallerstein, I.: Dědictví sociologie – příslib společenských věd..... 1/3

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Bušítková, L.: Analýza sociálních sítí 2/193

0410/00

DISKUSE

Recenzentovy pochybnosti o interpretaci „patové“ situace v politice na základě výsledků sociologických výzkumů (M. Novák)..... 4/460
 Sociologie, volby a naši kritikové (P. Machonin, L. Gatnar)..... 4/468
 Úvod k diskusi (M. Havelka) 4/459
 Volbami se testují ideologie, nikoli vědecké teorie a hypotézy (P. Matějů)..... 4/463

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Premusová, J.: Vlastnictví jako interpretační klíč k povaze územního společenství..... 1/101
Sýkorová, D.: Rodina a obec ve střední Evropě..... 2/207

STUDENTI PÍŠÍ

Tkáč, G.: Pražská kulturní zařízení 2/219

RECENZE

V. Bělohradský: Mezi světy & mezisvěty (K. Růžičková)..... 3/357
B. Blažek: Venkov-města-média (A. Andrlé) 4/480
I. Borowik, G. Babinski (ed.): New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe (J. Jandourek) 4/473
P. Bourdieu: Teorie jednání (J. Sokol) 4/482
M. Bútora, P. Hunčík (eds.): Slovensko 1995; M. Bútora (ed.): Slovensko 1996 (P. Machonin)..... 1/111
J. M. G. van der Dennen: The Origin of War. The Evolution of Male-Coalitional Reproductive Strategy. Vol. 1-2 (J. Kamarýt)..... 3/360
P. Doreian, F. N. Stokman (ed.): Evolution of Social Networks (L. Bušítková) 4/478
É. Durkheim: Sociologie a filosofie (J. Sedláček) 4/475
N. Elias: O osamělosti umírajících (J. Šubrt) 1/114
A. Fraser: Cikáni (L. Fónadová)..... 3/367

<i>A. Heitlingerová, Z. Trnková: Životy mladých pražských žen (H. Kubátová)</i>	4/485
<i>P. R. De Jong, T. R. Marmor (eds.): Social Policy and the Labour Market (J. Večerník)</i>	2/235
<i>F. Karlhofer, E. Tálos: Sozialpartnerschaft und EU (Z. Mansfeldová)</i>	4/487
Kolektiv autorů: Velký sociologický slovník (I. Šrubař)	3/359
<i>L. Mlčoch: Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled) (P. Machonin)</i>	2/237
<i>C. Nečas: Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech (V. Srb)</i>	3/366
<i>J. L. Porket: Modern Economic Systems and their Transformation (J. Večerník)</i>	4/471
<i>G. Simmel: Peníze v moderní kultuře a jiné eseje (J. Sedláček)</i>	1/113
<i>E. Sullerotová: Krize rodiny (P. Horská)</i>	4/481
<i>J. Večerník: Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a politické postoje v české společnosti (I. Šrubař)</i>	2/233
<i>M. Weber: Sociologie náboženství (J. Sedláček)</i>	3/362
ZPRÁVY A INFORMACE	
CITNET: Citizens In Transformation (Z. Mansfeldová)	4/497
European Consortium for Political Research (Z. Mansfeldová)	4/497
K nedožitým sedmdesátinám Pavla Kohna (P. Machonin)	4/491
Kniha o desátém sjezdu polských sociologů (J. Sedláček)	4/498
Konference „Ten years after – 1989-1999. A first balance“. Budapešť, 23.-25. 9. 1999 (D. Ryšavý)	4/495
Nové elity ve střední a východní Evropě (L. Gatnar)	1/119
Profesor Schöpflin hovořil na FSV o národní identitě (V. Štětka)	2/239
Prvé slovensko-české sociologické dni Bratislava '99 (L. Gatnar)	2/240
Sociální transformace české společnosti (D. Ryšavý)	1/120
Sociologie na českém internetu (P. Rakušanová)	3/371
Sociologové o evropské integraci a rozšiřování Evropské unie (M. Illner)	4/492
Založení Olomoucké obce sociologické (T. Bartošek, J. Táborský)	4/500
Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová)	4/491
ANOTACE	
Revue française de sociologie (K. Volná)	2/241
DOKUMENT	
Postoj občanů k politice v roce 1968 (Z dosud nepublikovaného demoskopického výzkumu Mlynářova týmu) (J. Bečvář)	1/121
MIMO RUBRIKY	
Za Hanušem Schimmerlingem (Helena Hudečková)	3/355

Sociological Review

1

CONTENTS

ARTICLES

Wallerstein, I.: The Heritage of Sociology. The Promise of Social Science	3
Šanderová, J.: Classes and Strata in Contemporary Capitalism Again	17
Večerník, J.: The Middle Classes in Czech Reforms	33
Šoltys, O.: Iconic Signs in the Media Landscape	53
Lokaj, Z.: Communication Strategies and Economic Discourse in the Press and Television	67
Šubrť, J.: Time and Discipline: The Monastery as a Model	89

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

Premusová, J.: Ownership as an Interpretative Key to the Nature of an Area's Society	101
---	-----

REVIEWS	111
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	119
----------------------	-----

DOCUMENT	121
----------	-----

Sociologie PE 4584 časopis

1

OBSAH

STATI

Wallerstein, I.: Dědictví sociologie – příslib společenských věd	3
Šanderová, J.: Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti	17
Večerník, J.: Střední vrstvy v české transformaci	33
Šoltys, O.: Ikonické znaky v mediální krajině	53
Lokaj, Z.: Komunikační strategie a ekonomický diskurs v tisku a televizi	67
Šubrt, J.: Čas a disciplína. Klášter jako model	89

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Premusová, J.: Vlastnictví jako interpretační klíč k povaze územního společenství	101
---	-----

RECENZE

M. Bútor, P. Hunčík (eds.): Slovensko 1995; M. Bútor (ed.): Slovensko 1996 (P. Machonin)	111
Georg Simmel: Peníze v moderní kultuře a jiné eseje (J. Sedláček)	113
Norbert Elias: O osamělosti umírajících (J. Šubrt)	114

ZPRÁVY A INFORMACE

Nové elity ve střední a východní Evropě (L. Gatnar)	119
Sociální transformace české společnosti (D. Ryšavý)	120

DOKUMENT

Postoj občanů k politice v roce 1968 (Z dosud nepublikovaného demoskopického výzkumu Mlynářova týmu) (J. Bečvář)	121
--	-----

Cena 39 Kč

ISSN 0038-0288

